

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Palīdzībē lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā

Promocijas darbs
filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai
valodniecības zinātņu nozarē
latviešu sinchroniskās valodniecības apakšnozarē

Darba autore *Mg. hum.* **Baiba Ivulāne**

Darba vadītāja prof. *Dr. philol.* Andra Kalnača

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē».

Rīga 2015

Saturs

Saīsinājumu saraksts.....	3
Ievads.....	5
1. Gramatizēšanās.....	16
1.1. Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats	16
1.2. Gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā	26
1.2.1. Gramatizēšanās teorijas izmantojums latviešu valodniecībā.....	26
1.2.2. Darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā.....	30
1.3. Darbības vārdu gramatizēšanās mehānisms	33
1.3.1. Vispārīgs darbības vārdu gramatizēšanās apskats	33
1.3.2. Notikumu shēmas gramatizēšanās teorijā.....	37
1.3.3. Secības shēmas gramatizēšanās.....	44
1.3.4. Gramatizēšanās procesa pakāpes.....	51
2. Darbības vārdu palīgnozīme.....	60
2.1. Darbības vārdu palīgnozīmes interpretācijas attīstība	60
2.2. Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme.....	73
2.2.1. Darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robeža	73
2.2.2. Palīgdarbības vārda un saitiņas nullforma.....	86
2.3. Darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanas kritēriji	90
3. Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sintaktiskās funkcijas latviešu valodā.....	93
3.1. Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu klasifikācija	93
3.2. Palīgdarbības vārdi	98
3.2.1. Dinamiskās un statiskās formas.....	98
3.2.2. Palīgdarbības vārdu lietojums	101
3.2.3. Noliegti palīgdarbības vārdi	108
3.3. Saitiņas.....	114
3.4. Modificētāji.....	120
3.4.1. Modāli darbības vārdi latviešu valodā.....	120
3.4.2. Modificētāju lietojums.....	125
3.5. Sērijverbi.....	135
Secinājumi	152
Aizstāvēšanai izvirzītās tēzes	155
Avoti	156
Literatūra	157

Saīsinājumu saraksts

- 1 — (glosās) 1. persona
2 — (glosās) 2. persona
3 — (glosās) 3. persona
A — darītājs, aģens
ACC — akuzatīvs
AF — analītiska forma
angl. — angļiski
ART — artikuls
AUX — palīgdarbības vārds
COP — saitiņa
DEF — noteiktais
DLKŽ — „Dabartinēs lietuvīu kalbos žodynas“
fr. — franciski
FUT — nākotne
G — piemērs no interneta resursiem, atrasts ar interneta meklētāju „Google.lv“
INDF — nenoteiktais
INF — nenoteiksme
izt. — izteiksme
K — piemērs no „Līdzsvarota mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa“
kr. — krieviski
liet. — lietuviski
LKŽ — „Lietuvīu kalbos žodynas“
LLVV — „Latviešu literārās valodas vārdnīca“
LOC — lokatīvs
LVV — „Latviešu valodas vārdnīca“
M — vīriešu dzimte
MLVV — „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca“
NEG — noliegums
NOM — nominatīvs
norv. — norvēģu
PL — daudzskaitlis
PREP — prievārds

PRF — perfekts

PROG — ilgstošā laika forma

PRS — tagadne

PST — pagātne

PTCP — divdabis

SG — vienskaitlis

SK — sintaktiska konstrukcija

VECTOR — vektorverbs

Ievads

Latviešu valodniecībā darbības vārdu palīgnozīme tradicionāli uzskatīta par daļu no darbības vārdu salikto laika un izteiksmju formu apraksta. Promocijas darbā pirmo reizi latviešu valodniecībā vienotā sistēmā skatīta ne tikai šī, bet arī pārējās darbības vārdu gramatiskās palīgnozīmes (turpmāk lietots *palīgnozīme*), proti, palīgdarbības vārda funkcija, saitiņas funkcija, modificētāja funkcija, kā arī vēl citas.

Promocijas darba mērķis un uzdevumi. Promocijas darba mērķis ir raksturot latviešu valodas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu funkciju sistēmu kā vienotu veselumu, klasificējot darbības vārdus no sintaktisko funkciju un semantikas, resp., izteiktās palīgnozīmes, viedokļa un ņemot vērā darbības vārdu gramatizēšanās pakāpi. Ar jēdzienu *palīgnozīme* šajā pētījumā saprasts patstāvīgās nozīmes pretstats, tāds vārda sintaktiskais lietojums, kad vārds teikumā nefunkcionē kā patstāvīgs teikuma loceklis, bet veido teikuma locekli kopā ar citu, patstāvīgu vārdu.

Galvenie promocijas darba uzdevumi:

- raksturot darbības vārdu gramatizēšanās gaitu latviešu valodā;
- aplūkot ar darbības vārdu sintaktisko un morfoloģisko palīgnozīmi saistīto problemātiku;
- risināt latviešu gramatikas aprakstā konstatējamās darbības vārdu analītisko formu analīzes problēmas;
- analizēt palīgnozīmē lietoto darbības vārdu lietojumu korpusa u. c. valodas materiālā.

Promocijas darba tēmas aktualitāte un pētījuma novitāte. Promocijas darbs ir pirmais pētījums latviešu valodniecībā, kas pilnībā veltīts darbības vārdu sintaktisko funkciju izpētei un darbības vārdu gramatizēšanās procesam latviešu valodā. Tādējādi pētījuma rezultāti var noderēt valodniekiem, latviešu valodas skolotājiem, augstskolu pedagogiem un studentiem, tie būs izmantojami latviešu valodas gramatikas apraksta papildināšanā un precizēšanā, kā arī turpmākos pētījumos par latviešu valodas darbības vārdiem.

Ar terminu *gramatizēšanās* (angl. *grammaticalization*) apzīmē procesu, kurā kādas konstrukcijas, vārda vai formas gramatiskās nozīmes ieņem būtiskāku vietu nekā iepriekš. Šai procesā attiecīgajam valodas elementam var zust vai vienkāršoties semantika, sintaktiskā patstāvība, morfoloģiskā struktūra, fonētiskais sastāvs. Piemēram, sintaktiska konstrukcija gramatizējoties var kļūt par vārdformu, leksiska vienība var kļūt par

palīgvārdu, palīgvārds var kļūt par afiksu. (Trask 2000, 141; Kalnača 2005, 125; Skujiņa 2007, 133; Heine, Kuteva 2007, 32)

Gramatizēšanās teorija valodniecībā ir labi pazīstama, sākot ar gramatisko formu attīstības ideju jau 19. gs. un Antuānu Meijē (*Antoine Meillet*), kurš 20. gs. sākumā ieviesa gramatizēšanās terminu (Meillet 1982 [1912]), bet īpaši plaši šī teorija izmantota kopš 20. gs. 80. gadiem (Hopper, Traugott 2003, 25–38). Tieši darbības vārdu palīgnozīmes rašanās ir viens no visbiežāk pētītajiem gramatizēšanās procesa paraugiem. Arī latviešu valodniecībā gramatizēšanās teorija kļūst arvien nozīmīgāka, taču vienota latviešu valodas darbības vārdu gramatizēšanās apraksta līdz šim nav bijis.

Latviešu valodniecībā darbības vārdi pēc sintaktiskajām funkcijām tradicionāli tiek dalīti patstāvīgos darbības vārdos un palīgdarbības vārdos, reizēm atsevišķi minēti arī modāli palīgdarbības vārdi un saitiņverbi. Taču visus, resp., visās funkcijās lietotus, darbības vārdus vienotā sistēmā tikpat kā neviens autors neaplūko, nav arī vienota uzskata par minēto darbības vārdu grupu robežām. Atšķirības darbības vārdu klasifikācijā pa daļai rodas tādēļ, ka tiek izmantoti atšķirīgi kritēriji — reizēm darbības vārdi dalīti pēc to gramatiskā patstāvīguma, tad runāts par patstāvīgiem un palīgdarbības vārdiem; reizēm pēc funkcijām teikumā, tad pieminēti arī saitiņverbi un modāli darbības vārdi vai modificētāji. Neizmantojot abus kritērijus vienlaikus, autori bieži vien atturas runāt par problēmgadījumiem un neaplūko darbības vārdus vienotā sistēmā. Taču tas ir iespējams, ievērojot darbības vārdu dažādu gramatizēšanās pakāpju šķirumu.

Neskaidrības un atšķirīgās pieejas darbības vārdu funkciju interpretācijā un klasifikācijā rodas tādēļ, ka starp skaidri izšķiramo patstāvīgo darbības vārdu grupu un palīgdarbības vārdu grupu (kurā gan arī mēdz tikt ietilpināti atšķirīgi darbības vārdi) atrodas vēl kāds darbības vārdu kopums, kas nepieder ne pie vienas, ne otras no šīm grupām. Tās ir saitiņas, kā arī modificētāji, kurus latviešu autori parasti aplūko atsevišķi no pārējiem darbības vārdiem, neiekļaujot kopējā sistēmā. Daļēji klasifikācijas grūtības izraisa arī līdz galam nesakārtotā terminoloģija, jo atšķirīgi autori lieto dažādus terminus, piemēram, terminu *palīgdarbības vārdi* attiecina uz atšķirīgām darbības vārdu grupām. Promocijas darbā paturēts uzskats, ka **palīgdarbības vārds** jeb palīgverbs ir „darbības vārds, kuru kopā ar patstāvīga darbības vārda divdabja formu izmanto analītiskas darbības vārda laika, veida, izteiksmes vai kārtas formas veidošanai“ (Skujiņa 2007, 274). Latviešu valodas palīgdarbības vārdi (sk., piem., Ahero et al. 1959, 546; Paegle 2003, 91) ir *būt* („Līdzsvarotajā latviešu valodas tekstu korpusā“ *miljons-2.0m* (K) kopā 105958 vārdlietojumi), *tikt* (K 11197 vārdlietojumi), *tapt* (K 538 vārdlietojumi).

Savukārt **saitiņa** jeb kopula ir „darbības vārds, kas veic sintaktisku palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes — laiku, personu, modalitāti“ (Skujiņa 2007, 334). Tas ir darbības vārds, kam ir vāji izteikta patstāvīga leksiska nozīme un kura galvenais uzdevums ir saistīt citus teikuma struktūras elementus. Latviešu valodniecībā par saitiņām parasti uzskatīti darbības vārdi *būt, tikt, tapt, kļūt* (K 3084 vārdlietojumi), taču saitiņas funkcijā tiek lietoti arī daudzi citi darbības vārdi, piemēram, *gadīties* (K 564 vārdlietojumi), *klāties* (K 84 vārdlietojumi), *palikt* (K 2184 vārdlietojumi), *padoties* (K 120 vārdlietojumi), *pieturēties* (K 40 vārdlietojumi), *stāvēt* (K 961 vārdlietojumi), *mesties* (K 168 vārdlietojumi), *nākt* (K 3057 vārdlietojumi), *izvērsties* (K 82 vārdlietojumi), *šķīst* (K 1278 vārdlietojumi), *izlikties* (K 122 vārdlietojumi), *izskatīties* (K 716 vārdlietojumi), *skaitīties* (K 30 vārdlietojumi), *justies* (K 760 vārdlietojumi), *likties* (K 858 vārdlietojumi), *rādīties* (K 54 vārdlietojumi) un citi (sk., piem., Kārklīšs 1974, 44–49; Freimane 1985, 56).

Modificētāji (lietots arī termins *semantiskie modifikatori* — Freimane 1985, 32–35; Paegle 2003, 91) ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno locekli, piešķirot tam modālu, fāzes vai nejaušības nozīmi, piemēram, attiecīgi *Mēs gribam strādāt; Mēs sākam strādāt; Mums izdevās pastrādāt* (Skujiņa 2007, 237). Latviešu valodā modificētāji ir, piemēram, *sākt* (K 3617 vārdlietojumi), *atsākt* (K 86 vārdlietojumi), *iesākt* (K 183 vārdlietojumi), *mesties* (K 168 vārdlietojumi), *beigt* (K 644 vārdlietojumi), *palikt* (K 2184 vārdlietojumi), *turpināt* (K 1396 vārdlietojumi), *pārstāt* (K 83 vārdlietojumi), *drīkstēt* (K 320 vārdlietojumi), *ierast* (K 7 vārdlietojumi), *jaudāt* (K 10 vārdlietojumi), *spēt* (K 1300 vārdlietojumi), *mācēt* (K 108 vārdlietojumi), *varēt* (K 14845 vārdlietojumi), *censties* (K 913 vārdlietojumi), *gatavoties* (K 283 vārdlietojumi), *gribēt* (K 2662 vārdlietojumi), *mēģināt* (K 971 vārdlietojumi), *baidīties* (K 365 vārdlietojumi), *kavēties* (K 47 vārdlietojumi), *riepties* (K 0 vārdlietojumi), *pieklāties* (K 14 vārdlietojumi), *nākties* (K 654 vārdlietojumi), *vajadzēt* (K 1202 vārdlietojumi), *gadīties* (K 564 vārdlietojumi), *izdoties* (K 857 vārdlietojumi), *laimēties* (K 23 vārdlietojumi) (sk., piem., Kārklīšs 1976, 64–67; Freimane 1985, 32–35). Atsevišķi promocijas darbā rādīta darbības vārda *derēt* (K 198 vārdlietojumi) palīgnozīmes analīze, jo tas iepriekš teorētiskajā literatūrā par modificētājiem nav minēts.

Promocijas darbā pamatā lietots *modificētāju*, nevis *modālu darbības vārdu* termins, jo modālie darbības vārdi latviešu valodā nav tiktāl gramatizējušies kā, piemēram, angļu *can* ‘varēt’, *must* ‘vajadzēt’ u. c. un vācu *können* ‘spēt’, *dürfen* ‘drīkstēt’ u. c. modālie darbības vārdi, kas angļu un vācu valodā veido atsevišķu darbības vārdu grupu

(Matthews 1997, 228). Tās nozīmes, ko šajās valodās tipiski izsaka ar modālajiem darbības vārdiem, latviešu valodā ir gramatizētas un standartizētas izteiksmju formās. Tādēļ, lai terminoloģijas dēļ nerastos pārpratumi, attiecīgo nozīmju darbības vārdi latviešu valodā nav saucami par modālajiem darbības vārdiem. Tā kā šajā pētījumā par galvenajām izvirzītās darbības vārdu sintaktiskās funkcijas, atbilstošāks šeit ir modificētāju termins.

Īpaša pētījuma novitāte ir pētījuma gaitā atklātā latviešu valodas darbības vārdu palīgnozīme, kāda latviešu valodnieciskajā literatūrā iepriekš nav aplūkota, taču praktiskā valodas lietojumā sastopama, piemēram, darbības vārda *ņemt* nozīme konstrukcijā *Viņš vienkārši ņēma un aizgāja*, uzlūkojot to par vienu izteicēju, nevis diviem vienlīdzīgiem izteicējiem. Tādējādi promocijas darbs papildinās arī latviešu valodas gramatikas sistēmas aprakstu. Promocijas darbā šo konstrukciju gramatizēšanās procesa raksturošanai izmantots *secības shēmas* (Heine 1993, 37–39) un *sērijverbu konstrukcijas* (Aikhenvald, Dixon 2007) jēdziens. Darbā izmantots termins *sērijverbs* — angliskā termina *serial verb* tiešs atveidojums latviešu valodā —, jo latviešu valodniecībā iepriekš nav bijis termina šīs darbības vārdu funkcijas apzīmēšanai. Precīzāka termina izstrāde pagaidām paliek nākotnes uzdevums.

Secības shēma darbā izprasta kā tāda gramatizēšanās procesa avots, kura mērķis var būt laika, veida un modalitātes marķētājs, savukārt sērijverbu konstrukcija — kā vismaz daļēji gramatizējusies secības shēma, kurā vienam no darbības vārdiem piemīt palīgnozīme. **Sērijverbu** konstrukcija ir divi secīgi darbības vārdi finītā formā, kas kopā veido vienu izteicēju bez jebkāda ārēja saskaņojuma, pakārtojuma vai sintaktiskas atkarības marķētāja (Aikhenvald 2007, 1). Tātad šo darbības vārdu gramatizēšanās process būtiski atšķiras no pārējiem palīgnozīmē lietotajiem darbības vārdiem, kuri gramatizējoties veido konstrukcijas ar nomenu vai darbības vārdu divdabja formā vai nenoteiksmē. Pētījuma gaitā latviešu valodā konstatēti sērijverbi *iet* (K kopā 2755 vārdlietojumi), *nākt* (K 3057 vārdlietojumi), *ņemt* (K 1596 vārdlietojumi), *sēdēt* (K 1051 vārdlietojums), promocijas darbā atspoguļota to lietojuma analīze (sk. 3.5. apakšnodaļu „Sērijverbi“).

Atsevišķu darbības vārdu desemantizēšanās gaitu latviešu valodniecībā ir raksturojis jau Kārlis Mīlenbahs (Mīlenbahs 1898), vēlāk uz to norādīts arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas“ II daļā (Ahero et al. 1962), desemantizēšanos min arī Maigone Beitiņa (Beitiņa 1964; Beitiņa 2009) un Jānis Valdmanis (Valdmanis 1989), tomēr sīkāk darbības vārdu palīgnozīmes rašanās process iepriekš nav aplūkots.

Promocijas darbā izmantotā metodoloģija. Promocijas darbā pamatā izmantota gramatizēšanās metodoloģija, gan aplūkojot atsevišķu darbības vārdu palīgnozīmes

rašanos, gan arī nosakot latviešu valodas darbības vārdu gramatizēšanās modeļus. Raksturojot palīgnozīmē lietoto darbības vārdu lietojumu latviešu valodā, izmantota arī aprakstošā metode. Analizējot darbības vārdu lietojumu valodas materiālā un atsevišķu darbības vārdu gramatizēšanās pakāpi, izmantots lingvistiskais eksperiments — distribūcijas maiņa un konstrukciju transformācija.

Darbā izmantota glosēšana — tehnisks paņēmieni citu valodu piemērus, kur vien iespējams, paskaidrot, izmantojot glosas, t. i., piemēru lineāru morfoloģisku marķēšanu (*The Leipzig Glossing Rules* 2008).

Sagaidāmie promocijas darba rezultāti:

- izstrādāta latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija pēc sintaktiskajām funkcijām;
- noteikti iespējamie latviešu valodas darbības vārdu gramatizēšanās modeļi;
- raksturoti konkrēti darbības vārdu lietojuma gadījumi dažādās nozīmēs, rādot darbības vārdu iespēju veikt dažādas funkcijas.

Promocijas darba teorētiskais pamats. Promocijas darba teorētiskās nostādnes veidošanā izmantoti dažādu autoru darbi gan vispārīgi par valodas attīstību un gramatizēšanos, gan konkrēti par palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem, piem., Pola Hopera (*Paul Hopper* 1993, 2003), Elizabetes Klosas Traugotas (*Elizabeth Closs Traugott* 1993, 2001, 2003), Bernda Heines (*Bernd Heine* 1991, 1993, 2002, 2003, 2007), Taņas Kutevas (*Tania Kuteva* 2001, 2002), Deivida Kristala (*David Crystal* 1999, 2006), Pītera Hugo Metjūsa (*Peter Hugoe Matthews* 1981, 1997), Viljama Krofta (*William Croft* 2003), Frenka Palmera (*Frank Palmer* 2001), Gregorija D. S. Andersona (*Gregory D. S. Anderson* 2006), Regīnas Pustetas (*Regina Pustet* 2003), Vladimira Gaka (*Vladimir Gak* 2000) pētījumi. Īpaši izsekots arī lietuviešu autoru, piem., Vītauta Ambraza (*Vytautas Ambrazas* 1984, 1994, 1999, 2004, 2006), Aldonas Paulauskienes (*Aldona Paulauskienė* 1994), teorētiskajiem uzskatiem, kā arī lietuviešu valodas kā latviešu valodai tuvākās radnieciskās valodas gramatikas sistēmas apraksta tradīcijām. Aplūkojot konkrēti latviešu valodas darbības vārdu funkcijas un lietojumu, promocijas darbā raksturota latviešu gramatiku tradīcija, sākot ar Kārļa Mīlenbaha (1898, 1907) un beidzot ar Dainas Nītiņas (2001, 2008, 2013), Dzintras Paegles (2003), Andras Kalnačas (1996, 2000, 2005, 2008, 2012, 2013) u. c. mūsdienu latviešu valodnieku atzinumiem. Atsevišķas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupas latviešu valodniecībā iepriekš sīkāk raksturojuši Jūlijs Kārklīšs (1974, 1976) un Inta Freimane (1985), pieminami arī Artura Ozola (1963, 1993)

teorētiskie uzskati par darbības vārdu sintaktiskajām funkcijām un atsevišķu formu interpretācija.

Pirmais ievērojamais apraksts par palīgdarbības vārdu latviešu valodniecībā ir K. Mīlenbaha sniegtais darbības vārda *būt* palīgnozīmes cilmes un sintaktisko funkciju raksturojums (Mīlenbahs 1898). Vēlāk palīgnozīmē lietotie darbības vārdi un ar tiem veidotās formas un konstrukcijas minētas gan morfoloģijas, gan sintakses aprakstos (Endzelīns 1951; Ahero et al. 1959; Ahero et al. 1962; Valdmanis 1989; Mathiassen 1997; Nītiņa 2001; Paegle 2003). Vairāki autori darbības vārdu palīgnozīmēm pievērsušies atsevišķos rakstos (Ozols 1967; Beitiņa 1964). Dažādus darbības vārdus saitiņas funkcijā visplašāk raksturojis J. Kārkliņš (Kārkliņš 1974) un I. Freimane (Freimane 1985). Arī detalizēts izklāsts par modificētāju nozīmēm un lietojumu atrodams šo pašu autoru darbos (Kārkliņš 1976; Freimane 1985).

Autoru vārdi un darbu nosaukumi, kas oriģinālrakstībā ir kirilicā, promocijas darbā atveidoti, izmantojot transliterācijas rīku www.translit.cc.

Avotu atlase. Analizējamais valodas materiāls darbam pamatā ņemts no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa“ (piemēri apzīmēti ar K). Taču, tā kā korpusa apjoms ir ierobežots un tas ir tikai daļēji morfoloģiski (bet ne sintaktiski) marķēts, izmantoti arī citi avoti — galvenokārt dažādas interneta publikācijas (piemēri apzīmēti ar G), visu internetā ievietoto latviešu valodas tekstu kopumu izmantojot kā nemarkētu tekstu korpusu. Atsevišķi piemēri ņemti arī no iespiestām publikācijām. Piemēri paturēti tādā formā, kā tie atrodami oriģinālajā avotā, tajos nav labotas interpunkcijas un ortogrāfijas kļūdas.

Mākslīgi konstruēti un neiespējami piemēri apzīmēti ar zvaigznīti (*) piemēra priekšā; iespējami, bet maz ticami piemēri apzīmēti ar jautājuma zīmi (?).

Promocijas darba mērķis nav normēt un sniegt ieteikumus literāram formu un konstrukciju lietojumam, bet gan novērot un analizēt to lietojumu literārajā latviešu valodā, ietverot arī literāro sarunvalodu. Ārpus pētījuma atstāts izlokšņu materiāls, īpaša uzmanība nav pievērsta arī lietišķajiem tekstiem. Turpmākos pētījumos lielāka uzmanība pievēršama palīgnozīmē lietoto darbības vārdu analīzei runātā valodā, kas promocijas darbā nav bijis iespējams, jo latviešu valodas runas korpus ir tikai izveides sākuma stadijā.

Promocijas darbā analizēti arī atsevišķi piemēri, kas pieejamajā tekstu korpusā atrodami tikai vienreiz. Šādos gadījumos valodniecībā tiek lietots termins *hapax legomenon*, grieķu valodā ‘vienreiz teikts’, kas apzīmē valodas vienību, kas kādā tekstā vai kādas valodas tekstu kopumā atrodama tikai vienreiz (Matthews 1997, 157; Brown, Miller

2013, 204). Kā norāda D. Kristals, sīkāki pētījumi šajā jomā ir statistikas un stilistikas pārziņā, kas nav šā pētījuma mērķis, taču *hapax legomenon* ir parādība, kam ir vērts pievērst īpašu uzmanību (Crystal 2010, 69) un to nenoraidīt kā nejaušu vai mākslīgu darinājumu, jo tas ir saskaņā ar valodas sistēmas piedāvātajām iespējām (par to arī Matthews 1997, 245). Tāpat jāņem vērā arī tas, ka statistika nekad nav pilnīga, jo nav iespējams saskaitīt visu, kas ir pateikts un uzrakstīts (Crystal 2010, 69), un pastāv arī tādi valodas fakti, kas kādu iemeslu dēļ ir palikuši ārpus korpusiem.

Promocijas darba struktūra. Promocijas darbu veido satura rādītājs, saīsinājumu saraksts, ievads, piecas nodaļas, nobeigums, avotu un literatūras saraksts. Darba **1. nodaļa** „Gramatizēšanās“ veltīta gramatizēšanās teorijas apskatam — tās 1.1. apakšnodaļā „Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats“ raksturota gramatizēšanās teorijas vēsture un galvenie principi. 1.2. apakšnodaļā „Gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā“ sniegts pārskats par gramatizēšanās pētījumiem latviešu valodā. Lai gan gramatizēšanās teorijas izmantojums latviešu valodniecībā ir salīdzinoši jauna pieeja, promocijas darbs ir pirmais plašākais pētījums, kurā tā izmantota, bet ne pirmais pētījums vispār. Tāpēc svarīgi parādīt kontekstu, kādā tas tapis. 1.3. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās mehānisms“ uzmanība pievērsta tieši darbības vārdu gramatizēšanās procesam, aplūkojot gan galvenās notikumu shēmas, kas tam ir par pamatu, gan gramatizēšanās procesa pakāpes. Promocijas darbā izmantots B. Heines angļu valodā lietotā termina *event schema* u. c. (Heine 1993) tiešs atveidojums latviešu valodā, jo latviešu valodniecībā šādi termini iepriekš nav lietoti. Atsevišķa apakšnodaļa 1. nodaļā ir par gramatizēšanos secības shēmā, kurā rodas sērijverbu konstrukcijas, jo šim procesam latviešu valodniecībā iepriekš nav veltīta uzmanība. Secības shēmai latviešu valodā ir īpaša vieta, jo tā vienīgā no notikumu shēmām ir par pamatu vienas konkrētas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupas — sērijverbu — gramatizēšanās procesā.

2. nodaļā „Darbības vārdu palīgnozīme“ aplūkots, kā dažādos avotos interpretēta darbības vārdu palīgnozīme un kā risināts darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežu problēmjautājums, uzmanību pievēršot arī palīgdarbības vārda un saitiņas nullformai, kā arī apkopotu iespējamie darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanas kritēriji.

Promocijas darba **3. nodaļā** „Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sintaktiskās funkcijas latviešu valodā“ izstrādāta darbības vārdu klasifikācija pēc to sintaktiskajām funkcijām un sīkāk aplūkotas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupas — palīgdarbības vārdi, saitiņas, modificētāji un sērijverbi —, analizējot to lomu darbības vārdu analītiskajās

formās un sintaktiskajās konstrukcijās. Apakšnodaļā par palīgdarbības vārdiem sniegts gan vispārīgs pārskats par to lietojumu, gan noliegtu palīgdarbības vārdu raksturojums no analītisko formu viedokļa. Atsevišķi runāts arī par iespējamu dinamisko un statisko pasīva formu šķīrumu. Apakšnodaļā par modificētajiem atsevišķi runāts par modāliem darbības vārdiem, jo tos latviešu valodā vieno vienīgi semantika, bet ne sintaktiskais lietojums.

Nullforma valodniecībā ir abstrakta vienība, kuru palīdz noteikt analīze, bet kurai trūkst fiziskas izpausmes, resp., kuras nav (Crystal 2006, 507). Gramatikā nullforma izpaužas kā kāda elementa, piemēram, morfēmas, bet tāpat arī saitiņas vai palīgdarbības vārda, trūkums vienā paradigmā ar formām vai konstrukcijām, kurās šis elements ir, kā arī gadījumos, kad iespējams paralēls fiziski izteiktas formas un nullformas lietojums. Palīgdarbības vārda nullforma rāda tās pašas gramatiskās nozīmes, kādas piemīt formāli izteiktam palīgdarbības vārdam.

Dinamisko un statisko pasīva formu šķīrumu lielā mērā nosaka attiecīgajos savienojumos izmantoto palīgdarbības vārdu semantika — dinamisku nozīmi formām piešķir palīgdarbības vārds *tikt*, bet statisku *būt*. Latviešu valodas dinamiskā un statiskā pasīva formu šķīrumu izmantojis arī Aksels Holvūts (2001), Andra Kalnača (2013) un Baiba Ivulāne (2013). Arī 3.2.2. apakšnodaļā, raksturojot palīgdarbības vārdu lietojumu, izmantots dinamiskā un statiskā pasīva šķīrums, jo citādi ir daļa formu (piem., *ir bijis redzēts*), kuras jāatstāj bez sava apzīmējuma.

Analizējot analītiskās darbības vārdu formas, būtisks aspekts ir *noliegums*. Promocijas darbā tas izmantots, jo palīdz noteikt robežas starp darbības vārdu morfoloģisko un sintaktisko palīgnozīmi. Taču noliegums ir arī atsevišķs nozīmīgs virziens turpmākiem plašākiem pētījumiem, tas būtu skatāms ne tikai palīgdarbības vārdu kontekstā, bet arī pārējo palīgnozīmē lietoto darbības vārdu konstrukcijās.

Ārpus promocijas darba redzesloka atstāts jautājums par darbības vārdiem, kas veido kauzatīvas konstrukcijas (piem., *likt, ļaut* u. c. konstrukcijās *likt dziedāt cilvēku sirdīm* (G) u. tml.), jo tajās abi darbības vārdi neveido vienu izteicēju, katram no tiem ir savs darītājs. Taču arī šajās konstrukcijās vērojama finītajā formā lietotā darbības vārda gramatizēšanās, tādēļ turpmākos pētījumos par darbības vārdu palīgnozīmi būtu iekļaujama arī šī darbības vārdu grupa.

Promocijas darba rezultātu aprobācija. Pētījuma rezultāti atspoguļoti 8 zinātniskās publikācijās un vienās konferences tēzēs (sk. publikāciju sarakstu). Par pētījuma atziņām un rezultātiem nolasīti 15 referāti starptautiskās un vietējās konferencēs un zinātniskajos semināros (sk. referātu sarakstu).

Atsevišķas promocijas darba daļas un melnraksts apspriests LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sēdēs 2013. gada 28. jūnijā un 2013. gada 30. augustā. Viss promocijas darba teksts un promocijas darba kopsavilkums apspriests 2014. gada 20. oktobrī.

Promocijas darba autores publikācijas par promocijas darba tēmu

1. **Ivulāne Baiba.** 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 12 (1). Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 233.–242. lpp.
2. **Ivulāne Baiba.** 2009. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009. Procesi un personības*. Rīga: Latvijas Universitāte. 139.–144. lpp.
3. **Ivulāne Baiba.** 2009. Saitiņverbu sintaktiskais lietojums latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 13 (1). Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 66.–75. lpp.
4. **Ivulāne Baiba.** 2010. Darbības vārds *derēt* modālā lietojumā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rakstu krājums. Red. Kalnača Andra. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/>
5. **Ivulāne Baiba.** 2012. Palīdzībās lietoti darbības vārdi bērnu valodā. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rakstu krājums. Red. Kalnača A., Lokmane I. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 75.–85. lpp.
6. **Ivulāne Baiba.** 2012. Grammatical functions of verbs in child language. *Ad verba liberorum: Linguistics & Pedagogy & Psychology*. Volume 3, Issue 1. Rīga: RPIVA. Pp. 74–87.
7. **Ivulāne Baiba, Kalnača Andra.** 2013. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas (6.1.2. nodaļa). *Latviešu valodas gramatika*. Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 462.–470. lpp.
8. **Ivulāne Baiba.** 2014. Darbības vārda morfoloģiskās un sintaktiskās palīdzības robežas. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā*. Rakstu krājums. Red. Kalnača A., Lokmane I. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 33.–40. lpp.

Referātu tēzes

Ivulāne Baiba. 2014. Sērijverbu konstrukcijas latviešu valodā. *50. prof. Artura Ozola dienas starptautiskās zinātniskās konferences „Vispārīgā valodniecība: valodas sistēma un lietojums“ referātu tēzes 2014. gada 20. un 21. martā.* Sast. un red. Kalnača A., Leikuma L. Rīga: LU. 24. lpp.

Referāti kongresos, konferencēs un semināros

1. **Ivulāne Baiba.** *Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā.* 12. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ Liepājā 29.–30.11.2007.
2. **Ivulāne Baiba.** *Saitiņverbu sintaktiskais lietojums latviešu valodā.* 13. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ Liepājā 27.–28.11.2008.
3. **Ivulāne Baiba.** *Darbības vārda gramatizēšanās pētījumi LU.* LU 67. konferences latviešu valodniecības sekcija „Latviešu valodniecība Latvijas Universitātē“ Rīgā 12.02.2009.
4. **Ivulāne Baiba.** *Verbs as Lexical Markers of Evidentiality in Latvian.* Starptautisks zinātniskais seminārs „Non-grammatical Evidentiality in the Baltic Languages: content, realizations and functions“ Viļņā (Lietuva) 05.–07.05.2009.
5. **Ivulāne Baiba, Kalviša Liene.** *Latvian šķīst, šķīsties, rādīties, likties (‘seem/appear’) and Evidentiality.* Starptautisks zinātniskais seminārs „Non-grammatical Evidentiality in the Baltic Languages: content, realizations, functions“ Viļņā (Lietuva) 02.–03.12.2009.
6. **Ivulāne Baiba.** *Darbības vārda derēt modāls lietojums.* LU Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras un LU Valodniecības doktorantūras seminārs „Latviešu gramatika: norma un lietojums“ Rīgā 10.12.2009.
7. **Ivulāne Baiba.** *Latviešu valodas darbības vārdi modālā lietojumā.* LU Valodniecības DSP zinātniskais seminārs LU Humanitāro zinātņu fakultātē Rīgā 27.05.2010.
8. **Ivulāne Baiba.** *Darbības vārda ņemt gramatizēšanās.* LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras seminārs „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā“ Rīgā 17.05.2011.

9. **Ivulāne Baiba.** *Darbības vārda gramatiskās funkcijas bērnu valodā.* III Apvienotais pasaules latviešu zinātnieku kongress un IV Letonikas kongress „Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte“, sekcija „Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā“ Rīgā 26.10.2011.
10. **Ivulāne Baiba.** *Analītiska darbības vārda forma vai sintaktiska konstrukcija?* Stenda referāts. LU 71. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sekcija „Kategoriju robežas gramatikā“ Rīgā 27.02.2013.
11. **Ivulāne Baiba.** *Darbības vārda morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežas.* 2. starptautiskā jauno lingvistu konference „Via scientiarum“ Liepājā 07.–08.03.2013.
12. **Ivulāne Baiba.** *Analītiskas darbības vārda formas noliegumā.* LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras zinātniskais seminārs „Noliegums un tā izpausme valodā“ Rīgā 26.04.2013.
13. **Ivulāne Baiba, Kalnača Andra.** *Debitīva ciešamās kārtas paradigma* 18. starptautiskā zinātniskā konference „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ Liepājā 28.–29.11.2013.
14. **Ivulāne Baiba.** *Sērijverbu konstrukcijas latviešu valodā.* 50. prof. Artura Ozola dienas starptautiskā zinātniskā konference „Vispārīgā valodniecība: valodas sistēma un lietojums“ Rīgā 21.03.2014.
15. **Ivulāne Baiba.** *Sērijverbu konstrukciju gramatizēšanās.* LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras seminārs „Opozīcijas sintaksē un semantikā“ Rīgā 16.05.2014.

1. Gramatizēšanās

Promocijas darbā pamatā izmantota gramatizēšanās metodoloģija, tādēļ vispirms sniegts vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats, raksturota gramatizēšanās pētījumu vēsture latviešu valodniecībā un tuvāk aplūkota darbības vārdu gramatizēšanās gaita. Gramatizēšanās ir konstatējama, pētījot valodas parādības diahroniskā aspektā, taču promocijas darbā pievērsta uzmanība ne tikai valodas elementu attīstībai, bet galvenokārt jau gramatizēto elementu lietojumam sinhroniskā aspektā.

1.1. Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats

Terminu *gramatizēšanās* ieviesis A. Meijē 1912. gadā, rakstā „*L'évolution des formes grammaticales*“ pieminēdams, ka sākotnēji autonomi vārdi var iegūt gramatisku raksturu (Meillet 1982 [1912], 133). Taču jau 19. gadsimtā bija konstatēta gramatizēšanās kā parādība. 19. gs. sākumā galvenais gramatisko formu attīstības idejas pārstāvis bija Vilhelms fon Humbolts (*Wilhelm von Humboldt*), kurš saistīja atsevišķu valodas elementu attīstību ar valodas attīstību kopumā un valodu tipoloģiju, un 19. gs. beigās Georgs fon der Gabelencs (*Georg von der Gabelentz*), kurš tuvāk pievērsās formu attīstības mehānismam un cikliskumam (Trask 2000, 141; Hopper, Traugott 2003, 19–21).

Pēc A. Meijē gramatizēšanās ideju savos pētījumos izmantoja galvenokārt vēsturiskās valodniecības pārstāvji, un plaši sinhroniski gramatizēšanās pētījumi dažādu valodu materiālā notiek tikai kopš apmēram 1980. gada, sākot ar Kristianu Lēmanu (*Christian Lehmann*), Berndu Heini (*Bernd Heine*) un Mehthildi Rē (*Mechthild Reh*), tāpat jāpiemin Ulrikes Klaudi (*Ulrike Claudi*), Frīderikes Hīnemeieres (*Friederike Hünemeyer*), Džoanas Baibijas (*Joan L. Bybee*), Pola Hopera (*Paul Hopper*), Elizabetes Traugotas (*Elizabeth Closs Traugott*), Taņas Kutevas (*Tania Kuteva*) pētījumi (Hopper, Traugott 2003, 25–38; par gramatizēšanās pētījumu vēsturi sīkāk sk. Lehmann 1995; Heine, Claudi, Hünemeyer 1991).

Dažādi autori gramatizēšanās procesu raksturojuši atšķirīgi, taču lielākoties minētās gramatizēšanās procesa pakāpes ir šādas (Heine, Kuteva 2007, 34; Trask 2000, 32, 81, 87; Heine 1993, 54–56):

- 1) konteksta paplašināšanās;

- 2) desemantizēšanās;
- 3) deķategorizēšanās;
- 4) klītizēšanās;
- 5) erozija.

Konteksta paplašināšanos (angl. *extension*) kā gramatizēšanās procesa sākotnējo pakāpi min B. Heine un T. Kuteva. Tā ir jaunu gramatisko nozīmju rašanās, paplašinot izteikumu kontekstu, resp., sākot izteikumus lietot jaunā kontekstā. Kā šis process norisinās, sk. 1. tabulā. Tieši konteksta paplašināšanās ir tā, kas izraisa desemantizēšanos un tālāk arī deķategorizēšanos un eroziju. Tā ir pragmatiska īpatnība. (Heine, Kuteva 2007, 34–35)

Pakāpe	Konteksts	Nozīme procesa beigās
I. Sākuma pakāpe	neierobežots	sākotnējā nozīme
II. Pārejas konteksts	jauns konteksts, kas izraisa jaunu nozīmi	mērķa nozīme tiek izvīrīta priekšplānā
III. Jaunais konteksts	jauns konteksts, kas nav savietojams ar sākotnējo nozīmi	sākotnējā nozīme tiek aizvīrīta fonā
IV. Konvencionalizēšanās	konteksts, kas izraisījis mērķa nozīmi, tās uztverei vairs nav nepieciešams; tā var tikt lietota jaunos kontekstos	tikai mērķa nozīme

1. tabula. Konteksta paplašināšanās modelis (pēc: Heine, Kuteva 2007, 37)

Šo procesu var ilustrēt ar 1. piemēru (no: Heine, Kuteva 2007, 37).

1. Angļu valodā
 - a. *John di-ed in London.*
Džons mirt-PST PREP.LOC Londona
'Džons nomira Londonā.'

- b. *John di-ed in Iraq.*
 Džons mirt-PST PREP.LOC Irāka
 ‘Džons nomira Irākā.’
- c. *John di-ed in*
 Džons mirt-PST PREP
a car accident.
 ART.INDF autoavārija
 ‘Džons nomira autoavārijā.’

1. a piemērā elements *in* veic savu pamatfunkciju kā vietas apzīmētājs prievārds, to pašu var attiecināt arī uz 1. b piemēru. 1. b piemērā, izmantojot zināšanas par pasauli, vietas nozīmi, ko izsaka *in*, var uzskatīt par piemērā raksturotā notikuma cēloni, taču šādu interpretāciju var neņemt vērā, jo Džona nāve var arī nebūt saistīta ar konkrēto vietu. T. i., šis piemērs atspoguļo konteksta paplašināšanās procesa II pakāpi. 1. c piemērā *in* lietojums ir paplašināts un tas lietots jaunā kontekstā, kur elementa nozīme vairs nav tikai kā vietas prievārdam, tā kļuvusi vispārīgāka — jo vairāk lietojuma kontekstu izteikums iegūst, jo vairāk tas ir pakļauts semantiskai vispārināšanai, resp., desemantizēšanās procesam. Šeit to var interpretēt kā prievārdu ar cēloņa nozīmi, bet vietas nozīme ir aizvirzīta fonā, tātad runa ir par III pakāpi. (Heine, Kuteva 2007, 35–39)

2.

- a. *Vētra rāva **nost** mājām jumtus un pārrāva elektrības līnijas.* (K)
 b. *(..) un ēdam viens otru **nost** bez sāls.* (K)

2. piemērā redzama konteksta paplašināšanās latviešu valodā. 2. a piemērā apstākļa vārds *nost* apzīmē virzienu un atrodas konteksta paplašināšanās sākuma pakāpē, bet 2. b piemērā tam vairs nav virziena nozīmes, tas apzīmē mērķi, pabeigtību un dominē jaunais konteksts.

Desemantizēšanās ir konteksta paplašināšanās tiešas sekas — valodas elementa lietojums jaunā kontekstā liek zust tai elementa nozīmes daļai, kas neiederas jaunajā kontekstā. Kad elements ir desemantizējies un leksiskas nozīmes vietā ieguvis gramatisku nozīmi, tam ir tendence zaudēt morfoloģiskas un sintaktiskas īpašības, kas bijušas raksturīgas tā agrākajam lietojumam, bet jaunajā lietojumā vairs nav būtiskas. (Heine,

Kuteva 2007, 39–40) Saskaņā ar „Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas“ definīciju, desemantizēšanās ir „valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums“. (Skujiņa 2007, 85) Piemēram, latviešu valodā ir desemantizējies darbības vārds *sacīt* konstrukcijā *saka, ka* un vairākās citās. Sk. 3. piemēru (no: Kalviša 2012, 90), kur darbības vārds *sacīt* ir zaudējis daļu leksiskās nozīmes un vairs neizsaka runāšanas procesu, bet ir kļuvis par netiešas informācijas un evidencialitātes marķētāju. (Kalviša 2012, 90–92)

3. *Saka jau, ka tieši pārdzīvojumos rodas jauni mākslinieciskie sasniegumi.*

Pēc elementa desemantizēšanās gramatizēšanās procesā notiek tā **dekategorizēšanās**. Tas ir process, kurā elements pakāpeniski zaudē morfoloģisko un sintaktisko patstāvību, parasti tas notiek šādā ceļā: *nesaistīta vārdforma* > *klītika* > *afikss* (Heine, Kuteva 2007, 41).

P. Hoppers un E. Traugota šo procesu sauc par *rekategorizēšanos*, jo pavisam bez kategorijas elements nevar palikt. Taču autori to neizvirza par atsevišķu gramatizēšanās mehānismu, bet gan raksturo kā vienu reanalīzes (sīkāk sk. turpmāk) posmu. Piemēram, angļu valodas modālo darbības vārdu rašanās raksturojumā rekategorizēšanās ir process, kurā leksiski darbības vārdi kļūst par modāliem palīgdarbības vārdiem. (Hopper, Traugott 2003, 55)

B. Heines un T. Kutevas dekategorizēšanās raksturojumā valodas elements, kurš iesaistīts šajā procesā, zaudē morfoloģiskās un sintaktiskās pazīmes, kas raksturīgas tā sākotnējam lietojumam, bet kas vairs nav būtiskas jaunajā elementa lietojumā. Tādējādi dekategorizēšanās ietver šādas pārmaiņas (Heine, Kuteva 2007, 40–41):

- zūd lokāmība;
- zūd sākotnējai kategorijai raksturīgā vārddarināšanas spēja;
- zūd saistāmība ar citiem teikuma locekļiem;
- zūd neatkarīgas formas statuss, palielinās atkarība no citas formas;
- zūd sintaktiskā brīvība, piemēram, iespēja pārvietot elementu teikumā, līdzīgi kā to var darīt ar negramatizēto sākotnējo elementu;
- zūd iespēja elementu aizstāt ar citu elementu, piemēram, vietniekvārdu;
- zūd locekļi, kas pieder pie tās pašas gramatiskās paradigmas.

Tā, piemēram, darbības vārdiem, kas pakļauti deķategorizēšanās procesam, zūd spēja izteikt laika, veida, nolieguma u. c. gramatiskās nozīmes, tikt atvasinātiem, piesaistīt apstākļa vārdus, piesaistīt palīgdarbības vārdus, tikt pārvietotiem teikumā, kā to var darīt ar patstāvīgiem darbības vārdiem, saistīties ar citiem darbības vārdiem, funkcionēt kā izteicējiem, teikumā tikt aizstātiem ar citiem darbības vārdiem (angl. — *pro-verb*). Tāpat sarūk to gramatiskā paradigma, un no atvērtas grupas elementiem tie kļūst par slēgtas grupas elementiem. (Heine, Kuteva 2007, 41) Piemēram, 4. piemērā (no: Heine, Kuteva 2007, 22) 4. a teikumā ir redzams, kā angļu valodas darbības vārds *keep* ‘turēt’ funkcionē, pirms notikusi deķategorizēšanās, bet 4. b teikumā tas ir redzams pēc konteksta paplašināšanās un deķategorizēšanās. Kā redzams, visas minētās deķategorizēšanās pazīmes var darbības vārdam nepiemist vienlaikus, piemēram, jau minētais angļu valodas darbības vārds *keep* ‘turēt, turpināt’ arī pēc deķategorizēšanās joprojām var tikt lietots kopā ar citiem laika, veida un modalitātes rādītājiem, sk. 4. c piemēru. (Heine, Kuteva 2007, 42)

4. Angļu valodā

a. *He kept the money.*

viņš turēja ART.DEF naudu

‘Viņš paturēja naudu.’

b. *He kept complain-ing.*

viņš turpināja sūdzēties-PROG

‘Viņš turpināja sūdzēties.’

c. *Mary would have kept com-ing.*

Mērija AUX.FUT.PST AUX turpināt[PRF] nākt-PROG

‘Mērija būtu turpinājusi nākt.’

Latviešu valodā visvairāk deķategorizējies darbības vārds ir *vajadzēt*, kuru parasti nelieto ne ciešamajā kārtā, ne 1. un 2. personas formā (plašāk sk. Kalnača 2013c). Darbības vārds *salt* var tikt lietots kā trīspersonu verbs, pirms tam notikusi deķategorizēšanās, sk. 5. a piem., kā arī kā vienpersonas verbs, t. i., tikai 3. personas formā kopā ar datīvu, kur tas jau sācis deķategorizēties, sk. 5. b piem.

5.

a. *Es salstu.* (K)

b. *Es samērcēju upē kājas, un man salst.* (K)

Starp dekategorizēšanos un eroziju reizēm literatūrā atsevišķi runāts par **klītizēšanos** (sk., piem., Heine 1993, 55), resp., kļūšanu par klītiku, elementa piekļaušanos blakus esošam elementam un uzsvara zaudēšanu runas plūsmā. Kā teikts „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“, klītika ir „neuzsvērts vārds, kas runas plūsmā piesienas blakusvārdam“ (Skujiņa 2007, 183), tātad šeit uzmanība vērsta uz klītiku fonoloģiskajām īpatnībām. Taču klītikas var tikt raksturotas arī citos aspektos. Piemēram, Stīvens R. Andersons (*Stephen R. Anderson*) monogrāfijā „*Aspects of the Theory of Clitics*“ (2005) runā ne tikai par fonoloģiskām klītikām, bet arī par morfosintaktiskām klītikām. Fonoloģiskās klītikas S. Andersona interpretācijā ir valodas elementi, kuru fonoloģiskā forma ir nepilnīga, jo tai trūkst prosodiskās struktūras. (Anderson 2005, 23) Klītiku fonoloģiskā rakstura paraugs ir, piemēram, angļu valodas palīgdarbības vārdu saīsinātās formas, sk. 6. piemēru (no: Anderson 2005, 25), kur 6. a teikumā redzama pilna palīgdarbības vārda forma, bet 6. b teikumā klītizēta. (Anderson 2005, 31)

6. Angļu valodā

a. *Fred is the only werewolf*
Freds ir ART.DEF vienīgais vilkatis
I know.
es pazīstu
‘Freds ir vienīgais vilkatis, kuru es pazīstu.’

b. *Fred=’s the only werewolf*
Freds= COP.3SG.PRS ART.DEF vienīgais vilkatis
I know.
es pazīstu
‘Freds ir vienīgais vilkatis, kuru es pazīstu.’

Morfosintaktiskās klītikas ir valodas elementi, kuru pozīcija attiecībā pret citiem frāzes vai teikuma daļas elementiem ir atkarīga no noteiktiem principiem, kas atšķiras no brīvu valodas elementu sintaktiskā saistījuma. (Anderson 2005, 31) S. Andersons pat izvirza jautājumu, vai vispār pastāv kāds īpašs sakars starp šāda veida klītikām un tām pēc nozīmes atbilstošajiem *neklītiskajiem*, resp., brīvajiem valodas elementiem, piemēram,

7. piemērā franču valodā (no: Anderson 2005, 31), kur 7. a piemērā redzamais vietniekvārds ir lietojams kā klītika, bet tā leksiskais sinonīms 7. b piemērā ir brīva forma. (Anderson 2005, 31)

7. Franču valodā

a. =*me*
=1SG.ACC
'mani'

b. *moi*
1SG.ACC
'mani'

Latviešu valodas klītikas ir maz pētītas, taču arī latviešu valodā ir zināmi vairāki klītizēšanās paraugi, piemēram, atgriezeniskie darbības vārdi radušies, atgriezeniskajam vietniekvārdam klītizējoties un kļūstot par atgriezenisko morfēmu (Endzelīns 1951, 903), īpašības vārdu un apstākļa vārdu vispārākās pakāpes formas veidojušās, klītizējoties vietniekvārda *vis*s formai *visu* (Rudzīte 1960, 153), sk. 8. piem. Iespējams, arī palīgdarbības vārdi un saitiņas noteiktā lietojumā latviešu valodā runas plūsmā funkcionē kā klītikas, taču to pārbaudīt ir turpmāku pētījumu uzdevums, kuros nepieciešams latviešu valodas runas korpuss.

Erozija ir gramatizēšanās pēdējā stadija, kas daudzos gadījumos nenotiek, tā gramatizēšanās procesā nav obligāta. Erozija ir fonētiska parādība — fonētiska reducēšanās. Gramatizēšanās rezultātā elements var zaudēt savu fonētisko saturu — segmentus (arī veselas zilbes), prosodiskus elementus (uzsvaru, toni, intonāciju). (Heine, Kuteva 2007, 42–44)

Atsevišķi autori, piem., B. Heine un T. Kuteva, šajā gramatizēšanās pakāpē iekļauj arī klītizēšanos. Elements var zaudēt fonētisko patstāvību un adaptēties blakus esošām fonētiskām vienībām vai arī fonētiski vienkāršoties. (Heine, Kuteva 2007, 42–44)

Latviešu valodā erozijas paraugs ir, piemēram, vietniekvārda *vis*s daudzskaitļa ģenitīva forma *visu*, kas attīstījies par vispārākās pakāpes priedēkli. Sk. 8. piemēru, kur 8. a redzama pilna vietniekvārda forma, 8. b tā izmantota par salikteņa pirmo daļu (dekategorizēšanās paraugs) un 8. c notikusi erozija un sākotnējā vietniekvārda forma kļuvusi par priedēkli *vis-*. (Skujiņa 2007, 134)

8.
 - a. *visu labākais* ‘labākais no visiem’
 - b. *visulabākais* ‘vislabākais’
 - c. *vislabākais*

Citādu pieeju gramatizēšanās procesa raksturošanai piedāvā P. Hoppers un E. Traugota. Viņi par galvenajiem mehānismiem gramatizēšanās procesā uzskata, pirmkārt, reanalīzi un, otrkārt, analogiju. (Hopper, Traugott 2003, 39)

Reanalīze ir vārda vai vārdformas morfēmiskā sastāva pārveidošanās morfēmu desemantizēšanās vai produktivitātes zuduma dēļ, tā ir dziļās struktūras maiņa, arī sintaktisku konstrukciju elementu savstarpējo attieksmju pārdalījums, kas var ietekmēt semantisku, sintaktisku vai morfoloģisku likumību pārmaiņas. Tas ir vissvarīgākais gramatizēšanās un citu pārmaiņu mehānisms. (Hopper, Traugott 2003, 39; Ambrazas 2006, 25; Skujiņa 2007, 321) Reanalīzes gadījumā teksta adresāta uztvertā formas struktūra un nozīme atšķiras no struktūras un nozīmes, ko tajā ietvēris teksta autors. (Hopper, Traugott 2003, 50) Piemēram, angļu valodas vārda *hamburger* ‘hamburgers’ rašanās parādīta 9. a piemērā, bet pēc klausītāja uztverē notikušajām pārmaiņām tas uztverts kā 9. b piemērā, tādēļ kļūst iespējams arī darinājums, kas parādīts 9. c piemērā (no: Hopper, Traugott 2003, 50).

9. Angļu valodā
 - a. *[Hamburg] + [er]*
Hamburga + *-er*
‘kaut kas (šai gadījumā — ēdiens) no Hamburgas’
 - b. *[ham] + [burger]*
šķiņķis + *-burger*
‘konkrētais ēdiens ar šķiņķi, hamburgers’
 - c. *[cheese] + [burger]*
siers + *-burger*
‘konkrētais ēdiens ar sieru, čīžburgers’

Elementu aizvietošana, kas redzama 9. c piemērā, rāda pārmaiņas, reanalīzi, kas notikusi jau iepriekš, 9. b piemērā, kur virsējā struktūra vēl nav skarta.

Līdzīgi reanalīzi var ilustrēt ar latviešu valodā aizgūto salikteni *bārmenis*, kur salikteņa otrā daļa angļu *man* ‘vīrietis, vīrs’ savu sākotnējo leksisko nozīmi zaudējusi un tiek uztverta kā izskaņa, ko rāda šā vārda lietojums arī sieviešu dzimtē — *bārmene* (Pūtele 2012, 117).

Analoģija ir process valodā, kurā kāda valodas elementa pazīme tiek vispārināta un piemērota citam līdzīgam valodas elementam, tā ir kādas likumības vai konstrukcijas vispārinājums. (Hopper, Traugott 2003, 66) Analoģija gan valodas runātājiem, gan valodniekiem bieži ir galvenā liecība, ka ir notikušas kādas pārmaiņas, piemēram, reanalīze (Hopper, Traugott 2003, 64) — kā tas ir arī jau pieminētajā 9. piemērā, kur angļu valodā pēc analoģijas ar vārdu *hamburger* tiek darināts vārds *cheeseburger*.

Taču jāuzsver, ka visi minētie pārmaiņu veidi — gan desemantizēšanās, dekategorizēšanās un erozija, gan reanalīze un analoģija — ne vienmēr ir saistīti ar gramatizēšanos; šīs pārmaiņas valodā var notikt arī vienas pašas vai pavisam citos kontekstos.

Gramatizēšanās parasti ir ilgstošs process, kas pētījams arī diahroniski. Taču arī sinhroniski var būt vērojams ne tikai valodas elementu stāvoklis gramatizēšanās procesā, bet atsevišķos gadījumos, kad tas norit ātrāk, arī pats gramatizēšanās process — tas, kā noteikti valodas elementi mainās. Piemēram, I. Urbanoviča raksturo konstrukcijas, kurās noteiktu lietvārdu lokatīva forma lietišķajos tekstos desemantizējas un iegūst palīgvārda semantiku. (Urbanoviča 2013, 114–115) Sk. 10. piemēru (no: Urbanoviča 2013, 114), kur vienskaitļa lokatīva forma *rezultātā*, izsakot cēloni, lietota ar nozīmi ‘dēļ’.

10. *Ja vienas puses prettiesiskas darbības rezultātā otra puse ir cietusi materiālus zaudējumus, vainīgā puse apņemas atlīdzināt visus zaudējumus.*

Gramatizēšanās pakāpi var noteikt, pētījot senos tekstus, salīdzinot radu valodu materiālus, kā arī veicot statistiskus pētījumus par attiecīgo valodas parādību izplatību (Hopper, Traugott 1993, 110–112).

Par statistisko datu izmantošanu gramatizēšanās izpētē rakstījis arī R. L. Trasks. Viņš min īpašu terminu šim principam (angl. *more-frequent-more-grammaticalizable principle* jeb *MFMG*) — jo biežāk lietots elements, jo vieglāk tas gramatizējas. Īpaši tas attiecināts uz darbības vārdiem ar ļoti vispārīgu nozīmi, piemēram, ‘būt’, ‘darīt’, ‘nākt’, ‘iet’, ‘dot’, ‘ņemt’, ‘beigt’. (Trask 2000, 217–218) Tā ir universāla tendence, kas attiecināma uz dažādām pasaules valodām, arī latviešu valodā darbības vārdi ar šeit

minētajām nozīmēm ir starp tiem darbības vārdiem, kurus skāris gramatizēšanās process — *būt, nākt, iet, ņemt, beigt* u. c.

Savukārt B. Heine un T. Kuteva uzskata, ka statistiski dati par viena gramatizēšanās procesa sākuma un beigu fāzē esošu elementu lietojuma biežumu var arī neliecināt par šā procesa norisi — elementa lietojumu skaits leksiskajā nozīmē var pārsniegt palīgnozīmes lietojumu skaitu, piemēram, vācu valodas darbības vārds *versprechen* ‘apsolīt’ ir gramatizējies par modālu palīgdarbības vārdu ar nozīmi ‘drīz gaidāms kas vēlams’, taču šā darbības vārda lietojums patstāvīgā nozīmē ir 98,2 % lietojuma gadījumu, bet palīgnozīmē — 1,8 %. Tāpat arī elementi, kas nav gramatizējušies, bet kas var būt gramatizēšanās avots, ne vienmēr pieder pie valodas visbiežāk lietotajiem vārdiem. (Heine, Kuteva 2007, 38–39)

1.2. Gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā

Arī latviešu valodas aprakstos pirmās netiešās norādes uz kāda valodas elementa gramatizēšanos atrodamas galvenokārt diahroniskos pētījumos, kur skaidrota dažādu valodas elementu — lietvārdu, īpašības vārdu, darbības vārdu formu, prievārdu, priedēkļu — vēsture (sk., piemēram, Mīlenbahs 1989; Mīlenbahs, Endzelīns 1907a; Mīlenbahs, Endzelīns 1907b; Bērziņa 1943; Endzelīns 1951). Taču šajos pētījumos vēl nav izmantota mūsdienu valodniecībā tradicionālā gramatizēšanās terminoloģija un metodoloģija.

Šajā nodaļā raksturoti pētījumi latviešu valodniecībā, kuros izmantota gramatizēšanās teorija, — 1.2.1. apakšnodaļā visi pētījumi, kuri veikti no gramatizēšanās teorijas viedokļa, kopš 2005. gada, kad publicēts pirmais A. Kalnačas raksts par gramatizēšanos latviešu valodas sistēmā; 1.2.2. apakšnodaļā pievērsta uzmanība latviešu valodnieku pētījumiem par darbības vārdu gramatizēšanos. Lai arī gramatizēšanās teorija latviešu valodniecībā nav ļoti plaši izplatīta un vispāratzīta pieeja, promocijas darba pamatā ir ne tikai anglofonās valodniecības, bet arī latviešu pētniecības tradīcija, vēsture, kura turpmākajās apakšnodaļās parādīta.

1.2.1. Gramatizēšanās teorijas izmantojums latviešu valodniecībā

Pirmais pētījums latviešu valodniecībā, kur izmantota tieši gramatizēšanās teorija, ir Andras Kalnačas raksts „Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā“ (2005). Rakstā ir aplūkotas gramatizēšanās teorētiskās nostādnes un gramatizēšanās procesa kopīgās iezīmes, kas raksturīgas daudzām valodām. Raksturotas arī gramatizēšanās procesa pakāpes — nākamā pakāpe pēc desemantizēšanās gramatizēšanās procesā ir dekatēgorizācija jeb leksēmas lietojums tikai vienā konkrētā gramatiskajā formā, t. i., kontekstuāls vispārinājums. Šī pakāpe vērojama latviešu valodas vārdiem *vajadzēt* un *nākties* — izsakot vajadzību vai nepieciešamību, kopā ar infinitīvu tie tiek lietoti tikai 3. personas formā un funkcionē kā modālu nozīmju marķētāji. Nākamais būtiskais posms gramatizēšanās procesā ir klītizācija, resp., palikšana bez uzsvara runas plūsmā, piesliešanās blakus esošam vārdam. Latviešu valodā šai pakāpē, iespējams, atrodas palīgdarbības vārdi vai saitiņas *būt* un *tikt*, taču tālākais gramatizēšanās process —

gramatisko formu reducēšanās un fonētiskas pārmaiņas — tiem nav vērojams. (Kalnača 2005, 130)

Kā viens no raksturīgākajiem gramatizēšanās paraugiem latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās valodās, rakstā ir minēta arī tieši darbības vārdu gramatizēšanās — „verbu *būt, tikt, tapt, kļūt* gramatizēšanās un iekļaušanās palīgdarbības vārdu statusā verba laika, kārtas un izteiksmju formu paradigmās“, kā arī šo „verbu lietojums saitiņas funkcijā, saistot teikumā subjektu un nominālu vai adverbīālu predikātu“. Turklāt šo darbības vārdu lietojums palīgnozīmē ir sastopams blakus lietojumam ar pilnnozīmes verba semantiku. (Kalnača 2005, 126)

Nākamais, kas jāpiemin, ir šķirklis „Gramatizēšanās, gramatizācija“ „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ (2007), kur bez gramatizēšanās definīcijas arī īsi raksturots, kā šis process notiek: „Valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Piemēram, afiksu morfēmas gramatizācijas procesā ir cēlušās no patstāvīgiem vārdiem vai palīgvārdiem, visi palīgdarbības vārdi ir gramatizējušies patstāvīgas nozīmes un funkciju darbības vārdi u. tml. Gramatizācija parasti sākas ar desemantizēšanos, vārdam zaudējot savu leksisko nozīmi, turpinās kā dekategorizēšanās, vārdam sastingstot vienā gramatiskajā formā un zaudējot locīšanas paradigmu, un parasti beidzas ar fonētisku redukciju, vārdam fonētiski saīsinoties. Piemēram, latviešu valodā īpašības vārdu vispārākās pakāpes piedēklis *vis-* gramatizācijas ceļā ir cēlies no vietniekvārda *viss* daudzskaitļa ģenitīva *visu*, formai zaudējot vietniekvārda semantiku un atraujoties no paradigmas, kā arī fonētiski saīsinoties gala zilbei.“ (Skujiņa 2007, 133–134)

Plašāks gramatizēšanās pētījumu atspoguļojums ir atrodamas 2008. gada Liepājas Universitātes rakstu krājuma „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ (12. laid.) 1. daļā, kur ir trīs raksti par šo tēmu. Viens no tiem ir A. Kalnačas raksts „Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes“, kurā raksturots gan gramatizēšanās, gan reanalīzes process, pieminot galvenās iespējamās šo procesu izpratnes un dažādu pētnieku uzskatus par to attieksmēm. Rakstā analizēts bagātīgs latviešu valodas piemēru klāsts, kas apstiprina, ka valodas pārmaiņas gramatiskās sistēmas veidošanās gaitā ir saistāmas ar reanalīzi, taču tā var būt saistīta ne tikai ar gramatizēšanos, bet arī ar leksikalizēšanos, tāpat arī ar tām abām vienlaikus vai ne ar vienu no tām. (Kalnača 2008, 257) Pārējie divi raksti (Lokmane 2008; Ivulāne 2008) saistīti tieši ar darbības vārdu gramatizēšanos (par tiem sīkāk sk. 1.2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā“).

Īpaši pieminams ir 2012. gadā izdots Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums „Valoda: nozīme

un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā“, kas pilnībā veltīts tieši gramatizēšanās un leksikalizēšanās pētījumiem. Te jāuzsver krājuma teorētiskā daļa, kurā ietverti raksti par vispārīgiem gramatizēšanās jautājumiem, skatot gramatizēšanās un desemantizēšanās, gramatizēšanās un leksikalizēšanās, kā arī gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes. (Lokmane 2012a, Kalnača 2012a, Kalnača 2012b)

Ilzes Lokmanes rakstā „Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes“ uzsvērts, ka no semantikas viedokļa gramatizēšanās nav viendabīgs process. Desemantizēšanās ir semantisko elementu zudums ($ab > b$), un nozīme šai procesā kļūst vispārīgāka, abstraktāka. Taču gramatizēšanās gaitā ne vienmēr var runāt tikai par semantisko elementu zudumu, jo zudušo elementu vietā var nākt jauni ($ab > bc$). Gramatizēšanās sākuma un beigu stadijai reizēm var nebūt kopīgu semantisku elementu ($ab > bc > cd$), un tādā gadījumā precīzāk būtu runāt par nozīmes maiņu, nevis zudumu. (Lokmane 2012a)

Rakstā „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes“ A. Kalnača aplūko 20. gs. beigu un 21. gs. valodniecībā aktuālo jautājumu par gramatizēšanās un leksikalizēšanās vietu valodas sistēmā, kā arī abu procesu savstarpējām attieksmēm (par to sk. arī Luraghi 1998; Traugott 2001; Haspelmath 2002; Lehmann 2002; Heine 2003; Brinton, Traugott 2005 u. c.). Leksikalizēšanās rakstā definēta kā „valodas gramatiskās sistēmas elementu pāreja leksiskajā sistēmā“ (Kalnača 2012a, 17). Ar gramatizēšanos parasti tiek saprasts lineārs process ar noteiktiem attīstības posmiem, kas sākas teksta līmenī un var beigties ar afīksu vai nulli (piem., *diskurss > sintakse > morfoloģija > morfonoloģija > nulle*), taču leksikalizēšanās dažādos pētījumos interpretēta atšķirīgi, un apgriezta simetrija starp gramatizēšanos un leksikalizēšanos nav iespējama (leksikalizēšanās neizpaužas attiecīgi kā *nulle > morfonoloģija > morfoloģija > sintakse > diskurss*, bet gan kā *morfoloģija > sintakse > diskurss*, kur tās sākumpunkts var būt dažāds). Leksikalizēšanās process ir konkrētāks un specifiskāks nekā gramatizēšanās, jo tam atšķirībā no gramatizēšanās trūkst kopīgas abstrahētas virzības. Tomēr leksikalizēšanos un gramatizēšanos ne vienmēr iespējams norobežot, un ir gadījumi, piemēram, dažādu vārdšķiru vārdu un vārdformu interjektīvēšanās (piemēram, *raugi / rau, redzi / re, klausies / klau*) latviešu valodā, ko iespējams uzlūkot par sinkrētisku gramatizēšanos un leksikalizēšanos. (Kalnača 2012a)

A. Kalnačas raksts „Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes“ lielā mērā ir dažādu terminoloģijas atšķirību skaidrojums, jo atbilde uz jautājumu par abu raksta

nosaukumā minēto procesu attieksmēm ir atkarīga no morfoloģizēšanās izpratnes (gramatizēšanās termina lietojumā valodniecībā ir lielāka vienprātība). Ja morfoloģizēšanos uzskata par vienu no gramatizēšanās posmiem, tad tie ir savstarpēji pakārtoti procesi, taču morfoloģizēšanos var uzskatīt arī par patstāvīgu procesu, kas var būt saistīts ar gramatizēšanos, bet var noritēt arī neatkarīgi. (Kalnača 2012b)

Krājuma otrā daļā iekļauti raksti, kuros tuvāk aplūkotas dažādas gramatizēšanās un leksikalizēšanās problēmas, analizējot tās konkrētā latviešu un citu valodu materiālā. Gramatizēšanās jautājumiem latviešu valodas sistēmā veltīti vairāki raksti. Viens no tiem ir Ivetas Pūteles „Leksēmas *Mann/man* gramatizēšanās latviešu valodā“, kur aplūkota aizgūtu salikteņu, beigu komponentu gramatizēšanās un secināts, ka desemantizēšanās un kļūšana par postfiksus ir raksturīga pētītās leksēmas pazīme latviešu valodā. Īpaši spilgti tā izpaužas nevis pašos aizguvumos, bet jaundarinājumos, neņemot vērā šo elementu leksisko nozīmi avotvalodā, piemēram, *pīpmanis*, *sūdzmanis*, kur vārddaļa *-manis* celmam tiek pievienota izskaņas funkcijā, vairs neņemot vērā tās sākotnējo leksisko nozīmi. (Pūtele 2012)

Līgas Voginas rakstā „Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma“ izvirzīta hipotēze, ka subjekta nullforma teikumā būtu saistāma ar gramatizēšanos, taču pētījuma gaitā tas nav apstiprinājies, jo subjekta nullforma nenozīmē subjekta nozīmes izbalēšanu vai pat zudumu un neatkarīgi no tā, kādā kontekstā ir subjekta nullforma, subjekts nezaudē savu leksisko nozīmi — pat ja teikumā ir izlaists nenoteiktas vai vispārinātas nozīmes subjekts, tik un tā varam iedomāties kādu subjektu kopumu, kas var iederēties attiecīgajā situācijā, piemēram, teikumā *Pašmāju dārzenus pārķ labi* subjekts ir vispārināts, taču tas var būt tikai cilvēks. (Vogina 2012)

Tāpat krājumā ir vairāki raksti, kas saistīti tieši ar darbības vārdu gramatizēšanos (Lokmane 2012b; Kalviša 2012; Ivulāne 2012b; par tiem sīkāk sk. 1.2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā“).

Vairāki raksti, kas veltīti ar gramatizēšanos saistītām problēmām, ievietoti arī 2013. gada Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājumā „Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā“. Te atrodams Intas Urbanovičas raksts „Lietvārda lokatīva formu desemantizēšanās lietišķajos rakstos“, kurā parādīts, kā lietišķajiem rakstiem raksturīgas šabloniskas lietvārdu locījuma formas attiecīgā kontekstā iegūst palīgvārda semantiku, tātad gramatizējas, piemēram, *gadījumā* lietišķajos rakstos tiek lietots ar nozīmi ‘ja’ (Urbanoviča 2013), kā arī Evelīnas Zilgalves raksts „Partikulas gramatizēšanās aspektā“, kurā pētīta apstākļa vārdu *maz*, *vispār*, *tad* un *vēl*

desemantizēšanās un pāreja partikulās (Zilgalve 2013). E. Zilgalve gramatizēšanās pieeju izmantojusi arī rakstā „Vārdu pāra *ja — tad* funkcionālā analīze“, pētot *tad* desemantizēšanos šajā vārdu pāri (Zilgalve 2014).

1.2.2. Darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā

Atsevišķi šā pētījuma kontekstā aplūkojami tie gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā, kas saistīti tieši ar darbības vārdu gramatizēšanos (par pētījumiem, kas veikti līdz 2009. gadam, sk. arī Ivulāne 2009a).

Darbības vārda *būt* gramatizēšanās gaitas aprakstu ir aizsācis K. Mīlenbahs monogrāfijā „Teikums“: kad *būt* vēl bija ar pilnu darbības vārda nozīmi un nozīmēja ‘augt’, tas teikumā par izteicēju bija viens pats. Bet, verbam *būt* savu nozīmi laika gaitā zaudējot, par īsto predikātu pārvērtās nomens. Piemēram, *Viņš bija liels* sākotnēji ‘viņš auga liels’, kur *viņš* teikuma priekšmets, *bija* ‘auga’ izteicējs, *liels* — teikuma priekšmeta atribūts jeb noteicējs. Vēlāk *liels* kļuva par izteicēju un *būt* par saitiņu. (Mīlenbahs 1898, 25, 27–28)

Tātad jau K. Mīlenbahs raksta, ka darbības vārds var zaudēt leksisko nozīmi. Desemantizēšanās arī mūsdienu teorētiskajā literatūrā parasti ir atzīta par būtisku posmu gramatizēšanās procesā (Heine, Kuteva 2002, 2; Skujiņa 2007, 133; sīkāk sk. promocijas darba 1.1. apakšnodaļā „Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats“). Tieši norādes, ka kāds darbības vārds vai darbības vārdu grupa ir desemantizējusies (un tātad iespējams domāt, ka arī gramatizējusies), ir atrodamas arī dažu autoru darbos pēc K. Mīlenbaha, bet pirms gramatizēšanās teorijas izmantošanas 20. gs. otrās puses izpratnē. Lielākoties šādas norādes atrodamas saitiņu raksturojumos — norāde, ka saitiņa ir darbības vārds, kas vai nu pilnīgi zaudējis leksisko nozīmi, vai kam tā ir izbalējusī, ir atrodama arī 1962. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas“ sintakses daļā (Ahero et al. 1962, 235), Maigones Beitiņas rakstā „Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*)“ 1964. gadā (Beitiņa 1964, 8), 1989. gadā izdotās „Latviešu valodas sintakses“ Jāņa Valdmaņa rakstītajā daļā par teikumu (Valdmanis 1989, 34). Savukārt 2009. g. izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē“ M. Beitiņa raksta, ka darbības vārds *būt* saitiņas funkcijā „daļēji zaudējis savu pilno leksisko nozīmi“, bet palīgdarbības vārda funkcijā „zaudējis savu leksisko nozīmi“ (Beitiņa 2009, 119–120).

Nākamie darbības vārdu desemantizēšanās un palīgdarbības vārdu rašanās pieminējumi latviešu valodniecībā jau ir saistīti ar gramatizēšanās teoriju. Tie ir minētie A. Kalnačas raksti, kur plašāki dažādās pasaules valodās notiekoši procesi ilustrēti ar latviešu valodas piemēriem un minēta darbības vārdu *būt*, *tikt*, *tapt*, *kļūt* gramatizēšanās un kļūšana par palīgdarbības vārdiem un saitiņām (Kalnača 2005, 126), kā arī semantiskas un sintaktiskas reanalīzes paraugs, kad patstāvīgi darbības vārdi *būt*, *kļūt*, *tapt*, *varēt*, *vajadzēt*, *laimēties*, *gadīties* var tikt lietoti palīgdarbības vārdu, saitiņu un modālo darbības vārdu funkcijā (Kalnača 2008, 255).

Plašāks pētījums tieši par šo tēmu ir I. Lokmanes raksts „Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā“ 2008. gada rakstu krājuma „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ (12. laid.) 1. daļā. Šai rakstā īsi raksturota gramatizēšanās teorija kopumā, kā arī teorētiskās nostādnes par darbības vārdu gramatizēšanos, proti, „tiem gadījumiem, kad pilnnozīmes darbības vārds iegūst sintaktisku palīgfunkciju, resp., kļūst par palīgverbu vai saitiņu“ (Lokmane 2008, 259). Šis process ilustrēts, tuvāk raksturojot norvēģu valodas darbības vārda *å få* ‘dabūt’ un tā latviešu valodas ekvivalenta *dabūt* gramatizēšanos. Šis raksts ir nozīmīgs ar to, ka te dziļāk analizēti gramatizēšanās cēloņi un pazīmes, kas liecina par darbības vārdu gramatizēšanos, jo šai procesā nenotiek nekādas formālas pārmaiņas, bet tikai semantiskas. — Te atkal var runāt par desemantizēšanos jeb semantisko elementu zudumu, kad „valodas vienības (..) nozīmē ietvertu semantisko elementu skaits samazinās, bet palielinās denotātu skaits, uz kuriem valodas vienību var attiecināt“. Tomēr ne vienmēr var runāt par semantisko elementu zudumu, jo zaudēto elementu vietā var nākt arī jauni, turklāt reizēm gramatizēšanās sākuma un beigu stadijai kopīgu semantisku elementu var vispār nebūt, tad precīzāk būtu runāt par nozīmes maiņu, kas saistāma ar metaforisku nozīmes pārnese: „Piemēram, norvēģu valodā tāpat kā citās ģermāņu valodās darbības vārdu *komme* ‘iet’ izmanto nākotnes gramatiskās nozīmes izteikšanai. (..) Te redzam nozīmes pārnese: pārvietošanās telpā — pārvietošanās laikā.“ (Lokmane 2008, 259–261)

Tāpat būtiski, ka rakstā minēta gradācijas rinda ar dažādām gramatizēšanās pakāpēm, kas veidojas gramatizēšanās procesā, jo robežas starp verbu patstāvīgo un palīgfunkciju nav viegli novelkamas (Lokmane 2008, 261). Turklāt te runāts ne tikai par darbības vārda iespēju gramatizējoties kļūt par palīgdarbības vārdu vai saitiņu, bet arī iegūt dažādas modālas nozīmes un — kā redzams darbības vārda *dabūt* un norv. *få* lietojumā — izteikt, piemēram, iespēju vai izdošanos, ārēju nepieciešamību, norvēģu valodā arī atļauju u. c. (Lokmane 2008, 263–264).

Trešais ar gramatizēšanos saistītais raksts 2008. gada Liepājas Universitātes rakstu krājumā „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ ir šā darba autore B. Ivulānes pētījums „Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā“, kur īsi raksturotas iespējamās latviešu valodas darbības vārdu gramatizēšanās ķēdes, kas sīkāk aplūkotas promocijas darba 1.3. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās mehānisms“.

2009. gada rakstu krājumā „Vārds un tā pētīšanas aspekti“ publicēts B. Ivulānes raksts „Saitiņverbu sintaktiskais lietojums latviešu valodā“, kur raksturotas dažas iespējamās interpretācijas konstrukcijām ar saitiņu, ievērojot arī attiecīgo darbības vārdu gramatizēšanos. (Ivulāne 2009b)

Nākamie darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā atspoguļoti jau pieminētajā rakstu krājumā „Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā“. I. Lokmanes raksts „Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā“ veltīts saitiņu gramatizēšanās principiem. Tajā analizētas raksturīgākās latviešu valodas saitiņas dažādu sastata teikuma locekļu sastāvā. Būtiska ir piedāvātā šķituma darbības vārdu lietojuma analīze, kur uzsvērtas aizstāšanas un transformācijas iespējas kā kritēriji darbības vārdu patstāvīgās un palīgnozīmes norobežošanā un gramatizēšanās pakāpes noteikšanā. (Lokmane 2012b)

Arī jau minētajā I. Lokmanes rakstā „Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes“ piedāvāti vairāki iespējamie kritēriji, kā šķirt patstāvīgus darbības vārdus no palīgnozīmē lietotiem (Lokmane 2012a, 14–15), sīkāk sk. 2.3. apakšnodaļā „Darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanas kritēriji“.

Lienes Kalvišas rakstā „Darbības vārds *SACĪT* un netiešas informācijas izteikšana“ analizēts latviešu valodas darbības vārda *sacīt* formas *saka* lietojums tādos piemēros kā *Ø saka, ka; saka, ...; kā saka* un šīs formas daļēja gramatizēšanās, lai kļūtu par evidencialitātes marķētāju. (Kalviša 2012)

Tāpat jāpiemin arī šā darba autore raksts „Palīgnozīmē lietoti darbības vārdi bērnu valodā“. Tajā sniegts īss ieskats darbības vārdu gramatisko funkciju dalījumā gramatizēšanās aspektā vispārlietojamā valodā un sīkāk raksturota darbības vārdu gramatisko funkciju apguves secība bērnu valodā. (Ivulāne 2012b) Darbības vārdu gramatiskās funkcijas bērnu valodā pētītas arī autore rakstā „*Grammatical functions of verbs in child language*“. (Ivulāne 2012a) Arī „Latviešu valodas gramatikas“ nodaļā par darbības vārdu sintaktiskajām funkcijām ieskicēta darbības vārdu gramatizēšanās, kuras rezultātā patstāvīgie darbības vārdi ieguvuši palīgnozīmi (Ivulāne, Kalnača 2013, 462–464).

1.3. Darbības vārdu gramatizēšanās mehānisms

Šajā nodaļā tuvāk raksturots tieši darbības vārdu gramatizēšanās process — aplūkoti tipiskākie darbības vārdu gramatizēšanās modeļi un notikumu shēmas, kas tiem mēdz būt par pamatu, atsevišķi uzmanību pievēršot secības shēmai, jo tā īstenojas arī latviešu valodā, bet iepriekš nav pētīta, kā arī tuvāk raksturotas darbības vārdu gramatizēšanās pakāpes.

1.3.1. Vispārīgs darbības vārdu gramatizēšanās apskats

Darbības vārdu gramatizēšanās un īpaši patstāvīga darbības vārda pārvēršanās palīgdarbības vārdā ir izplatīts gramatizēšanās procesa paraugs. Vairāki autori, piemēram, B. Heine, T. Kuteva, R. Trasks lieto pat atsevišķu terminu tieši šā gramatizēšanās veida apzīmēšanai — angl. *auxiliation*, *auxiliarization* (no angļu *auxiliary* ‘palīgdarbības vārds’). (Heine 1993; Trask 2000, 34; Kuteva 2001)

Viens no visvairāk pētītajiem gramatizēšanās paraugiem ir angļu valodas palīgdarbības vārdu rašanās, kas ģeneratīvajā lingvistikā sākotnēji uzskatīta par galveno paraugu sintaktiskām pārmaiņām. Taču, kā raksta P. Hoppers un E. Traugota, palīgdarbības vārdu rašanās ir arī plašāka gramatizēšanās procesa paraugs — tā ir angļu valodas patstāvīgu darbības vārdu *may* ‘varēt, drīkstēt’, *can* ‘varēt, prast’, *must* ‘vajadzēt’, *do* ‘darīt’ u. c. statusa maiņa, tiem kļūstot par palīgdarbības vārdiem (vai iegūstot arī palīgdarbības vārda funkciju — kā *do*). Vecangļu tekstos šie vārdi tikuši izmantoti kā parasti darbības vārdi. Vēlāk daļa patstāvīgo darbības vārdu, īpaši *may* ‘varēt, drīkstēt’, *can* ‘varēt, prast’, *shall* ‘vajadzēt’ (lieto arī, lai izteiktu draudus, pavēli, apņemšanos), *do* ‘darīt’ u. c., reanalīzes ceļā kļuvuši par jaunu atsevišķu vārdšķiru — par modālajiem darbības vārdiem. Reanalīze varējusi notikt tāpēc, ka šie darbības vārdi veido īpašu patstāvīgo darbības vārdu grupu, kas piesaista tiešo objektu vai infinitīvu (angl. *to-infinitive*), lielākajai daļai šo darbības vārdu bijusi arī īpaša locīšanas sistēma. Katram darbības vārdam šīs pārmaiņas norisinās atšķirīgā laikā, dažiem tās notiek joprojām (piemēram, t. s. kvazimodālajiem jeb neīstajiem darbības vārdiem (angl. *quasi-modals*) *dare to* ‘uzdrīkstēties’, *need to* ‘vajadzēt’, *ought to* ‘vajadzēt’ (izsaka vajadzību, nepieciešamību, arī varbūtību) u. c.). (Hopper, Traugott 1993, 45–48)

B. Heine un T. Kuteva grāmatā „*World Lexicon of Grammaticalization*“ (2002) raksturo arī vairākus saitiņas rašanās gadījumus, kas arī ir šā pētījuma interešu lokā. Saitiņa var būt radusies, gramatizējoties stāvokļa maiņas darbības vārdam ar nozīmi ‘kļūt’, norādāmajiem vietniekvārdiem, darbības vārdiem ar nozīmi ‘sēdēt’, ‘palikt’, darbības vārdiem ar nozīmi ‘stāvēt’ un citiem darbības vārdiem, kas izsaka stāvokli. Darbības vārdi ar nozīmi ‘sēdēt’, ‘stāvēt’ un ‘gulēt’ daudzās valodās mēdz attīstīties arī par palīgdarbības vārdiem, kas savienojumā ar patstāvīgu darbības vārdu norāda ilgstošu procesu (angl. *continuous*) un var tālāk attīstīties par pastāvīguma rādītāju (angl. *habitual*, piem., ‘sēdēt’). Tāpat palīgdarbības vārdi ar dažādām funkcijām var rasties no darbības vārda ar nozīmi ‘dzīvot’. Palīgdarbības vārds, kas lietots kopā ar lokatīvu vietas apzīmēšanai, var pārvērsties eksistenciālas nozīmes palīgdarbības vārdā. (Heine, Kuteva 2002, 64, 108, 193–194, 196–198, 203–204, 276–282)

Visbiežāk sastopamos gramatizēšanās procesus piemin arī Viljams Krofts (*William Croft*) darbā „*Typology and Universals*“ (2003). Palīgdarbības vārdu sakarā jārunā par šādiem gadījumiem (Croft 2003, 254):

- pilnnozīmes darbības vārds > palīgdarbības vārds > laika, veida, izteiksmes / modalitātes afikss;
- norādāmais vietniekvārds > saitiņa;
- atrašanās darbības vārds > saitiņa.

B. Heine un T. Kuteva vēl precīzāk definē dažādās pasaules valodās iespējamus leksisku darbības vārdu gramatizēšanās rezultātus (Heine, Kuteva 2007, 75–82):

- darbības vārds > locījuma marķētājs;
- darbības vārds > palīgteikuma marķētājs;
- darbības vārds > norādāmais vietniekvārds;
- darbības vārds > nolieguma marķētājs;
- darbības vārds > pasīva marķētājs;
- darbības vārds > pakārtojuma vārds;
- darbības vārds > laika marķētājs.

Šādu un līdzīgu gramatizēšanās piemēru ir daudz neatkarīgi no konkrētas valodas piederības pie valodu saimes.

Ir pētīts arī darbības vārdu gramatizēšanās procesa mehānisms. P. Hoppers un E. Traugota to raksturo kā vienu no biežāk iespējamiem palīgdarbības vārdu rašanās

procesiem — tā ir darbības vārda maiņa, kļūšana par afīksu (angl. *verb-to-affix cline*). (Hopper, Traugott 2003, 111–112) B. Heine šādu procesu sauc par gramatizēšanās ķēdi, kurā verbs kļūst par laika, veida un modalitātes marķētāju (angl. *verb-to-TAM chain*, kur *TAM* nozīmē *tense* ‘laiks’, *aspect* ‘veids’, *modality* ‘modalitāte’). (Heine 1993, 53)

Šādā maiņā sākuma punkts ir patstāvīgs darbības vārds, kurš pārveidojas par palīgdarbības vārdu un galu galā par afīksu. Šīs maiņas pakāpes var būt šādas: *pilnnozīmes darbības vārds* > (*vektorverbs* >) *palīgdarbības vārds* > *klītika* > *afīkss*. (Hopper, Traugott 2003, 111–112)

Latviešu valodniecībā nav vektorverbu termina, tāpēc promocijas darbā lietots P. Hopera un E. Traugotas izmantotā angļu valodas termina *vector verb* tiešs pārcēlums latviešu valodā, lai apzīmētu starppakāpi starp pilnnozīmes darbības vārdu un palīgdarbības vārdu. Sīkāk par vektorverbiem sk. turpmāk.

Pilnnozīmes darbības vārdu, kas ir vienīgais darbības vārds teikuma daļā, sāk lietot kā palīgdarbības vārdu cita darbības vārda formas veidošanā. Piemēram, mūsdienu angļu valodā ir darbības vārds *have* ‘būt, piederēt’. Sk. 11. piemēru (no: Hopper, Traugott 2003, 111), kur tam var būt šādas funkcijas (Hopper, Traugott 2003, 111):

- 1) pilnnozīmes darbības vārds piederības nozīmē 11. a piemērā,
- 2) daļējs palīgdarbības vārds 11. b piemērā,
- 3) īsts palīgdarbības vārds saliktās laika formas sastāvā 11. c piemērā.

11. Angļu valodā

a. *I* *have* *a* *book.*
es piederēt[PRS] ART.INDF grāmata
‘Man ir (pieder) grāmata.’

b. *I* *have* *a*
es piederēt[AUX.PRS] ART.INDF
book *to read.*
grāmata INF-lasīt
‘Man ir grāmata, ko lasīt / Man ir lasāma grāmata / Man ir jālasa grāmata.’

c. *I* *have* *had* *a* *book.*
es AUX.PRS piederēt[PRF] ART.INDF grāmata
‘Man ir bijusi grāmata.’

- d. *We= 've* *built* *a* *new*
 mēs=AUX.PL.PRS celt[PRF] ART.INDF jaunu
garage.
 garāžu
 ‘Mēs esam uzcēluši jaunu garāžu.’

Daļēji šo procesu var ilustrēt arī ar latviešu valodas darbības vārdu *būt*, kas ir viens no visraksturīgākajiem palīgnozīmē lietotajiem darbības vārdiem daudzās valodās. Sk. 12. a piem., kur tas lietots kā pilnnozīmes darbības vārds, un 12. b piem., kur tas veic palīgdarbības vārda funkciju.

12.

- a. ***Ir pavasaris.***
 b. *Pavasaris ir sācies.*

Palīgdarbības vārdi var kļūt par klītikām, piemēram, angļu *have* ‘būt, piederēt’ 11. d piemērā, kur *have* saīsināts un piesienas iepriekšējam *we* ‘mēs’. Šādas klītikas var kļūt par afiksiem, piemēram, franču valodas nākotnes paradigmā, sk. 13. piemēru (no: Hopper, Traugott 2003, 112), kur *-ont* rāda iepriekš par klīniku kļuvušu palīgdarbības vārdu ‘būt’. (Hopper, Traugott 1993, 108–109)

13. Franču valodā

ils *passer-ont*
 viņi iet-3PL.FUT
 ‘viņi ies’

Latviešu valodā darbības vārdu klītikas un afiksa pakāpe nav novērojama, lai gan runas datu pētījumu trūkuma dēļ par klītikām to nevar pilnīgi droši apgalvot.

T. s. vektorverbi ir viena no vairākām starppakāpēm, kādas var būt starp pilnnozīmes darbības vārdu un palīgdarbības vārdu. Daudzās valodās šāda starppakāpe nav obligāta. Bet, piemēram, hindu valodā ir sastopams divu darbības vārdu savienojums, t. s. saliktais darbības vārds. Viens no darbības vārdiem ir patstāvīgs, tam piemīt galvenā leksiskā nozīme, otrs ir vektorverbs — daļējs palīgdarbības vārds finītā formā, tādēļ tas

rāda laiku, veidu un izteiksmi, sk. 14. piemēru (no: Hopper, Traugott 2003, 112). (Hopper, Traugott 1993, 108–109)

14. Hindu valodā

<i>Māĩ</i>	<i>ne</i>	<i>use</i>	<i>paise</i>	<i>de</i>	<i>diye.</i>
es	A	viņam	naudu	dot	devu[VECTOR]

‘Es viņam iedevu naudu.’

Mūsdienu indoeiropiešu valodās vektorverbi var būt darbības vārdi ar nozīmi ‘iet’, ‘dot’, ‘ņemt’, ‘mest’, ‘celties’, ‘nākt’, ‘sēdēt’, ‘krist’ u. c. Vektorverbi ir uzskatāmi par starppakāpi starp patstāvīgiem un palīgdarbības vārdiem šīs darbības vārdu grupas apjoma un daudzveidības dēļ, kā arī tādēļ, ka tiem piemīt tikai dažas īpaši palīgdarbības vārdiem raksturīgās pazīmes. (Hopper, Traugott 1993, 108–109) Arī latviešu valodā darbības vārdus, kas tradicionāli nav uzskatīti par palīgdarbības vārdiem, bet kas var veikt saitiņas funkciju, kā arī modificētājus un sērijverbus ir iespējams uzskatīt par starpposmu starp pilnnozīmes darbības vārdiem un palīgdarbības vārdiem (par to sīkāk sk. 3.3. apakšnodaļā „Saitiņas“, 3.4. apakšnodaļā „Modificētāji“ un 3.5. apakšnodaļā „Sērijverbi“).

1.3.2. Notikumu shēmas gramatizēšanās teorijā

B. Heine savukārt pievēršas palīgdarbības vārdu rašanās kognitīvajiem cēloņiem un raksturo šo procesu ne tikai kā tīri valodisku, bet ņem vērā arī ekstralingvistiskos aspektus, īpaši domāšanas procesus, kas ietekmē valodas attīstību. Tādējādi uzskatāms, ka palīgdarbības vārdi izsaka tādas gramatiskās nozīmes, kas parasti tiek saistītas ar izteikuma attieksmi pret laiku, modalitāti un darbības veidu. Tas, kā šīs nozīmes tiek izteiktas, pamatojas konkrētās realitātes izpausmēs, kas saistītas ar dažādiem vispārīgiem jēdzieniem (Heine 1993, 28):

- vieta (t. i., kur kāds atrodas);
- kustība (uz kurieni, no kurienes, caur kurieni utt. kāds pārvietojas);
- darbība (ko kāds dara);
- griba (ko kāds vēlas);

- stāvoklis, poza (kā novietots kāda ķermenis);
- attieksmes (kam kāds ir līdzīgs, ar ko asociējas, kam pieder);
- piederība (kas kādam pieder).

Šos jēdzienus katrā valodā parasti izsaka ar noteiktiem darbības vārdiem, kuri piedalās notikuma shēmas (angl. *event schema*) veidošanā. Piemēram (Heine 1993, 28):

- vieta: ‘būt (kur)’, ‘dzīvot (kur)’, ‘palikt’;
- kustība: ‘iet’, ‘nākt’, ‘kustēties’;
- darbība: ‘darīt’, ‘ņemt’, ‘turpināt’, ‘sākt’, ‘beigt’, ‘likt’, ‘turēt’;
- griba: ‘gribēt’, ‘vēlēties’, ‘ilgoties’;
- stāvoklis: ‘sēdēt’, ‘stāvēt’, ‘gulēt’;
- attieksmes: ‘būt līdzīgam’, ‘būt daļai no’, ‘būt kopā ar’;
- piederība: ‘dabūt’, ‘būt (īpašumā)’, ‘piederēt’.

Darbības vārdi ar šīm nozīmēm ir tie, kas valodā var tikt izmantoti par avotu palīgdarbības vārdu rašanās procesā. Konkrētās notikumu shēmas, kurās šie darbības vārdi pirms pārmaiņām ir iesaistīti un kuras kalpo kā avots laika un veida gramatiskajai kategorijai, saskaņā ar B. Heini, ir galvenokārt tās, kuras redzamas 2. tabulā.

<i>Konceptuālā forma</i>	<i>Notikuma shēmas nozīme</i>
a. „X atrodas Y“	vieta
b. „X virzās uz (no) Y“	virzība
c. „X dara Y“	darbība
d. „X grib Y“	griba
e. „X kļūst Y“	stāvokļa maiņa
f. „X ir (kā) Y“	līdzība
g. „X ir kopā ar Y“	pavadonis
h. „X pieder Y“	piederība
i. „X paliek Y veidā“	veids

2. tabula. Galvenās notikumu shēmas, kas ir laika un veida gramatiskās kategorijas avots (Heine, Kuteva 2007, 31)

Dažas no shēmām var tikt atvasinātas no pārējām, piemēram, *d* no *c*; *e* no *b* vai *c*; *f*, *g* un *i* no *a*; *h* no *a*, *c* vai *g*. Tas var norādīt, ka pirmās trīs — vietas, virzības un darbības shēma — ir vienkāršākas par pārējām, tās var uzskatīt par pamata shēmām. Vietas un virzības shēmas ir visizplatītākās pasaules valodās, taču palīgnozīmes rašanās brīdī var būt iesaistīta jebkura no minētajām. (Heine 1993, 31–32)

Latviešu valodā dažādas notikumu shēmas vērojamas darbības vārda *būt* lietojumā patstāvīgā nozīmē (15. piemērs).

15.

- a. *Laime ir.*
- b. *Brālis bija skolā.*
- c. *Viņam ir divritenis.*

Parasti runāts par trim darbības vārda *būt* patstāvīgajām nozīmēm (sk., piem., Kārklīšs 1974; Valdmanis 1989, 70):

- esamības jeb eksistenciālā nozīme, kā 15. a piemērā,
- atrašanās jeb situatīvā nozīme, kā 15. b piemērā,
- piederības jeb posesīvā nozīme, kā 15. c piemērā.

M. Beitiņa šķir vēl ceturto darbības vārda *būt* nozīmi — procesa nozīmi (Beitiņa 1978, 15–16), ko citi autori parasti apvieno ar eksistenciālo nozīmi.

Darbības vārda *būt* lietojums atrašanās jeb situatīvajā nozīmē atbilst vietas shēmai, lietojums piederības jeb posesīvajā nozīmē — piederības shēmai. *Būt* saitiņas nozīme, kā raksta K. Mīlenbahs (Mīlenbahs 1898), ir attīstījusies no stāvokļa maiņas shēmas, jo *būt* nozīmējis ‘augt’ (par to sīkāk sk. 3.3. apakšnodaļā „Saitiņas“).

Vairākas minētās shēmas arī latviešu valodā ir gramatizēšanās procesa avots, lai arī nav par pamatu tieši laika un veida nozīmju marķētājiem. Šo shēmu gramatizēšanās process latviešu valodā nav noritējis tik tālu, lai varētu runāt par jebkuras gramatiskās kategorijas marķēšanu, taču attiecīgās notikumu shēmas latviešu valodā tiek lietotas, un gramatizēšanās, lai arī sākuma stadijā, daļu no tām skar.

Tā darbības vārdi *gribēt*, *vēlēties* modificētāja funkcijā ir iesaistīti **gribas shēmā**, sk. 16. piemēru.

16.

- a. *Es gribu dziedāt.*

- b. *Kaķis **vēlējās** tikai pagulēt.*

Stāvokļa maiņas shēmā latviešu valodā tiek lietoti darbības vārdi saitiņas funkcijā, piemēram, *kļūt, tikt, tapt, mesties, nākt*, arī *palikt*, sk. 17. piemēru.

17.

- a. *Pamazām jaunais suns **kļuva** drošs.*
b. *Niķi ar katru dienu **tiek** arvien lielāki un lielāki.*
c. *Tēvs viņu uzslavē, un zēns **top** lepns.*
d. *Vakars **metas** vēss.*
e. *Drīz āboli **nāks** gatavi.*
f. *Kokiem lapas pamazām jau **paliek** dzeltenas.*

Lai arī stāvokļa maiņas nozīme darbības vārdam *palikt* parasti tiek uzskatīta par neliterāru, sarunvalodā tā ir bieži sastopama (par to arī Stengrevica 1984), sk. 17. f piemēru, kur *palikt* lietots ar nozīmi ‘kļūt’.

Līdzības shēmā funkcionē gan darbības vārds *būt*, gan darbības vārdi ar šķituma nozīmi saitiņas funkcijā, piemēram, *šķīst, likties, izskatīties* u. c., sk. 18. piemēru.

18.

- a. *Mīla **ir** kā uguns. (G)*
b. *Uzdevums **šķiet** grūts.*
c. *Meitene **likās** laba dejojāja.*
d. *Mākoņi **izskatās** kā mīksti spilveni.*

Latviešu valodas kontekstā atsevišķi būtu jārunā vēl par kādu shēmu — **vajadzības shēmu**, kurai gramatizējoties, rodas konstrukcijas ar vajadzības, nepieciešamības nozīmi, kur gramatizēto elementu var uzskatīt par modalitātes marķētāju, sk. 19. piem.

19.

- a. *Man **vajag** nopelnīt naudu. (G)*
b. *Ziemassvētkos **vajag** ēst 9 reizes, tad būšot bagāts. (G)*

Šīs shēmas konceptuālo formu iespējams attēlot kā „X vajag (darīt) Y“, kur X ir izjutējs datīvā, turklāt bieži tas netiek eksplicīti izteikts, jo ir vispārināts (sk. 19. b piemēru). Arī šī shēma ir gramatizēšanās sākuma stadijā, taču latviešu valodā modalitātes izteikšanai nav obligāti nepieciešama tālāka gramatizēšanās, kā tas ir, piemēram, laika kategorijas izteikšanā. Tā kā konstrukcija ir pietiekami tipiska, tās elements arī šajā pakāpē ir varējies kļūt par modalitātes marķētāju. Par šādām konstrukcijām sk. arī Freimane 2008, 94–95.

Pēc B. Heines dalījuma pastāv arī vairākas sarežģītākas shēmas, piemēram (Heine 1993, 37):

- secības shēma,
- vērtējuma shēma,
- nolūka shēma.

Iepriekš raksturotās notikumu shēmas ietver pamata propozīciju, un to struktūra ir *subjekts — predikāts*, kas parasti atrodas vienkāršā teikumā vai atsevišķā teikuma daļā (Heine 1993, 37), taču tikko minētajām shēmām ir sarežģītāka struktūra.

Par **secības shēmu** sīkāk sk. 1.3.3. apakšnodaļā „Secības shēmas gramatizēšanās“, jo tā latviešu valodas darbības vārdu palīgnozīmes kontekstā skatāma atsevišķi.

Vērtējuma un nolūka shēma latviešu valodā nav parasts gramatizēšanās avots. **Vērtējuma shēma** pauž ētisku vai citādi vērtējošu spriedumu par lietām, kas izteiktas kā komplements (angl. *complement*) nenoteiksmes vai palīgteikuma veidā. Kā angliskā termina *complement* ekvivalents promocijas darbā lietots termins *komplements* (pēc: Holvūts 2012, 62).

Komplements plašākajā izpratnē angļu valodniecībā ir ļoti vispārīgs jēdziens, kurā ietilpst visas predikāta būtiskās pazīmes, izņemot darbības vārdu. Sk. 20. piemēru (no: Crystal 2006, 88), kur 20. a piemērā tajā ietilpst papildinātājs un 20. b piemērā apstākļi. Šaurākā izpratnē tas attiecas tikai uz tās struktūras pilnīgošanu, kas seko darbības vārdam *to be* ‘būt’ vai līdzīgiem darbības vārdiem (sk. 20. c piemēru). (Crystal 2006, 110, 88) Tāpat komplements var būt arī palīgteikums kādā no šīm funkcijām (Matthews 1997, 63).

20. Angļu valodā

a. *She kicked the ball.*
viņa spēra ART.DEF bumbu

‘Viņa paspēra **bumbu**.’

- b. *She was in the garden.*
 viņa bija LOC ART.DEF dārzs
 ‘Viņa bija **dārzā**.’
- c. *She is a doctor.*
 viņa ir ART.INDF ārste
 ‘Viņa ir **ārste**.’

Tipiska vērtējuma shēmas uzbūve ir „Ir X darīt Y“ vai „Ir X, ka Y“, kur X ir stāvokļa darbības vārds vai nomens (latviešu valodā arī apstākļa vārds), kas izsaka attiecīgo vērtējumu, piemēram, ‘labs’, ‘noderīgs’, ‘svarīgs’ utt., sk. 21.–23. piem. (Heine 1993, 39–40)

21. *Lai arī ir brīvdiena, šodien **labi** darīt lietas un darbus, kas vairāk saistīts ar savas dzīves vai biznesa nākotnes uzlabojumiem.* (G)
22. *Ir **apsveicami**, ka fizisko personu ienākumu deklarēšanas likums beidzot virzās uz pieņemšanu.* (K)
23. *Katrai kajibai **skaidrs**, ka tās ir pilnīgas muļķības.* (G)

X šajā shēmā ir tas elements, kurš var gramatizēties. Y ir nenoteiksme vai palīgteikums, kas apzīmē parādību, par kuru spriedums tiek izteikts. (Heine 1993, 39–40) Latviešu valodā X šajā shēmā izpaužas galvenokārt kā apstākļa vārds, kas izsaka vērtējumu (sk. 21. piemēru; apstākļa vārds var būt darināts no darbības vārda divdabja formas, sk. 22. piemēru), vai īpašības vārds (sk. 23. piemēru), kam seko palīgteikums (kā 22. un 23. piemērā) vai nenoteiksme (kā 21. piemērā), kas paskaidro, par ko vērtējums tiek izteikts.

Arī latviešu valodā šis ir tipisks veids, kā izteikt vērtējumu, taču konstrukcijas gan uzbūves, gan izmantotās leksikas ziņā var ievērojami variēties, tādēļ tās latviešu valodā nav gramatizējušās.

Nolūka shēmai parasti ir šāda forma: „X rīkojas, lai Y,“ kur komplements, tāpat kā vērtējuma shēmā, ir nenoteiksme vai palīgteikums. Šī shēma parasti izsaka vajadzības modalitāti, taču var izteikt arī laiku un veidu. Šīs shēmas attīstību labi raksturo 24. piemērs (no: Fleischman 1982, 58–59):

24. Angļu valodā
- I. *I have a letter.*
 es piederēt[PRS] ART.INDF vēstuli
 ‘Man ir vēstule.’
- II. *I have a letter to mail.*
 es piederēt[AUX.PRS] ART.INDF vēstuli
 INF-nosūtīt
 ‘Man ir vēstule nosūtāma.’
- III. *I have a letter to write.*
 es piederēt/vajadzēt[AUX.PRS] ART.INDF
 vēstuli INF-rakstīt
 ‘Man ir vēstule rakstāma.’
- IV. *I have to write a letter.*
 es vajadzēt[AUX.PRS] INF-rakstīt
 ART.INDF vēstuli
 ‘Man ir jāraksta vēstule.’
- V. *I have to write.*
 es vajadzēt[AUX.PRS] INF-rakstīt
 ‘Man ir jāraksta.’

I pakāpē esošais teikums ir piederības shēmas paraugs, II — nolūka un piederības shēmas apvienojums. III pakāpē darbības vārda *have* piederības nozīme ir izbalējusi, un IV *have to* jau funkcionē kā vienots elements, kas izsaka obligātuma modalitāti. V pakāpē komplements var netikt minēts. Angļu valodā V pakāpē šajā procesā ir pēdējā, taču citās valodās ir vērojama arī tālāka gramatizēšanās, piemēram, franču valodā no nolūka shēmas ir attīstījusies konstrukcija, kas izsaka nākotni. (Heine 1993, 42)

Taču latviešu valodā par nolūka shēmu nav pamata runāt kā par atsevišķu gramatizēšanās avotu, jo galvenais gan piederības, gan vajadzības izteikšanā iesaistītais palīgdarbības vārds ir *būt*, tāpat kā laika, vietas u. c. jēdzienu izteikšanā, un nekas neliecina

par to, ka ar katru no nozīmēm gramatizēšanās process darbības vārdam *būt* būtu noritējis atsevišķi. Vajadzības modalitātes izteikšanai ar darbības vārdu *vajadzēt* latviešu valodā avota shēma ir jau raksturotā vajadzības shēma.

Jāpiemin, ka no katras galvenās notikumu shēmas var attīstīties dažādas gramatiskās funkcijas. Visizplatītākās dažādās valodās ir aplūkojamas 3. tabulā.

<i>Notikuma shēma</i>	<i>Izplatītākās gramatiskās funkcijas</i>
vieta	progresīvs (angl. <i>progressive</i>), iesākuma jeb inhoatīvs veids (angl. <i>ingressive</i>), ilgstošs laiks (angl. <i>continuous</i>)
virzība	iesākuma veids, nākotne, perfekts, pagātne
darbība	progresīvs, ilgstošs laiks, iesākuma veids, pabeigts veids (angl. <i>completive</i>), perfekts
griba	iesākuma veids, nākotne
stāvokļa maiņa	iesākuma veids, nākotne
līdzība	rezultatīvs (angl. <i>resultative</i>), progresīvs, perfekts, nākotne
pavadonis	progresīvs
piederība	rezultatīvs, perfekts, nākotne
veids	progresīvs

3. tabula. Galvenās notikumu shēmas un tipiskākās gramatiskās funkcijas, kas no tām attīstās (Heine 1993, 47)

1.3.3. Secības shēmas gramatizēšanās

1.3.2. apakšnodaļā, kur raksturotas notikumu shēmas, kas var būt par pamatu darbības vārdu gramatizēšanās procesam, ir minēta arī secības shēma. B. Heine norāda, ka, tā kā secības shēma pēc struktūras būtiski atšķiras no citām notikumu shēmām, tā bieži vien pārspridumos par palīgdarbības vārdiem netiek minēta (Heine 1993, 39), tas attiecas arī uz latviešu valodniecību. Taču B. Heine uzsver, ka, neraugoties uz šīs shēmas īpatnībām, tā ir viena no galvenajām shēmām, kas jāņem vērā, lai izprastu palīgdarbības vārdu dabu (Heine 1993, 39).

B. Heines raksturotā secības shēma ir tāda gramatizēšanās procesa avots, kura mērķis, tāpat kā citām shēmām, var būt laika, veida un modalitātes marķētājs elements.

Taču šo shēmu vērts īpaši izcelt tāpēc, ka starppakāpes starp avotu un mērķi ir būtiski atšķirīgas no citām, proti, šajā procesā veidojas sērijverbu konstrukcijas, par kurām latviešu valodniecībā pirms šā pētījuma autores neviens nav runājis.

Secības shēmu veido divi vai vairāki secīgi notikumi, un tā daudzējādā ziņā atšķiras no citām notikumu shēmām. Galvenā atšķirība ir tā, ka no šīs shēmas rodas konstrukcijas, kurās gan palīgnozīmē lietotais darbības vārds, gan patstāvīgais darbības vārds ir finītā formā, t. i., tiem abiem ir personas, laika utt. rādītājs, kā tas redzams 25. un 26. piemērā. (Heine 1993, 37) Resp., sērijverbu konstrukcija ir vairāki (parasti divi) secīgi darbības vārdi, kas kopā veido vienu izteicēju. (Aikhenvald 2007, 1)

25. *Visu pārējo viņa **ņēma un izdomāja**, kā pašai gribējās. (K)*

26. *Viņi jau tikai **sēž un gaida**, ko es pārnesīšu. (K)*

Sērijverbu konstrukcija tiek lietota viena notikuma raksturošanai. Šāda konstrukcija ietilpst vienā teikuma daļā, un abiem tās elementiem ir viens laiks un veids un vienāda polaritāte (apgalvojums vai noliegums). Katrs sērijverbu konstrukcijas komponents valodā var tikt lietots arī atsevišķi — viens pats. (Aikhenvald 2007, 1) Resp., sērijverbu konstrukcijā palīgnozīmē lietotais darbības vārds nav gramatizējies tiktāl, ka tam citā lietojumā vairs nepiemistu patstāvīga nozīme, sal. 25. piemēru, kur *ņēma* lietots palīgnozīmē un *izdomāja* patstāvīgā nozīmē, un 27. un 28. piemēru, kur abi darbības vārdi lietoti patstāvīgā nozīmē katrs atsevišķi — arī *ņemt* var funkcionēt kā patstāvīgs darbības vārds, un *izdomāt* var funkcionēt bez palīgnozīmē lietotā darbības vārda blakus.

27. *Viņa **ņēma** pa vienam akmenim no sava priekšauta un ar neredzētu spēku, gluži kā labības graudus, svieda tos tālumā. (K)*

28. *Viņa **izdomāja** bērnam vārdu. (K)*

Elements, kurš secības shēmā gramatizējas un kļūst par palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sērijverbu konstrukcijā, visbiežāk ir šāds (Heine 1993, 37):

- kustības darbības vārds ar nozīmi ‘iet’, ‘nākt’ (sk. 29. piemēru), ‘doties projām’ vai
- stāvokļa darbības vārds ar nozīmi ‘sēdēt’ (sk. 26. un 32. piemēru), ‘stāvēt’, ‘gulēt’.

29. *Ēdīsi vakariņas? Nāc, paēd!* (K)

30. *Nāc paēd pie manis.* (G)

Parasti sērijverbu konstrukciju veido divas blakus esošas darbības vārdu formas, kā 29. piemērā (šeit abus darbības vārdus var uzskatīt arī par diviem atsevišķiem izteicējiem, taču citos līdzīgos gadījumos komats rakstos nav likts, sk. 30. piem., kas ļauj to interpretēt arī kā sērijverbu konstrukciju) un 31. piemērā zulu valodā (no: Heine 1993, 38). Taču ir gadījumi, kad starp abiem darbības vārdiem var atrasties arī kāds vienojošs elements, piemēram, saiklis ‘un’, kā 25. piemērā un 32. piemērā dāņu valodā (no: Heine 1993, 39). (Heine 1993, 38)

31. Zulu valodā (bantu valodu saimes valoda, runāta Dienvidāfrikā)

ngi be ngi tanda
es būt[AUX] es mīlēt[INF]
‘Es mīlēju (ilgstoši).’

32. Dāņu valodā

Jeg sad og skrev, da han
es sēdēju un rakstīju kad viņš
kom ind.
nāca iekšā
‘Es rakstīju (ilgstoši), kad viņš ienāca.’

Secības shēma var būt avots gramatizēšanās ķēdē ar dažādām mērķa gramatiskajām nozīmēm. Galvenokārt tā ir avots veida nozīmju izteikšanai, piemēram, ilgstošās pagātnes konstrukcijām kā 31. un 32. piemērā. Bieži konstrukcijas, kas attīstās no šīs shēmas, ir ar perfekta vai pabeigtā veida nozīmi, kā 33. piemērā jabemu valodā (no: Heine 1993, 38). (Heine 1993, 38)

33. Jabemu valodā (austronēziešu valodu saimes valoda)

bóc seng aèàcma janggom gê- bacné
cūka ēst.3PL mūsu labību 3SG-būt.beigušam
‘Cūkas ir apēdušas mūsu labību.’

Tāpat sērijverbi var gramatizēties par iteratīviem, atkārtojuma vai pastiprinājuma marķētājiem, piemēram, oluteku valodā darbības vārds *bo:k* ‘mirt’ ir gramatizējies par pastiprinājuma, veseluma marķētāju, bet *kay* ‘ēst’ — par iteratīva marķētāju (Aikhenvald, Dixon 2007, 293). No sērijverbiem parasti neattīstās laika nozīmes marķētāji (kuru vienīgais uzdevums ir rādīt laika nozīmi), izņemot nākotnes nozīmi, piemēram, oluteku valodā *wa:nɸ* ‘gribēt, mīlēt, alkt’ kļuvis par nākotnes marķētāju (Aikhenvald, Dixon 2007, 293). Rietumāfrikas, austrumu un dienvidaustrumu Āzijas un Okeānijas valodās darbības vārdi ar nozīmi ‘dot’, ‘ņemt’, ‘darīt’ un ‘taisīt’ var attīstīties par morfēmām, kas maina valenci, piemēram, darbības vārds ar nozīmi ‘dot’ par benefaktīvu (locījums vai konstrukcija, kas teikumā izsaka jēdzienu ‘kāda interesēs’, ‘kāda labā’ (Crystal 2006, 50)) tokabakitu valodā (austronēziešu valodu saimes valoda). Daudzās valodās ir iespējamās arī vēl citas gramatizēšanās ķēdes ar dažādām citām mērķa elementa nozīmēm. (Aikhenvald 2007, 31–32)

Par sērijverbu konstrukciju nozīmi latviešu valodā sk. 3.5. apakšnodaļā „Sērijverbi“.

A. Aihenalde uzsver, ka sērijverbu konstrukcijas neveido kādu vienu gramatisko nozīmi vai atsevišķu vārdšķiru, tā ir gramatiska tehnika, kas tiek izmantota dažādām nozīmēm un funkcijām. (Aikhenvald 2007, 2) Tāpat arī konstrukciju formālā uzbūve dažādās valodās var būt atšķirīga. Lai definētu sērijverbu konstrukciju, parasti tiek ņemtas vērā gan formālas, gan semantiskas īpatnības. Galvenās no tām ir šādas:

- 1) sērijverbu konstrukcija veido vienu predikātu, darbības vārdi, kas piedalās attiecīgajā konstrukcijā, ir sintaktisks veselums; konstrukcijas elementiem nevar būt pakārtoti teikuma locekļi vai citas teikuma daļas katram atsevišķi, bet tikai visiem (abiem) kopā (Aikhenvald 2007, 4–6), tā, piemēram, ja 26. teikumu pārfrazētu, kā tas redzams 35. piemērā, *sēž* būtu uzskatāms par atsevišķu izteicēju, jo *dīvānā* attiecas tikai uz *sēž*, bet ne uz *gaida*, tādēļ to vairs nevarētu interpretēt kā sērijverbu konstrukciju;
- 2) sērijverbu konstrukcija ietilpst vienā teikuma daļā, kas izriet no iepriekš sacītā, ka tā veido vienu predikātu; daudzās valodās sērijverbu konstrukcija var būt viens gramatisks vārds (saliktenis — sēriju veido attiecīgo darbības vārdu saknes), tad vienas teikuma daļas nosacījums ir acīmredzams, sk. 34. piemēru (no: Aikhenvald 2007, 11) alambliku valodā (Aikhenvald 2007, 6–7);

- 3) sērijverbu konstrukcijai piemīt tādas pašas prosodiskās īpatnības kā teikuma daļai, kuras centrā ir viens darbības vārds, — starp sērijverbu konstrukcijas komponentiem nevar būt intonācijas pārtraukums vai pauze, kā tas daudzās valodās ir starp atsevišķām teikuma daļām (Aikhenvald 2007, 7–8); sk. 25. un 26. piemēru, kur runā teikuma uzsvars, domājams, ir uz patstāvīgā nozīmē lietotajiem darbības vārdiem, attiecīgi *izdomāja* un *gaida*, bet ne uz *ņēma* un *sēž*, taču 35. a piemērā uzsvērti būtu gan *sēž* (vai *dīvānā*), gan *gaida*;
- 4) sērijverbu konstrukcijas komponentiem ir viena laika, veida, izteiksmes, modalitātes un polaritātes gramatiskā nozīme, nevienā no šīm kategorijām katram komponentam atsevišķi nevar piemist sava atšķirīga vai kontrastējoša nozīme (Aikhenvald 2007, 8–10); piemēram, 35. b un 35. c piemērā minētajos teikumos izceltie darbības vārdi *sēž un negaida* un *sēž un būs gaidījuši* neveido sērijverbu konstrukciju, bet divus atsevišķus izteicējus;
- 5) sērijverbu konstrukcija raksturo vienu vienotu notikumu, kas var izpausties arī kā vairāku *apakšnotikumu* apvienojums, taču jāņem vērā, ka notikuma veseluma izpratne var būt atkarīga no konkrētās kultūras tradīcijām — divu notikuma daļu apvienošanai vienā veselumā, izmantojot sērijverbu konstrukciju, ir jābūt pamatotai attiecīgajā kultūrā (Aikhenvald 2007, 10–12); arī 35. piemērā minētajos teikumos ir runa par atsevišķiem notikumiem, tie neveido vienu vienotu notikumu, kā tas ir 26. piemērā, kur *sēž un gaida* raksturo pamatā gaidīšanas procesu, ar darbības vārdu *sēdēt* uzsverot šā procesa ilgumu, taču notikums var pat neietvert fizisku sēdēšanu.

34. Alamblaku valodā (papuasu valoda)

*m̥ɸyt ritm **muh-hambray-an-m***

koks kukaiņi kāpt-meklēt-1SG-3PL

‘Es kāpu kokā, meklējot kukaiņus’

35.

a. *Viņi jau tikai **sēž** dīvānā un **gaida**, ko es pārnesīšu.*

b. *Viņi jau tikai **sēž un negaida**, ko es pārnesīšu.*

- c. *Viņi jau tikai sēž un būs gaidījuši, ko es pārnesīšu.*

Teorētiskajā literatūrā sērijverbu konstrukcijām līdzīgas vairāku darbības vārdu konstrukcijas interpretētas arī citādi, piemēram, izmantojot dubultverbu (angl. *double verb*) jēdzienu (Weiss 1993; Csató 2001). Dubultverbu konstrukcijas tāpat ir konstrukcijas, kurās abi darbības vārdi lietoti finītā formā un abi kopā veido vienu izteicēju, taču tās valodā netiek lietotas regulāri un ir ierobežots darbības vārdu loks, kuri var tikt lietoti šajās konstrukcijās (Aikhenvald 2007, 45–46). Valodniecībā pastāv arī stingrs sērijverbu konstrukciju un dubultverbu šķīrums. A. Aihenvalde ir viena no pētniekiem, kas šīs parādības stingri šķir, proti, sērijverbu konstrukcijas ar iepriekš raksturotajām pazīmēm uzskata par vienu parādību, bet citas vairākverbu konstrukcijas, piemēram, tā dēvētos dubultverbus angļu, krievu u. c. Eiropas valodās (sk. 36. piem. latviešu valodā, 37. piem. (no: Aikhenvald 2007, 45) un 38. piem. (no: Aikhenvald 2007, 45)) — par pavisam citām konstrukcijām.

36. *Ej ēd kūciņas.* (G)

37. Amerikāņu angļu valodā

<i>go</i>	<i>eat</i>
ej	ēd
‘ej ēd’	

38. Brazīliešu portugāļu sarunvalodā

<i>pegou</i>	<i>falou</i>
ņēma	runāja
‘viņš pēkšņi ierunājās’	

A. Aihenvalde norāda, ka valodās, kurās sērijverbu konstrukcijas ir produktīvs gramatisks paņēmiens, nav iespējas attiecīgo domu izteikt, izmantojot tikai vienu darbības vārdu, bet gan tikai ar atbilstošu sērijverbu konstrukciju. (Aikhenvald 2007, 5) Turklāt viņa uzskata, ka šādas konstrukcijas (un tāpat arī atbilstošās konstrukcijas latviešu valodā — aut. piez.) nav uzskatāmas par sērijverbu konstrukcijām vairāku iemeslu dēļ (Aikhenvald 2007, 45–46):

- 1) parasti ir ierobežotas iespējas šīs konstrukcijas lietot dažādās izteiksmēs, ar dažādu polaritāti, dažādos laikos un ar dažādām veida nozīmēm, sk. 39. piemērā (no: Aikhenvald 2007, 45) pārfrāzēto 36. piemēra konstrukciju, kur 39. a ir iespējams, bet 39. b — ne; produktīvām sērijverbu konstrukcijām tikpat kā nekad šādu ierobežojumu nav;
- 2) šādas konstrukcijas ir iespējamās tikai ar dažiem darbības vārdiem, visbiežāk ar kustības un stāvokļa nozīmi, bet ne vienmēr;
- 3) var rasties iepriekš neparedzami vārddarināšanas ierobežojumi katrā semantiskajā grupā, piemēram, krievu valodā darbības vārdi ar priedēkļiem *y-* ‘uz-’ un *om(o)-* ‘at-’ nevar tikt lietoti dubultverbu konstrukcijās, taču citi darbības vārdi var;
- 4) šādas konstrukcijas bieži ir saistītas ar noteiktu valodas stilu, piemēram, brazīliešu portugāļu valodā tās ir sarunvalodas parādība, savukārt valodās, kurās sērijverbu konstrukcijas ir produktīvs līdzeklis, atsevišķi to veidi var būt iespējami tikai kādā noteiktā stilā, bet pārējās sērijverbu konstrukcijas ir stilistiski neitrālas;
- 5) šādās konstrukcijās starp komponentiem var atrasties saiklis vai sintaktiskas atkarības marķētājs, nemainot konstrukcijas nozīmi, sk. 40. piemēru (no: Aikhenvald 2007, 46).

39. Amerikāņu angļu valodā

a. *let's* *go* *eat*
 ierosinājums. IPL iet ēst
 ‘iesim ēst’

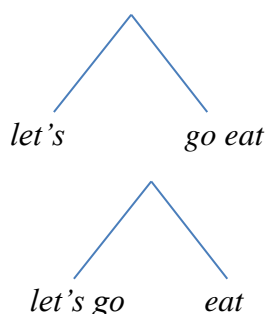
b. **we* *went* *ate*
 mēs gājām ēdām
 ‘mēs gājām ēst’

40. Amerikāņu angļu valodā

a. *go* *get* *your* *jumper*
 ej dabū savu džemperu
 ‘aizej pēc sava džempera’

- b. *go* *and* *get* *your* *jumper*
 ej un dabū savu džemperu
 ‘aizej pēc sava džempera’

1. punkta pamatojumam ar 39. piemēru gan var iebilst, jo konstrukciju ar *let's* (ierosinājums, piem., *let's go eat* ‘iesim ēst’) iespējams interpretēt arī citādi — *eat* ‘ēst’ tajā var uzskatīt par komplementu frāzei *let's go* ‘iesim’, kamēr *go eat* ‘ej ēd’ funkcionē kā viena frāze, shematiski abas iespējas parādītas 1. attēlā.

1. attēls

Sīkāk par secības shēmas izpausmēm un darbības vārdu gramatizēšanos latviešu valodas sērijverbu konstrukcijās sk. 3.5. apakšnodaļā „Sērijverbi“.

1.3.4. Gramatizēšanās procesa pakāpes

Lai raksturotu gramatizēšanās procesa pakāpenisko dabu, B. Heine piedāvā avotjomas (angl. *source concept*) un mērķjomas (angl. *target concept*) pārklāšanās modeli (angl. *overlap model*). Promocijas darbā izmantoti termini *avotjoma* un *mērķjoma*, jo tie latviešu valodniecībā līdzīgos kontekstos jau lietoti (sk., piem., Sīlis 2006, 111; Kalve 2012). Vienkāršoti šo modeli shematiski iespējams attēlot šādi (Heine 1993, 49):

Pakāpe:	I	II	III
Jomas tips:	avots	avots	
		mērķis	mērķis

2. attēls. Avotjomas un mērķjomas pārklāšanās modelis (pēc: Heine 1993, 49)

Šo ideju var ilustrēt ar 41. piemēru angļu valodā (no: Heine 1993, 49), kur redzama pāreja no pilnnozīmes verba funkcijas uz gramatiska elementa funkciju (Heine 1993, 49):

41. Angļu valodā

- a. *John is go-ing to*
 Džons AUX.3SG.PRS doties-PROG uz
town soon.
 pilsētu drīz
 ‘Džons drīz dosies uz pilsētu.’
- b. *John is go-ing to*
 Džons AUX.3SG.PRS doties-PROG uz
work soon.
 darbu drīz
 ‘Džons drīz dosies uz darbu.’
- c. *John is go-ing to work soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS doties-PROG INF-strādāt drīz
 ‘Džons drīz dosies strādāt.’
- d. *John is going to work soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS PROG INF-strādāt drīz
 ‘Džons drīz sāks strādāt.’
- e. *John is going to get sick soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS PROG INF-kļūt slims drīz
 ‘Džons drīz saslims.’

41. a piemērā redzama I pakāpe, kur *is going to* var būt vienīgi ar avotjomas nozīmi un nozīmēt fizisku pārvietošanos. 41. b, c un d piemērā minēts viens un tas pats teikums, tā ir II pārklāšanās modeļa pakāpe, un šim teikumam iespējamās vairākas nozīmes — avotjomas nozīme, ja *work* ir lietvārds (41. b piemērs), bet mērķjomas nozīme, ja *work* ir darbības vārds (41. c un d piemērs). Šāda divējāda struktūras nozīme literatūrā ir minēta pat kā obligāts solis darbības vārdu kļūšanā par palīgdarbības vārdiem un tādējādi ir iepriekš paredzama parādība palīgdarbības vārdu attīstības ceļā (Marchese 1986, 271).

41. e piemērā, III pakāpē, ir iespējama tikai mērķa nozīme, resp., *is going to* var tikt interpretēts vienīgi kā laika, proti, nākotnes, rādītājs. (Heine 1993, 49)

Līdzīgi, ietverot avotjomas un mērķjomas pārklāšanos, iespējams attēlot arī gramatizēšanās pakāpeniskumu konkrētos valodas līmeņos. Piemēram, skatot darbības vārda morfoloģisko un sintaktisko lietojumu, vērojams, ka, tuvojoties mērķjomai, darbības vārds zaudē spēju tikt lietots ciešamajā kārtā, nominalizēties, veidot pavēles formu, veidot personas formu, laika formu un noliegumu, tikt lietots kopā ar palīgdarbības vārdiem utt. (Heine 1993, 50) Sk. 3. attēlu.

Pakāpe:	I	II	III
Morfosintakse:	leksisks elements	leksisks elements	
		gramatisks elements	gramatisks elements

3. attēls. Morfosintakses pārmaiņu pārklāšanās modelis (pēc: Heine 1993, 50)

Tāpat pārklāšanās modelis attiecināms arī uz izteikuma fonētisko pusi — gramatizēšanos fonētiskās redukcijas jeb erozijas posmā, sk. 4. attēlu.

Pakāpe:	I	II	III
Fonētika:	pilna forma	pilna forma	
		reducēta forma	reducēta forma

4. attēls. Erozijas pārklāšanās modelis (pēc: Heine 1993, 51)

Piemēram, angļu valodas palīgdarbības vārds *need* ‘vajadzēt’ atrodas I pakāpē, tam nav reducēta varianta. Palīgdarbības vārdi *shall* ‘vajadzēt’ (izsaka arī draudus, pavēli, apņemšanos, kā arī nākotni), *will* (izsaka nākotni), *be* ‘būt’, *have* ‘būt, piederēt’ ir II pakāpē, jo var tikt lietoti gan pilnā formā, gan reducētā formā (attiecīgi *'ll*, *'m/'re/'s*, *'ve/'s*), taču ir iespējams arī uzskatīt, ka *will* un varbūt arī *shall* ir sasnieguši III pakāpi, jo ievērojama daļa runātāju pilno formu nākotnes izteikšanai tikpat kā nelieto. Ir iespējams, ka tad, kad kāds elements jau sasniedzis III pakāpi, atsevišķos ierobežotos kontekstos turpina pastāvēt arī I vai II pakāpes stāvoklis. (Heine 1993, 51)

Fonētiskā redukcija var tikt izmantota arī par pārbaudes mehānismu, lai noteiktu, vai elements kādā izteikumā lietots kā patstāvīgs vārds vai arī tā gramatizētajā formā. Piemēram, jau pieminētā angļu valodas konstrukcija *is going to* (nākotnes rādītājs) sarunvalodā var tikt īsināta kā *is gonna*, taču tikai tad, kad lietota palīgnozīmē (Heine 1993, 51–52), sk. 42. piem. (no: Heine 1993, 51).

42. Angļu valodā

- a. *John is going to get sick soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS PROG INF-kļūt slimš drīz
 ‘Džons drīz saslims.’
- b. *John is gonna get sick. soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS PROG INF-kļūt slimš drīz
 ‘Džons drīz saslims.’
- c. *John is go-ing to town soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS doties-PROG uz pilsētu drīz
 ‘Džons drīz dosies uz pilsētu.’
- d. **John is gonna town soon.*
 Džons AUX.3SG.PRS PROG pilsētu drīz

42. d piemērs kā analogs 42. c piemērā minētajam teikumam nav iespējams, jo darbības vārds *go* tajā lietots ar patstāvīgu nozīmi ‘iet, doties’.

Latviešu valodā darbības vārdi nav tik tālu gramatizējušies un fonētiskā redukcija, kas būtu raksturīga atsevišķiem lietojuma gadījumiem, nav vērojama. Sarunvalodā fonētiskā redukcija notiek, piemēram, darbības vārda *vajadzēt* tagadnes formā *vajag* > *vaig*, taču tā iespējama gan tad, kad darbības vārds lietots palīgnozīmē, sk. 43. a piemēru, gan tad, kad tam piemīt patstāvīga nozīme, sk. 43. b piemēru. Tādēļ latviešu valodā šo kritēriju palīgnozīmes un patstāvīgas nozīmes nošķiršanai nevar izmantot.

43.

- a. *Ko mums vaig darīt? (G)*
 b. *Ļoti vaig padomu. (G)*

Iepriekš raksturoto procesu, pētījot konkrēta valodas elementa attīstību, gramatizēšanās pētījumos pieņemts attēlot, izmantojot gramatizēšanās ķēdes. Kā raksta B. Heine, gramatizēšanās ķēdei raksturīgas šādas pazīmes (Heine 1993, 53):

- tā attiecas uz valodas elementu, kam ir vismaz divi atšķirīgi lietojumi, kas pārklājas un no kuriem viens ir *avota*, bet otrs *mērķa* lietojums; vispārinātas minimālās gramatizēšanās ķēdes struktūra redzama iepriekš, sk. 2. attēlu;
- attiecsmes starp avota un mērķa lietojumu ir skaidri definētas — avota lietojums ir gan vēsturiski agrāks, gan mazāk gramatizējies nekā mērķa lietojums;
- šī shēma ir uzskatāma par ķēdi tāpēc, ka tās elementi pārklājas cits ar citu; šī īpatnība attiecas uz visiem konkrētā valodas elementa formas komponentiem, sākot ar semantiku un beidzot ar morfosintaktisko lietojumu, kā arī fonētisko pusi;
- pārklāšanās dēļ gramatisko kategoriju lietojumam noteiktos gadījumos ir divējāda semantika;
- pārklāšanās dēļ gramatizēšanās ķēdes ir vienvirziena, virzienā no vēsturiski agrākajiem un mazāk gramatizētajiem uz vēlākajiem un vairāk gramatizētajiem lietojumiem;
- gramatizēšanās ķēdei ir gan diahroniska, gan sinhroniska dimensija — diahroniska tai ziņā, ka tā ir valodas pārmaiņu rezultāts, un sinhroniska tai ziņā, ka tā sastāv no vairākiem sinhroniski pastāvošiem lietojumiem;
- gramatizēšanās ķēdes var raksturot kā lineāras struktūras ģimenes attiecību kategorijas.

Arī palīgdarbības vārdu rašanās gan diahroniskā, gan sinhroniskā skatījumā ir attēlojama kā gramatizēšanās ķēde, kuras avota elements ir leksiska verbāla struktūra un mērķa elements — gramatisks laika, veida, modalitātes u. c. gramatisko kategoriju marķētājs.

Tādējādi nepieciešams sīkāk raksturot, kā darbības vārdi mainās katrā no jau minētajām gramatizēšanās procesa pakāpēm — desemantizēšanās, dekategorizēšanās, klītizēšanās un erozijas aspektā (par katru no pakāpēm sīkāk sk. 1.1. apakšnodaļā „Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats“).

Darbības vārda **desemantizēšanās** gaitā iespējams runāt par trim pakāpēm (Heine 1993, 54):

- I. Subjekts parasti ir cilvēks (izņemot gadījumus, kad avota shēmā tas nav obligāts nosacījums), darbības vārds izsaka leksisku konceptu un komplements — konkrētu priekšmetu vai vietu.
- II. Komplements sāk apzīmēt dinamisku situāciju.
- III. Subjekts vairs netiek saistīts ar cilvēku vai dzīvu būtni, un darbības vārds iegūst gramatisku funkciju.

Darbības vārdu **dekategorizēšanās** tālāk tāpat notiek pakāpeniski, šajā procesā iespējams šķirt piecas pakāpes (Heine 1993, 55):

- I. Darbības vārda morfoloģiskais un sintaktiskais lietojums pilnībā atbilst patstāvīgu darbības vārdu morfosintaksei un komplementa kodols ir substantīviska vai adverbiāla frāze.
- II. Lietvārda vietā komplementa kodolā ir infinīta darbības vārda forma.
- III. Darbības vārds zaudē darbības vārdiem raksturīgās pazīmes — spēju tikt lietotam pavēles izteiksmē, tikt nominalizētam, tikt lietotam ciešamajā kārtā —, un komplementa kodolā tam vairs nevar būt lietvārds.
- IV. Darbības vārds zaudē vēl citas darbības vārdiem raksturīgās pazīmes — spēju tikt atsevišķi noliegtam un tikt lietotam citās pozīcijās teikumā; komplements zaudē nomeniem vai adverbiem raksturīgās pazīmes.
- V. Darbības vārds zaudē praktiski visas atlikušās darbības vārda pazīmes, un komplements iegūst patstāvīga darbības vārda morfoloģisko un sintaktisko lietojumu, taču atsevišķas paliekas no nomeniem vai apstākļa vārdu morfoloģiskajām pazīmēm var saglabāties.

Dekategorizēšanās rezultātā avota struktūra *subjekts — darbības vārds — komplements* ir pārvērtusies par *subjekts — gramatisks marķētājs — patstāvīgs darbības vārds*. (Heine 1993, 55)

Darbības vārdu **klitizēšanās** notiek šādās pakāpēs (Heine 1993, 55–56):

- I. Darbības vārds ir patstāvīgs vārds; darbības vārds un komplements ir atsevišķi elementi, taču tie var veidot ciešu sintaktisku vienību, kur laika,

nolieguma utt. marķējums var būt vienlaikus abiem elementiem, sk. 44. piemēru angļu valodā (no: Heine 1993, 56), kur ir dubults noliegums.

- II. Darbības vārds zaudē atsevišķa vārda statusu un kļūst par klītiku; frāzē iespējams tikai viens laika, nolieguma, pasīva utt. marķējums.
- III. Darbības vārds kļūst par afiksu; darbības vārds un komplements saplūst vienā vārdā, kur sākotnējais darbības vārds veido afiksu un sākotnējais komplements — patstāvīgā darbības vārda sakni.

44. Angļu valodā

<i>We</i>	<i>can't</i>	<i>not</i>	<i>go</i>	<i>with</i>	<i>them.</i>
mēs	nevaram	NEG	iet	ar	viņiem.

‘Mēs nevaram iet ar viņiem.’

Jāpiebilst, ka, lai gan visbiežāk palīgdarbības vārds klītizējoties piesienas patstāvīgajam darbības vārdam, tas nav obligāts nosacījums un atsevišķās valodās palīgdarbības vārds var pieslieties arī citiem elementiem. (Heine 1993, 56)

Latviešu valodā klītizēšanās tikpat kā nav pēģīta, jo trūkst latviešu valodas runas korpusa, taču diahroniskā skatījumā atsevišķu elementu piesliešanās blakus esošiem vārdiem ir minēta. Arī negācija *ne-* latviešu valodā ir veidojusies kā klītika (par to arī Karulis 1992, 621). Iespējama palīgnozīmē lietotu darbības vārdu klītizēšanās varētu būt turpmāku pētījumu objekts.

Erozijas, resp., fonētisko pārmaiņu, procesā darbības vārds mainās šādi (Heine 1993, 56):

- I. Darbības vārdam ir pilna fonētiskā forma.
- II. Darbības vārda fonētiskajam sastāvam ir tendence tikt reducētam.
- III. Darbības vārds zaudē spēju tikt atsevišķi uzsvērts vai izrunāts ar atsevišķu toni.

Erozija var izpausties arī kā divu vai vairāku attiecīgās konstrukcijas elementu saplūšana, kā, piemēram, jau pieminētajā angļu valodas gadījumā *going to* > *gonna* (kad lietots kā nākotnes rādītājs), sk. 42. piemēru. (Heine 1993, 56)

Arī latviešu valodā ir vērojama darbības vārdu erozija — sarunvalodā tiek lietots *bij < bija; i < ir; vaig < vajag*. Taču, tāpat kā klītizēšanās pētījumiem, arī latviešu valodas darbības vārdu erozijas pakāpes noteikšanai būtu nepieciešami runas korpusa dati.

4. tabulā parādīta iespējamā saistība starp pārmaiņām dažādajos līmeņos. Jāņem vērā, ka katrā pakāpē ir runa par vienu konkrētu attiecīgā elementa lietojumu. Citi šā paša elementa lietojumi var būt attiecināmi uz citām pakāpēm.

Vispārējā pakāpe	Pakāpe						
	A	B	C	D	E	F	G
Desemantizēšanās	I	II	III				
Dekategorizēšanās	I		II	III	IV	V	
Klītizēšanās	I				II		III
Erozija	I				II		III

4. tabula. Iespējamā saistība starp pārmaiņu veidiem darbības vārdu gramatizēšanās ķēdē (Heine 1993, 58)

Pēc šīs shēmas iespējams noteikt pētījamā elementa atrašanās vietu gramatizēšanās ķēdē, resp., pētījamā elementa gramatizēšanās pakāpi — to, cik lielā mērā elements ir gramatizējies. Piemēram, B. Heine piedāvā aptuvenu vācu un angļu valodas modālo darbības vārdu novietojumu, sk. 5. attēlu.

	A	B	C	D	E	F	G	
Avots (patstāvīgs darbības vārds)	[Vācu modālie darbības vārdi]							Mērķis (gramatisks marķētājs)
	[Angļu modālie darbības vārdi]							

5. attēls. Aptuvens vācu un angļu valodas modālo darbības vārdu novietojums gramatizēšanās ķēdē (Heine 1993, 74)

Latviešu valodas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu iespējamais novietojums šajā shēmā parādīts 6. attēlā.

	A	B	C	D	E	F	G	
Avots (patstāvīgs darbības vārds)	[Palīgnozīmē lietotie darbības vārdi latviešu valodā]							Mērķis (gramatisks marķētājs)

6. attēls. Aptuvenš latviešu valodas palīgnozīmē lietoto darbības vārdu novietojums gramatizēšanās ķēdē

Sīkāk par gramatizēšanās procesa izpausmēm latviešu valodā sk. 3. nodaļā „Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sintaktiskās funkcijas latviešu valodā“.

2. Darbības vārdu palīgnozīme

Kā raksturots iepriekšējā nodaļā, darbības vārdi gramatizējoties iegūst palīgnozīmi. Katrā gramatizēšanās pakāpē esošie darbības vārdi veic noteiktas sintaktiskās funkcijas, un darbības vārdiem, kuriem piemīt palīgnozīme, tās ir citādas nekā patstāvīgiem darbības vārdiem. Lai raksturotu visu latviešu valodas darbības vārdu sistēmu un dalītu tos grupās, jāņem vērā gan gramatizēšanās pakāpe, gan veiktā sintaktiskā funkcija.

2.1. Darbības vārdu palīgnozīmes interpretācijas attīstība

D. Kristals valodniecības terminu vārdnīcā raksta, ka verbs ir *darbības* (angl. *doing, action*) vārds. Šis raksturojums gan valodniecībā tiek kritizēts, jo daudzi verbi neizsaka nepārprotamu darbību. Formāli verbs daudzās valodās ir valodas sistēmas elements, kas izsaka laiku, veidu, kārtu, izteiksmi, personu un skaitli. Funkcionāli verbs teikumā var būt izteicējs vai tā sastāvdaļa. Daudzās gramatikas teorijās verbs tiek uzskatīts par vissvarīgāko elementu teikuma struktūrā. Ir izšķirami patstāvīgie verbi (angl. *main verbs, full verbs, lexical verbs*), piem., *runāt, iet, mīlēt*, kuriem pakļauti palīgverbi (angl. *auxiliaries, auxiliary verbs*), piem., *būt*. Līdzīgos uzskatos ar D. Kristalu ir arī P. Metjūss: patstāvīgie verbi izsaka darbību, notikumu un stāvokli, tiem dominē leksiskā nozīme; palīgverbi izsaka attieksmes un gramatiskās nozīmes. Palīgverbi pieder pie nelielas vārdu grupas, kas ir sintaktiski saistīti ar patstāvīgajiem verbiem, tie palīdz patstāvīgajiem verbiem izteikt laiku, izteiksmi, kārtu un veidu, taču arī paši var veikt patstāvīga verba funkciju. Jāpiemin arī modālie palīgverbi, kam ir līdzīgas funkcijas teikumā. Savukārt verbs ar vāji izteiktu leksisko nozīmi vai bez tās ir saitiņa jeb kopula (angl. *copula, copular / copulative verb, linking word / verb*), par kuru P. Metjūss runā šķirti no palīgverbiem un patstāvīgiem verbiem, tā ir tikai viena elementa saistījums ar otru, šo elementu attieksmju rādītāja. Saitiņa galvenokārt saista teikuma struktūras elementus, parasti subjektu un komplementu, un rāda to semantisko vienādību. Par saitiņu (angl. *copula*) P. Metjūss sauc vienīgi verbu *be* 'būt' un tā ekvivalentu citās valodās, pārējos verbus, kuru sintaktiskais lietojums ir tāds pats kā saitiņai, nošķirdams un saukdams par saitiņverbiem (angl. *copular verb*). Tāpat saitiņa īpaši šķirama no 'būt', kas lietots eksistenciālā nozīmē, piemēram,

angl. *There is a solution* 'Risinājums ir (eksistē)'. (Matthews 1997, 31, 138, 77; Crystal 1999, 357, 196, 30, 73; Crystal 2006, 490, 44, 267, 110)

B. Heine darbā „*Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*“ (1993) raksturo arī atšķirīgus uzskatus par palīgdarbības vārdiem. Aplūkojis dažādas palīgdarbības vārdu definīcijas un izpratnes, autors apkopo palīgdarbības vārdu īpašības, kuras visas kopā vai pēc iespējas vairākas no tām raksturo tipisku palīgdarbības vārdu. Daļa no B. Heines minētajām īpašībām, kuras attiecas vai kuras būtu vērtīgi attiecināt arī uz latviešu valodas palīgdarbības vārdiem, ir šādas (Heine 1993, 22–24):

- palīgverbi mēdz izteikt laiku, veidu un modalitāti, daļā valodu arī noliegumu, kārtu u. c. abstraktus nojēgumus;
- tie veido noslēgtu valodas vienību kopu, daļa pētnieku tos uzskata par verbu apakšgrupu¹;
- tie nav ne tīri leksiskas, ne tīri gramatiskas vienības;
- tie tiek lietoti arī kā patstāvīgi verbi;
- tie teikumā nevar būt patstāvīgi izteicēji; tie ietver visu izteicēja morfoloģisko informāciju — izsaka personu, skaitli, laiku, veidu, modalitāti, noliegumu utt.;
- tiem ir tendence kļūt par klītikām;
- palīgverbus nevar pārvaldīt citi palīgverbi vai tos var pārvaldīt ierobežots palīgverbu daudzums;
- tiem nav pašiem savas nozīmes, tie nepiedalās teikuma nozīmes veidošanā, bet saglabā tā vārda kategorijas, uz kuru tie attiecas (parasti patstāvīgā darbības vārda);
- atšķirībā no darbības vārdiem, tie nevar kļūt par nomeniem un neietilpst salikteņos;
- tos var lietot noteiktā kārtībā un noteiktā vietā teikumā;
- ja tiek lietots palīgverbs, patstāvīgais verbs parasti netiek lietots finītā formā, bieži patstāvīgajam verbam ir infinitīva, divdabja vai ģerundija rādītājs;
- ja tiek lietots palīgverbs, patstāvīgais verbs var būt saistīts ar lokatīvu.

¹ Angļu valodā termins *auxiliaries* neietver obligātu norādi uz darbības vārdu, sal. ar paralēli lietoto terminu *auxiliary verbs*.

Līdzīgus vispārinātus kritērijus savā monogrāfijā „*Copulas. Universals in the Categorization of the Lexicon*“ („Saitiņas. Universālījas leksikas kategorizēšanā“, 2003) saitiņām izvirza R. Pusteta (Pustet 2003, 40):

- saitiņām mēdz būt neregulāras formveidošanas paradigmas;
- saitiņu izrunā mēdz būt lielāka vai mazāka redukcija.

Lai arī, kā redzams, literatūrā dominē palīgdarbības vārda, kas piedalās patstāvīga darbības vārda formas veidošanā, un saitiņas šķīrums, abiem ir arī kopīga iezīme — uzdevums izteikt dažādas gramatiskās nozīmes, ko savas nominālās dabas dēļ nespēj ne patstāvīgā darbības vārda divdabja forma saliktās laika formas sastāvā, ne arī nomens (vai adverbs) izteicējā ar saitiņu. Uz līdzību norāda arī P. Metjūss, par pamatojumu izmantodams kā palīgdarbības vārdu, tā saitiņu kopīgās iezīmes angļu valodā — atrašanos jautājuma teikuma sākumā, spēju piesaistīt nolieguma partikulu u. c. —, kas patstāvīgiem darbības vārdiem angļu valodā nav raksturīgas (Matthews 1981, 277; par to arī Radford 1997, 44–45). Tas arī var būt par pamatu kā vienu, tā otru darbības vārdu iekļaušanai vienotā sistēmā. Turklāt latviešu valodniecībā, kā redzēsīm turpmāk, palīgdarbības vārda un saitiņas aplūkošana šķirti nav vispārpieņemta tradīcija.

Te gan jāpiemin, ka valodnieciskajā literatūrā ir atrodams arī daudz stingrāks saitiņas un citu tā paša darbības vārda funkciju šķīrums. R. Pusteta pētījumā par saitiņām pauž viedokli, ka darbības vārds saitiņas funkcijā uzskatāms par homonīmu tā paša darbības vārda lietojumam pilnnozīmes verba funkcijā un abiem homonīmajiem vārdiem ir vairākas būtiski atšķirīgas pazīmes (Pustet 2003, 6, 54–55). Taču šāda izpratne iespējama vienīgi stingri sinhroniskā skatījumā, un daudzi citi autori šādu interpretāciju tomēr neatzīst un runā par viena verba dažādiem lietojumiem (sk., piemēram, Matthews 1981, 64; Matthews 1997, 77; Radford 1997, 44; Heine, Kuteva 2007, 21).

Par palīgdarbības vārdiem, kas palīdz citiem darbības vārdiem veidot laiku formas un var saistīties ar nomeniem, jau 1660. gadā rakstījuši Klods Lanslo (*Claude Lancelot*) un Antuāns Arno (*Antoine Arnauld*) pirmajā universālajā gramatikā „Vispārīgā un racionālā gramatika..“ („*Grammaire générale et raisonnée..*“), kas pazīstama kā Porrojāla gramatika. Nodaļā par palīgdarbības vārdiem tā dēvētajās jaunajās valodās autori raksta: „Šos darbības vārdus sauc par palīgdarbības vārdiem (fr. *auxiliaires*), jo tie veido dažādus darbības vārda laikus kopā ar jebkura darbības vārda pagātnes divdabja formu. Šādi darbības vārdi, kas ir kopīgi visām jaunajām valodām, ir divi — *être* ‘būt, pastāvēt’ un *avoir* ‘būt, piederēt’. Dažās no šīm valodām ir arī citi palīgdarbības vārdi (...).“ (Arnauld,

Lancelot 1660, 187–188) Tuvāk autori aplūko tikai *être* un *avoir*, nosaukdami tos par pamata palīgdarbības vārdiem, un raksta par gadījumiem, kad palīgdarbības vārds veic saitiņas funkciju vai arī veido pilnnozīmes darbības vārdu saliktos laikus, kā arī par konstrukcijām ar infīnitīvu un ģerundiju. Citi palīgdarbības vārdu lietojuma gadījumi šajā gramatikā nav minēti, taču ir skaidrs, ka tradīcija šķirt palīgdarbības vārdus no pilnnozīmes darbības vārdiem un gramatikās runāt par tiem īpaši, ir sena.

Arī latviešu valodniecībā darbības vārdu daļījums patstāvīgos darbības vārdos, palīgdarbības vārdos un reizēm arī modālos palīgdarbības vārdos, kā redzēsim turpmāk, ir tradicionāls. Gan patstāvīgo, gan palīgdarbības vārdu funkcijas aprakstītas visai plaši. Daudzu autoru darbos īpaši izcelts verbs *būt* un tā nozīmes, kā arī sintaktiskās funkcijas.

Darbības vārda *būt* dažādās lomas teikumā, runājot par saitiņu, pieminējis jau K. Mīlenbahs: „Tagadnes formas no „būt“ nav ikvienā teikumā par saitiņu uzlūkojamas; daudz teikumos tām piemīt pilnīgs predikāta svars, piem., *Dievs ir = Dievs eksistē.*“ (Mīlenbahs, Endzelīns 1907a, 133; sk. arī Mīlenbahs 1898, 28.)

Par visu darbības vārdu lomām teikumā plašāk latviešu valodniecībā pirmoreiz runājusi Milda Lepika „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas“ morfoloģijas daļā (1959). Šai gramatikā visi verbi no gramatiskā patstāvīguma viedokļa daļīti patstāvīgos, kas ir viss verbu vairums un izsaka subjekta darbību vai stāvokli ar savu leksisko nozīmi (*dziedu, dzirdu, pakrīt, sarodas* u. c.), un palīgverbos, kuru nav daudz, taču tie ir ļoti bieži lietojami (*būt, tikt, tapt, kļūt, palikt*). Īpaši uzsvērts, ka „*kļūt* vietā dažās izlokšnēs šo izlokšņu pārstāvju rakstos, kā arī sarunvalodā izplatīts *palikt*, piem., *palika vesels, paliek siltāks, paliks gudrāks*“ (par to sīkāk sk. Stengrevica 1984). Visi palīgverbi ir iesaistīti

- a) saliktu laika formu veidošanā (*esmu (esi, ir) atnācis, biju (biji, bija) redzējis, būšu (būsi, būs) pabeidzis*);
- b) ciešamās kārtas formu veidošanā (*tieku, tiku, tikšu rāts*);
- c) sintaktisko savienojumu veidošanā (*esmu vesels, kļūšu par meistarū, topu vecs, palika nepabeigts*). (Ahero et al. 1959, 546–547)

Palīgverbos, it īpaši *tikt, tapt*, lieto arī patstāvīgā nozīmē (Ahero et al. 1959, 546), sk. 45. piem. (no: Ahero et al. 1959, 546).

45.

- a. *Es reti tieku koncertos.*
- b. *Es izstādē jau biju.*

c. *Redzējām, kā top avīze.*

Atsevišķi „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ pieminēti arī modālie verbi (*varēt, gribēt, drīkstēt, jaudāt, spēt, ļaut*), kam var būt gan patstāvīga (*es tā gribu; es varu, ja es gribu*), gan palīgverba nozīme (*varu izdarīt, gribēju sasniegt, nespēju noturēties, nedrīkstēju pretoties, nejaudājis piecelties, centies pārspēt!*), kad tie saskaņā ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatiku“ piešķir sekojošai nenoteiksmei modalitātes nozīmi. Taču iespēja sekojošai nenoteiksmei piešķirt citas nozīmes, piemēram, darbības fāzes nozīmi, te minēta netiek. (Ahero et al. 1959, 546–547)

Literatūrā sastopams arī vienkāršāks darbības vārdu sistēmas modelis, neiedziļinoties dažādās darbības vārdu palīgnozīmēs. Tā 1962. gadā izdotajā autoru kolektīva (I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīņš, A. Laua, I. Martinsone, E. Soida) veidotajā palīglīdzeklī vidusskolu skolotājiem „Latviešu valodas mācība“ runāts vienīgi par patstāvīgiem un palīga darbības vārdiem. Minēts, ka vārdus *būt, tikt, tapt* ir iespējams lietot visās darbības vārdiem raksturīgajās formās. Vienīgi pēc lietojuma var noteikt, kad šie vārdi teikumā izmantoti par palīga darbības vārdu, kad — par patstāvīgu darbības vārdu, taču sīkāki kritēriji netiek piedāvāti. (Freidenfelds et al. 1962, 111) Līdzīgs uzskats pausts arī A. Blinkenas, Dz. Cīrules, K. Cīruļa, I. Freidenfelda un M. Mozes latviešu valodas mācību grāmatā (1975), bet te minēti darbības vārdi *būt, tapt, kļūt*, kas var tikt lietoti ar pilnu nozīmi, ar palīgdarbības vārda nozīmi vai par saitiņu. (Blinkena et al. 1975, 57)

Tāpat arī Brigita un Laimdots Ceplīši „Latviešu valodas praktiskajā gramatikā“ (1991) runā vienīgi par patstāvīgiem un palīgdarbības vārdiem, pēdējo funkcijas tuvāk neraksturojot, bet vien pieminot, ka darbības vārdus *būt, tikt, tapt* lieto arī kā patstāvīgus darbības vārdus. (Ceplīte, Ceplītis 1991, 68) Līdzīgi arī Vilma Kalme un Gunta Smiltiece grāmatā „Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija“ (2001) pēc gramatiskā patstāvīguma darbības vārdus dala vienīgi patstāvīgos darbības vārdos un palīgdarbības vārdos. Pēdējo funkcijas palīgnozīmē ir darāmās kārtas salikto laika formu veidošanā, darāmās kārtas vajadzības izteiksmes vienkāršo laika formu veidošanā un ciešamās kārtas formu veidošanā. Visos pārējos gadījumos darbības vārdiem *būt, tikt, tapt, kļūt* ir patstāvīga nozīme. (Kalme, Smiltiece 2001, 208)

Taču atrodami arī palīgdarbības vārdu izpratnē būtiskāki un no tradicionālā dalījuma atšķirīgi uzskati. A. Ozols rakstā „Daži latviešu valodas struktūras jautājumi (Par verba *būt* strukturālo nozīmi latviešu valodā)“ 1963. gadā raksta par *būt* funkcijām

teikumā: atšķirīgai *būt* uztverei morfoloģijā un sintaksē nav strukturāla pamata. Salikto laiku formas sintaksē verbālā izteicēja funkcijā tiek uzlūkotas par vienkāršu izteicēju, lai gan tās ar savu struktūru ne ar ko neatšķiras no nomināla un pronomiņāla izteicēja, kas tiek dēvēts par sastata izteicēju. A. Ozols raksta: „Laiks ievest sintaksē šai sakarā vienveidību, kam ir strukturāls pamats, un saukt abos gadījumos izteicējus par sastata izteicējiem.“ Savukārt konstrukcijās, kur verbs *būt* lietots stāvokļa aspektā, t. i., kā pilnnozīmes verbs, tas nav identificējams ar saitiņu. (Ozols 1963, 345–346, 349) Tātad A. Ozols šeit nešķir palīgdarbības vārdus un saitiņas, bet uzskata tos par viena līmeņa parādībām.

Savukārt palīgdarbības vārda un saitiņas šķirumu aizstāv Maigone Beitiņa rakstā „Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*)“ (1964). M. Beitiņa piemin trīs verba *būt* funkcijas no sintakses viedokļa — tas var būt palīgverbs, saitiņa un patstāvīgs teikuma loceklis, kam tad piemīt eksistenciāla, piederības vai atrašanās nozīme. Interesanti, ka M. Beitiņas rakstā jau atrodama norāde uz *būt* gramatizēšanos: „Praktiski šīs nozīmes lielāko tiesu var noteikt pēc sinonīmijas ar atbilstošajiem pilnnozīmes verbiem: *eksistēt*, *piederēt*, *piemist*, *atrasties*. (Beitiņa 1964, 8) Sk. 46. piem. (no: Beitiņa 1964, 8).

46.

- a. *Katru dienu vajag dzīvot, citādi nav vērts, ka cilvēks ir* [eksistē].
- b. *Agrāk viņām bija* [piederēja] *maza būdiņa* (..).
- c. *Zilajam valim ir* [piemīt] *milzu spēks* (..).
- d. *Tajā vietā, kur zivīm atrodas sīkspuras, valim ir it kā airi* (..).

Ja *būt* maina nozīmi, kļūst abstraktāks, nevar būt sinonīms minētajiem pilnnozīmes verbiem, neapzīmē vairs priekšmeta eksistenci, bet tikai tā pazīmes esamību, tad šim verbam piemīt saitiņas nozīme. Sal. 47. un 48. piemēru (no: Beitiņa 1964, 8), kur 47. piemērā *būt* ir pilnnozīmes darbības vārds, bet 48. — saitiņa. Savukārt, būdams palīgverbs — cita verba sastāvā —, darbības vārds *būt* pilnīgi zaudējis savu leksisko nozīmi. „Sal. — *esot atradis, ir jāatrod, būs atrasts* ir viena un tā paša verba *atrast* formas. Sistēmas labad varam teikt, ka *būt* kā palīgverbam piemīt nullpakāpes leksiskā nozīme.“ (Beitiņa 1964, 7–8)

47. *Raža būs.*

48. *Raža būs bagāta.*

J. Kārkliņš (1974) piemin darbības vārda *būt* lietojumu verbālos teikumos eksistences (sk. 49. un 50. piemēru), situatīvā (sk. 51.–53. piemēru) un piederības nozīmē (sk. 54. un 55. piemēru) — tātad patstāvīgā nozīmē.

49. *Ir rudens.*
50. *Šogad ir barga ziema.*
51. *Grāmata ir uz galda.*
52. *Tēvs ir mājās.*
53. *Tas bija toreiz.*
54. *Man ir labs draugs.*
55. *Grāmatai ir biezi vāki.*

Taču verbs *būt* plaši lietots arī palīgnozīmē — pirmkārt, salikto laiku veidošanā darāmajā un arī ciešamajā kārtā (sk. 56. un 57. piemēru), otrkārt, saitiņas funkcijā nominālos (sk. 58.–62. piemēru) un adverbiālos teikumos (sk. 63.–65. piemēru). (Kārkliņš 1974, 39–40)

56. *Palīgi bija aizgājuši.*
57. *Māja jau ir uzcelta.*
58. *Līdaka ir zivs.*
59. *Laiks ir labs.*
60. *Šis darbs ir viegli padarāms.*
61. *Tas ir kaut kas.*
62. *Viņš ir viens.*
63. *Man ir ērti.*
64. *Darba ir daudz.*
65. *Tas ir labi.*

J. Kārkliņš plaši runā arī par saitiņverbiem (Kārkliņš 1974, 44–49) un modāliem verbiem (Kārkliņš 1976, 64–67). Par to sīkāk sk. 3.3. apakšnodaļā „Saitiņas“ un 3.4. apakšnodaļā „Modificētāji“.

Darbības vārda *būt* lietojums patstāvīgā nozīmē izriet arī no potenciāli verbālu teikumu izpratnes. Šādos teikumos nav realizēts konkrēts verbs — verbs *būt* — visās trijās

patstāvīgās nozīmēs, un *būt* nullforma tajos iespējama tikai patstāvīgā nozīmē. Sk. 66.–68. piemēru. (Freimane 1985, 52–54)

66. *Rudens.*
67. *Studentiem labas zināšanas.*
68. *Visiem viņš pie sirds.*

Tātad, lai varētu runāt par potenciāli verbāliem teikumiem, esamības, atrašanās un piederības nozīmē *būt* ir jāatzīst par patstāvīgas nozīmes darbības vārdu. To apstiprinājis arī jau J. Kārklīšs, rakstīdams, ka potenciālos verbālos teikumos ir verba *būt* (vai tam sinonīma verba) nozīmīga nullforma, kas iespējama ar trejādām nozīmēm, kas atbilst verba *būt* trim patstāvīga lietojuma nozīmēm (Kārklīšs 1974, 50).

Par *būt* nullformu viedokļi valodniecībā gan dalās, sk., piemēram, lietuviešu valodnieku Vlada Žuļa (*Vladas Žulys*) un Vītauta Ambraza (*Vytautas Ambrazas*) polemiku par saitiņas nullformu (Žulys 2003; Ambrazas 2004). Taču promocijas darbā paturēts uzskats, ka par palīgdarbības vārda nullformu ir pamats runāt, jo ir daudz gadījumu, kuros vienlīdz iespējams lietojums ar palīgdarbības vārdu un bez tā bez nozīmes atšķirībām, un vienlaikus arī gadījumi, kad nullforma dod iespēju ietvert izteikumā nozīmes nianšes, piemēram, izteiksmju sinkrētisma gadījumos.

J. Valdmanis „Latviešu valodas sintaksē“ (1989) raksturo vairākas atšķirīgas darbības vārda *būt* funkciju interpretācijas. Viena ir latviešu valodniecībā visbiežāk sastopamā un jau vairākkārt pieminētā, kad darbības vārdam *būt* var tikt atzītas šādas nozīmes (Valdmanis 1989, 70):

- 1) sintaktiski patstāvīga nozīme (esamības jeb eksistenciālā nozīme — *Latvijā ir lāči*, atrašanās jeb situatīvā nozīme — *Tēvs ir mājās*, piederības jeb posesīvā nozīme — *Viņam ir vasarnīca*);
- 2) sintaktiskā palīgnozīme, funkcionējot par saitiņu (analītiskajās sintaktiskajās konstrukcijās — *Diena būs saulaina*);
- 3) morfoloģiskā palīgnozīme (veidojot saliktās laika formas — *Ceriņi ir noziedējuši*).

J. Valdmanis raksturo arī citādu iespējamo interpretāciju, kad darbības vārdam *būt* piemīt divas palīgnozīmes (Valdmanis 1989, 70):

- 1) morfoloģiskā palīgnozīme — *Draugs ir atnācis*;

2) sintaktiskā palīgnozīme visos pārējos darbības vārda lietojumos.

Te svarīgs J. Valdmaņa atzinums, ka *būt* arī esamības, atrašanās un piederības nozīmē var funkcionēt līdzīgi morfoloģiskas palīgnozīmes vai neapšaubāmi sintaktiskas palīgnozīmes darbības vārdam *būt* — „*būt* neatkarīgi no dažādajām semantiskajām niansēm (..) vispirms un galvenokārt funkcionē ar savu gramatisko (nevis leksisko) nozīmi, izsakot abstraktu esamības nojēgumu starp subjektu un vietu, priekšmetu u. tml. un raksturojot teikuma modalitāti un laiku“. (Valdmanis 1989, 70)

Iztirzājot palīgdarbības vārdu spēju veikt dažādas funkcijas, vairākas darbības vārdu grupas piemin D. Nītiņa (2001): *būt, tikt, tapt, kļūt* var tikt izmantoti gan palīgverba nozīmē, gan patstāvīgā verbālā uzdevumā, turklāt tie var tikt lietoti arī nenoteiksmē un saistījumā ar modālajiem darbības vārdiem. Kā modālie verbi te minēti tie paši, kas „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“, — *varēt, gribēt, drīkstēt, spēt, ļaut, jaudāt*. Tie izsaka attieksmi, stāvokli, spēju vai nespēju ko veikt. (Nītiņa 2001, 64)

Savukārt Dz. Paegle „Latviešu literārās valodas morfoloģijas“ I daļā (2003) no gramatiskā patstāvīguma viedokļa, ņemot vērā arī verbu funkcijas teikumā, verbus dala patstāvīgas nozīmes verbos, palīgverbos un saitiņverbos. Patstāvīgas nozīmes verbi teikumā patstāvīgi var būt par teikuma locekļiem, kamēr palīgverbi *būt, tikt, tapt* kopā ar patstāvīgo verbu participu formām veido analītiskas formas (salikto laiku formas īstenības izteiksmes darāmajā kārtā, visas laiku formas īstenības izteiksmes ciešamajā kārtā u. c.), piemēram, *esmu saucis, tieku saukts, tapu saukts*. Šie verbi teikumā var tikt lietoti arī kā patstāvīgi verbi, piemēram, *tēvs ir mājās, es arī tieku uz mājām, stāsts top*. Verbi *būt, tikt, tapt, kļūt* ir saitiņverbi, ja tie ir sastata izteicēja sastāvā, piemēram, *dzīve ir (tiek, top, kļūst) skaista*. Būtiski, ka Dz. Paegle piemin arī verbus, kam piemīt semantiskā modifikatora funkcijas. Tie nosauc darbības sākumu, turpinājumu vai beigas, piemēram, *sāk līt, mēģina lasīt, turpina zīmēt, beidz rakstīt*. (Paegle 2003, 91)

Atzinumi, kas var noderēt latviešu valodas palīgdarbības vārdu izpratnē, meklējami arī citu valodu aprakstos, jo īpaši lietuviešu valodniecībā, kur uzskati par palīgverbiem, arī par verbu *būt*, ir līdzīgi latviešu valodniecībā paustajiem, bet tomēr ar vērā ņemamām niansēm.

1976. gadā izdotās lietuviešu valodas akadēmiskās gramatikas „*Lietuvių kalbos gramatika*“ (redaktors Kazis Ulvīds (*Kazys Ulvydas*)) sintakses daļā plašāk raksturots *būt* patstāvīgā nozīmē: darbības vārds *būti* ‘būt’ var būt ne tikai saliktā izteicēja īstā saitiņa („Lietuviešu valodas gramatikā“ atkarībā no tā, ar kādu darbības vārdu tā izteikta, ir šķirta

īstā saitiņa (liet. *grynoji jungtis*), neīstā saitiņa (liet. *negrynoji jungtis*) un viltus saitiņa (liet. *netikroji jungtis*)), bet arī parastais izteicējs. Parastā izteicēja funkciju darbības vārds *būti* ‘būt’ veic tad, kad tam ir nozīme ‘dzīvot, būt aizņēmušam vietu, pavadīt laiku’ un kad tas izsaka nevis personas vai priekšmeta pazīmi, bet pašu tā esamību. Parasto izteicēju darbības vārds *būti* ‘būt’ veido arī tad, kad tam piekļaujas vārdi, kas nozīmē personas vai priekšmeta esamību, atrašanās vietu vai laiku, sk. 69. piem. (no: Ulvydas 1976, 355) un 70. piem. (no: Ulvydas 1976, 355). (Ulvydas 1976, 354–355)

69. Lietuviešu valodā

Buvo	<i>kitąsyk</i>	<i>trys</i>	<i>broliai.</i>
bija	reiz	trīs	brāļi

‘Bija reiz trīs brāļi.’

70. Lietuviešu valodā

<i>Rytas</i>	buvo	<i>toli,</i>	<i>miegas</i> —	<i>dar</i>
rīts	bija	tālu	miegs	vēl

toliau.
tālāk

‘Rīts bija tālu, miegs — vēl tālāk.’

Tātad tas tiek uzskatīts par patstāvīgu darbības vārdu arī atsevišķos gadījumos, kad latviešu valodniecībā tas lielākoties interpretēts kā saitiņa — spriežot pēc apraksta, adverbīāla izteicēja sastāvā.

Lietuviešu valodniecībā tāpat ir iztirzāta problēma par *būt* sintaktisko un morfoloģisko nozīmju šķīruma nepamatotību. Taču risinājums ir cits — 1994. gadā izdotajā „*Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*“ („Mūsdienu lietuviešu valodas gramatika“; red. Vītauts Ambrazas (*Vytautas Ambrazas*)) pausts pretējs viedoklis nekā A. Ozola pētījumā: pēc uzbūves saliktam nominālam izteicējam ir tuvi darbības vārda *būti* ‘būt’ formu savienojumi ar darāmās un ciešamās kārtas lokāmajiem divdabjiem, kas veido t. s. saliktos laikus, bet pēc nozīmes tie tieši atbilst vienkāršajām laiku formām un iekļaujas darbības vārda laiku un izteiksmju sistēmā. (Ambrazas 1994, 486) Enciklopēdijas „*Lietuvių kalbos enciklopedija*“ („Lietuviešu valodas enciklopēdija“, 1999) šķīrkļī par izteicēju V. Ambrazas piebilst, ka tādēļ jāsliecas t. s. salikto laiku izteicējus uzskatīt par verbāliem (Ambrazas 1999, 631).

Vienīgi Adele Valeckiene (*Adelė Valeckienė*) darbā „*Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*“ („Lietuviešu valodas funkcionālā gramatika“, 1998) raksta par visiem darbības vārdiem, ņemot vērā to leksiskās nozīmes patstāvību un valenci (spēju piesaistīt citus vārdus). Tā pēc leksiskās nozīmes patstāvības un spējas saistīties ar citiem vārdiem un formām tiek šķirtas 3 darbības vārdu grupas (Valeckienė 1998, 162):

- 1) pamata jeb patstāvīgas leksiskas nozīmes darbības vārdi (lielākā daļa darbības vārdu);
- 2) palīgdarbības vārdi, kam, piesaistot citus vārdus, bieži ir izbalējusī leksiskā nozīme, taču tie var tikt lietoti arī kā patstāvīgi darbības vārdi: *būti* ‘būt’, arī *darytis* ‘kļūt’, *dėtis* ‘izlikties’, *likti* ‘palikt; kļūt’, *pasidaryti* ‘kļūt’, *pa(si)likti* ‘palikt’, *tapti* ‘tapt’;
- 3) modāli un fāzes darbības vārdi, kam ir daļēji patstāvīga leksiskā nozīme un kas bieži pieprasa papildinājumu: *galėti* ‘varēt’, *privalėti* ‘pienākties; vajadzēt’, *reikėti* ‘vajadzēt’, *turėti* ‘vajadzēt’, *baigti* ‘beigt’, *liautis* ‘pārstāt’, *pradėti* ‘sākt’, *šokti* ‘sākt’ u. c.

Būti ‘būt’ ietilpst otrajā darbības vārdu grupā. Šis darbības vārds neiekļaujas transitivitātes un intransitivitātes sistēmā. *Būti* ‘būt’ nevar būt ne transitīvs, ne intransitīvs, jo tam nav patstāvīgas leksiskas nozīmes. Tomēr šis darbības vārds veic teikumu veidojošu lomu tāpat kā patstāvīgas nozīmes darbības vārds, tikai ar palīgdarbības vārdu *būti* ‘būt’ tiek veidoti cita tipa teikumi, sk. 71. piem. (no: Valeckienė 1998, 41). Arī saliktajos laikos A. Valeckiene *būti* ‘būt’ interpretē kā palīgverbu. (Valeckienė 1998, 41, 382)

71. Lietuviešu valodā

a. *Tėvas yra (buvo) mokytojas.*
 tēvs ir (bija) skolotājs
 ‘Tēvs ir (bija) skolotājs.’

b. *Tėvas yra (buvo) geras.*
 tēvs ir (bija) labs
 ‘Tēvs ir (bija) labs.’

Tādu pašu darbības vārdu šķīrumu izmantojusi arī Meilute Ramoniene (*Meilutė Ramonienė*) un Joana Pribušauskaite (*Joana Pribušauskaitė*) darbā „*Praktinė lietuvių*

kalbos gramatika“ („Lietuviešu valodas praktiskā gramatika“, 2003). Autores runā par patstāvīgas nozīmes darbības vārdiem, kas veido lielāko daļu visu darbības vārdu, par palīgdarbības vārdiem, kas piesaista citus vārdus, bet kuru pašu leksiskā nozīme nav patstāvīga, un par daļējiem palīgdarbības vārdiem (liet. *pusiau pagalbiniai veiksmāzodžiai*, tradicionāli lietuviešu gramatikās šis termins lietots, apzīmējot saitiņverbus), kuriem ir nepieciešams papildinājums, bet kuru pašu leksiskā nozīme ir daļēji patstāvīga. Daļējos palīgdarbības vārdus autores daļa modālos un fāzes darbības vārdos. (Ramonienē, Pribušauskaitē 2003, 27–28) Daļēji palīgdarbības vārdi lietuviešu valodniecībā saukti arī par daļēji patstāvīgiem darbības vārdiem (sk., piemēram, Ambrazas 2006, 162).

Līdzīgi uzskata V. Gaks, kurš monogrāfijā „*Teoretiskaja grammatika francuzskogo jazyka*“ („Franču valodas teorētiskā gramatika“, 2000) šķir patstāvīgos un nepatstāvīgos darbības vārdus, nepatstāvīgos tālāk dalot palīgdarbības vārdos (kr. *vspomogatel'nye glagoly*; fr. *verbes auxiliaires*), kas ir pilnnozīmes verba gramatiskās formas daļa, un palīgnozīmē lietotos darbības vārdos (kr. *sluzhebnye glagoly*, fr. reizēm *verbes semi-auxiliaires*), kas, neiekļaujoties verba gramatiskajā formā, veido ar to vienu teikuma locekli — tie ir saitiņas un modificētāji. (Gak 2000, 277–278)

Kopumā jāsecina, ka palīgdarbības vārdu sintaktisko un morfoloģisko nozīmju šķīrumu dažādi autori uzlūkojuši atšķirīgi, latviešu valodā tas pamatā veidots, ievērojot tikai sinhronisko aspektu. Turklāt, runājot par palīgdarbības vārdu sintaktisko un morfoloģisko nozīmju šķīrumu, kā liecina latviešu valodas materiāla analīze, ir vērts ņemt vērā ne tikai pašu palīgdarbības vārdu lietojumu un valenci, bet arī palīgdarbības vārdu nullformas lietojumu. Arī tas liek domāt, ka šāds šķīrums latviešu valodā nav līdz galam pamatots. Neraugoties uz it kā dažādajām *būt* funkcijām teikumā, *būt* nullformas lietojums valodas praksē visos gadījumos — saitiņas funkcijā (sk. 72. piemēru), darbības vārda saliktajās laika un izteiksmju formās (sk. 73.–75. piemēru) un arī patstāvīgā nozīmē (sk. 76. piemēru) — mēdz būt līdzīgs.

72. *Te tā ø diezgan parasta lieta.* (Eglītis, 24)

73. *Dievs vien zina, kurā klēpī viņš tagad, kā dzejnieks saka, ø nolīcis savu nogurušo galvu.* (Eglītis, 28)

74. *Tiesa, tur sanāktu ne mazums neldzību, bet „Mērnieku laikos“ tas viss jau ø aprakstīts.* (Eglītis, 61)

75. *Svešumā visām pārējām profesijām un sevišķi jau juristiem ø jāapmierinās ar visvienkāršāko darbu.* (Eglītis, 46)

76. *Skaties, Stokholmas avīzē ø liels raksts par tevi! (Eglītis, 57)*

Par saitiņu tuvību ar palīgdarbības vārdiem patstāvīga verba formas sastāvā sīkāk sk. 3.3. nodaļā „Saitiņas“. Par morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežām teorētiskā aspektā sk. 2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme“.

Tāpat, kā redzams, palīgdarbības vārdu, īpaši *būt*, norobežošana no to lietojuma patstāvīgā nozīmē reizēm ir visai sarežģīta, jo darbības vārdiem, kas var funkcionēt kā palīgdarbības vārdi, visos to lietojuma gadījumos piemīt gan vairāk vai mazāk izteikta ļoti vispārīga leksiskā nozīme, gan arī gramatiskās nozīmes. Savukārt tiem palīgnozīmē lietotajiem darbības vārdiem, kam leksiskā nozīme vēl saglabāta spilgtāka, piemēram, saitiņām un modificētājiem, lietojums patstāvīgā nozīmē ir skaidrāk nošķirams no palīgnozīmes. Tas saistāms ar jau raksturoto pilnnozīmes darbības vārda gramatizēšanos — kļūšanu par palīgdarbības vārdu —, kas notiek pakāpeniski.

2.2. Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme

Darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes interpretācija ir teorētiska gramatikas problēma, kas lielā mērā atkarīga no palīgdarbības vārdu un saitiņu izpratnes. Lai arī tas, kur tiek vilkta robeža starp morfoloģisko un sintaktisko palīgnozīmi, ir lielā mērā pieņēmuma un vienošanās jautājums, tam valodniecībā pievērsta liela uzmanība. Būtisku informāciju par vienas un otras palīgnozīmes robežām sniedz arī palīgdarbības vārda un saitiņas nullformas gadījumi.

2.2.1. Darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robeža

Jautājums par darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežām ir bijis valodnieku uzmanības lokā dažādās valodniecības tradīcijās, īpaši krievu, lietuviešu u. c. (sk., piem., Zhirmunskij, Sunik 1965; Ambrazas 1984; Paulauskienė 1994). Latviešu un lietuviešu teorētiskās domas attīstība šajā jautājumā raksturota 2.1. apakšnodaļā „Darbības vārdu palīgnozīmes interpretācijas attīstība“, koncentrējoties uz darbības vārdu palīgnozīmes izpratnes attīstību praktiskas analīzes vajadzībām. Šeit sīkāk tiks aplūkoti palīgnozīmē lietoto darbības vārdu lietojuma robežgadījumi latviešu valodā, kā arī iespējamie teorētiskās izpratnes līmeņi.

Analīzes centrā ir jautājums, vai *ir izaudzis* 77. a piemērā ir uzskatāma par analītisku darbības vārda formu, tādējādi sastatot to ar vienkāršu darbības vārda formu kā 77. b piemērā, vai arī par sintaktisku konstrukciju, sastatot to ar saitiņas savienojumu ar nomenu sastata izteicējā kā 77. c piemērā.

77.

- a. *Viņš jau **ir izaudzis** (.), viņš nu ir liels, nopietns (..). (K)*
- b. *viņš ir izaudzis : viņš aug*
- c. *viņš ir izaudzis : viņš ir liels*

Iespējams arī retorisks šā jautājuma formulējums — vai vispār pastāv analītiskas darbības vārda formas? Citiem vārdiem — vai palīgnozīmē lietotais darbības vārds šeit ir palīgdarbības vārds un tam piemīt morfoloģiska palīgnozīme vai arī tas ir saitiņa un tam piemīt sintaktiska palīgnozīme?

Jāsaka gan, ka valodniecības literatūrā biežāk runāts par palīgdarbības vārdu attieksmēm un robežām ar patstāvīgiem darbības vārdiem (sk., piem., Matthews 1997; Crystal 1999), kas ir pavisam cits jautājums, bet retāk par palīgdarbības vārdu un saitiņu tuvību un to morfoloģisko un sintaktisko funkciju līdzību. Pa daļai tas skaidrojams ar to, ka šāda tuvība nav raksturīga visām valodām, jo daudzās valodās atšķirībā no baltu valodām morfoloģiskā palīgnozīme piemīt vieniem darbības vārdiem, bet sintaktiskā citiem. Piem., angļu darbības vārdam *be* ‘būt, pastāvēt’ piemīt gan sintaktiskā palīgnozīme (sk. 78. a piem.), gan morfoloģiskā palīgnozīme (sk. 78. b piem.), bet *have* ‘būt, piederēt’ — morfoloģiskā palīgnozīme (sk. 78. c piem.).

78. Angļu valodā (G)

- a. *I am a child of God.*
 es esmu ART.INDF bērns PREP Dievs
 ‘Es esmu Dieva bērns.’
- b. *I was sing-ing.*
 es AUX.PST dziedāt-PROG
 ‘Es dziedāju.’
- c. *I have done nothing productive*
 es AUX.PRS darīt[PRF] neko produktīvu
all day.
 visu dienu
 ‘Es visu dienu neesmu izdarījis neko produktīvu.’

Turklāt jautājums par palīgdarbības vārdu un patstāvīgu darbības vārdu attieksmēm zināmā mērā ir filozofiskas dabas jautājums par kategoriju robežām plašākā izpratnē. Savukārt jautājums par sintaktiskās un morfoloģiskās palīgnozīmes robežām ir vairāk sintakses problēmjautājums.

Vispirms morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežas tiek nospraustas jau palīgdarbības vārda un saitiņas definējumos, kas dažādiem autoriem mēdz būt atšķirīgi, kā tas parādīts 2.1. apakšnodaļā „Darbības vārdu palīgnozīmes interpretācijas attīstība“. No literatūrā atrodamajām definīcijām lielākoties izriet ļoti stingrs vienas un otras palīgnozīmes šķīrums, piem., „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ (2007) teikts, ka **palīgdarbības vārds jeb palīgverbs** ir „darbības vārds, kuru kopā ar patstāvīga

darbības vārda divdabja formu izmanto analītiskas darbības vārda laika, veida, izteiksmes vai kārtas formas veidošanai“ (Skujiņa 2007, 274).

Definīcijas mēdz būt arī vispārīgākas. Daži piemēri: P. Metjūss (1981) palīgdarbības vārdu definē kā darbības vārdu, kas nosaka attieksmes ar citu darbības vārdu (Matthews 1981, 96). Endrjū Redfords (*Andrew Radford*, 1997) to formulē, sakot, ka palīgdarbības vārds sniedz papildu — tātad *palīga* — informāciju par patstāvīgā darbības vārda raksturoto darbību vai procesu (Radford 1997, 13). Lai arī palīgdarbības vārdi bieži tiek uzskatīti par noslēgtu grupu (par to sk. Matthews 1981, 61), palīgdarbības vārdu konstrukciju dinamikas un mainības, jaunu konstrukciju rašanās dēļ šāda pieeja pieļaujama vienīgi stingri sinhroniskā skatījumā, taču nekādā gadījumā ne diahroniskā skatījumā (Anderson 2006, 8).

Arī Gregorijs D. S. Andersons (2006) runā vienīgi par darbības vārdu morfoloģisko palīgnozīmi un uzskata, ka palīgdarbības vārdi atrodas pa vidu starp patstāvīgiem darbības vārdiem un afiksiem, tie ir daļēji semantiski izbalējuši un gramatizējušies, lai izteiktu kādu no darbības vārdu kategorijām, visbiežāk veidu un modalitāti, bet bieži arī laiku, kārtu u. c. Tādējādi palīgdarbības vārdi ir elementi, kas kopā ar patstāvīgiem darbības vārdiem veido verbālu frāzi, tiem ir daļēji izbalējusi (leksiskā) semantika, un tie veic kādu gramatisku funkciju. Jāatzīmē, ka G. D. S. Andersona palīgdarbības vārdu definīcija ir tik plaša apzināti, jo autors norāda, ka gramatizēšanās process un nozīmes vājināšanās ir pārāk pakāpeniska, nenoteikta, lai būtu iespējams izstrādāt vispārīgus kritērijus un konkrētu kādas valodas elementu droši saukt par patstāvīgu darbības vārdu vai palīgdarbības vārdu. Palīgdarbības vārda konstrukcijā patstāvīgais darbības vārds piešķir savienojumam leksisku saturu, kamēr palīgdarbības vārds — gramatisku vai funkcionālu saturu. (Anderson 2006, 4–7)

Tātad palīgdarbības vārdam pēc šo autoru uzskatiem piemīt morfoloģiska palīgnozīme.

Ja abas palīgnozīmes tiek stingri šķirtas, otrs aplūkojamais jēdziens ir *saitiņa*.

Saitiņa tāpat ir darbības vārds, kam ir vāji izteikta patstāvīga leksiska nozīme un kura galvenais uzdevums ir saistīt citus teikuma struktūras elementus. Piemēram, „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ (2007) *saitiņa* jeb kopula ir definēta kā „darbības vārds, kas veic sintaktisku palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes — laiku, personu, modalitāti“. Sk. 79. piemēru. (Skujiņa 2007, 334)

79. *Diena ir skaista.*

P. H. Metjūsa interpretācijā — un būtībā arī latviešu valodniecības tradīcijā — saitiņa ir līdzeklis, ar ko predikatīvs, kurš **nav** darbības vārds un kura forma nevar izteikt laiku un citas verbālas kategorijas, tiek pielāgots konstrukcijai, kurā darbības vārds ir būtisks elements (Matthews 1981, 116).

Savukārt R. Pusteta (2003), pētījot saitiņas, uzsver to leksiskās nozīmes trūkumu, bet gramatiskās nozīmes nevispārina. Saitiņa ir elements, kas noteiktās valodās parādās kopā ar noteiktām leksēmām, kad tās funkcionē kā izteicēja kodols. Saitiņa izteicējam nepiešķir nekādu semantiku. (Pustet 2003, 5) Tātad definīcija ir gana plaša, lai arī palīgdarbības vārdi varētu ietilpt šajā grupā, taču pašā pētījumā tomēr savienojumi ar patstāvīgu darbības vārdu formām netiek analizēti.

D. Kristals raksta, ka lielākoties saitiņa saista subjektu (angl. *subject*) ar komplementu (Crystal 2006, 110, 88), un atkarībā no komplementa izpratnes arī saitiņas funkcijas attiecīgi var uzskatīt par plašākām vai šaurākām (kā pieņemts arī latviešu valodniecībā), sal. attiecīgi 80. a (plašākas) un 80. b piemēru (šaurākas funkcijas; piem. no: Crystal 2006, 88).

80. Angļu valodā

a. *She was in the garden.*
 viņa bija LOC ART.DEF dārzs
 ‘Viņa bija **dārzā.**’

b. *She is a doctor.*
 viņa ir ART.INDF ārste
 ‘Viņa ir **ārste.**’

Baltu valodās atrodams apliecinājums arī R. Pustetas apgalvojumam par saitiņu neregulārajām formveidošanas paradigmām (Pustet 2003, 40) — tā ir darbības vārda *būt* tagadnes 3. personas forma la. *ir*, liet. *yra*, kuras cilmi sīki aplūko V. Ambrazs (Ambrazas 2006, 153–154).

Plaši darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes problēma risināta arī lietuviešu valodniecībā, kur jau ilgi viens otram blakus pastāv divi atšķirīgi uzskati, notiek diskusija par to, vai darbības vārdam ir saliktās formas un vai tās iekļaujas vienotā paradigmā ar darbības vārda vienkāršajām formām, vai arī tā sauktās saliktās formas nav morfoloģiska parādība, bet gan uzskatāmas par sintaktiskām konstrukcijām.

V. Ambrazs rakstā „*Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologinių kategorijų*“ („Par lietuvišu valodas darbības vārda morfoloģiskajām kategorijām“, 1984) īsi raksturojis minēto diskusiju par saliktajām (jeb analītiskajām, perifrastiskajām) darbības vārda laika formām. V. Ambrazs norāda, ka šis jautājums tiek apspriests jau sen, bet pagaidām pētnieki nav vienojušies par kādu vienu uzskatu. Galvenie argumenti par labu šo formu norobežošanai no darbības vārda morfoloģiskās sistēmas un uzskatīšanai par sintaktiskām konstrukcijām ir šādi:

- 1) t. s. analītiskās formas tiek veidotas no atsevišķu vārdu gramatiskajām formām, tādēļ nevar tikt uzskatītas par viena vārda formām;
- 2) tās nav skaidri nošķiramas no sintaktiskām konstrukcijām ar attiecīgo darbības vārdu divdabja formām. (Ambrazas 1984, 104)

V. Ambrazs atzīmē, ka īpaši nozīmīgs būtu pirmais arguments, ja būtu iespējams raksturot vārdu, norobežojoties no tā nozīmes, un vārda morfoloģisko formu identificēt ar fleksīvu formu. Tādā gadījumā ne tikai lietuvišu, bet arī angļu, vācu un franču morfoloģijā vairs nebūtu jārunā ne par pasīvu, ne perfekta laikiem. Taču V. Ambrazs secina — lai aprakstītu visu lietuvišu valodas darbības vārda formu un nozīmju sistēmu, ir jāatklāj t. s. analītisko formu un vienkāršo formu korelācija. Atraudami t. s. analītiskās formas no darbības vārda formu paradigmas un pārceldami tās sintaksē, mēs saārdītu pašā valodā pastāvošus sakarus. (Ambrazas 1984, 104)

Šaubu par darbības vārda salikto laika formu pastāvēšanu nav bijis ne „Lietuvišu valodas gramatikas“ autoriem, ne lielākajai daļai latviešu valodas gramatiskās sistēmas pētnieku (Ahero et al. 1962, 228; Beitiņa 1964, 8; Freimane 1985, 44; Valdmanis 1989, 84), jo izteicējs, ko veido darbības vārda saliktās formas, uzskatīts par vienkāršu izteicēju (Ulvydas 1971, 144–169; Ulvydas 1976, 318).

V. Ambrazam pretējo viedokli lietuvišu valodniecībā pārstāv galvenokārt A. Paulauskiene. Par atbildi uz „Lietuvišu valodas gramatikā“ sacīto, ka laika nozīmi izsaka ne tikai vienkāršās, bet arī saliktās darbības vārda formas, viņa raksta, ka laiku attieksmes patiešām var izteikt ne tikai morfēmas, bet arī divdabju savienojumi ar lokāmā palīgdarbības vārda formām. (Paulauskienē 1994, 330) Bet, kā norāda A. Paulauskiene, lietuvišu valodas gramatikas vēl nav atbildējušas uz būtisko jautājumu — kādas ir šo salikto formu attiecības ar vienkāršajām formām, vai tās veido vienu paradigmu vai tikai piesienas morfoloģiskajai laiku paradigmai kā papildu izteiksmes līdzekļi. A. Paulauskiene uzskata, ka mēģinājumi pierādīt, ka divdabja un palīgdarbības vārda

savienojums ir salikta morfoloģiska forma un ka tā pieder pie tās pašas morfoloģisko formu sistēmas, pie kuras pieder vienkāršās formas, prasa vēl daudz darba, turklāt, A. Paulauskienes vārdiem, iespējams, ne īpaši perspektīva. Tad vajadzētu pierādīt:

- 1) ka darbības vārds *būti* ‘būt’ ir funkcionāli adekvāts nevis vārdam, bet morfēmai, ka savienojums no dalāmības viedokļa līdzinās morfoloģiskai, nevis sintaktiskai vienībai;
- 2) ka savienojumi ar divdabi no laika nozīmes viedokļa ir pretēji, nevis sinonīmiski vienkāršajiem laikiem, citiem vārdiem, ka to nozīmēm ir īpaša vieta laika nozīmju sistēmā. (Paulauskienē 1994, 330–331)

Tātad A. Paulauskiene saliktās laika formas uzskata par predikatīva divdabju lietojuma sintaktisko formu sistēmu. Kā retu piemēru sintaktisku konstrukciju pārejai morfoloģijas līmenī A. Paulauskiene piemin vienīgi vēlējuma izteiksmes saliktās formas, sk. 81. piem. (no: Paulauskienē 1994, 318). (Paulauskienē 1994, 332)

81. (..) *vis tiek* *jiems* *išminties* ***būtu*** ***užtek-ę.***
 tik un tā viņiem gudrības būtu pietikt-PTCP.PST
 ‘Tik un tā viņiem gudrības būtu pieticis.’

Arī Jons Paļonis (*Jonas Palionis*) darbā „*Kalbos mokslo pradmenys*“ („Valodniecības pamati“, 1999) raksta, ka angļu, vācu un franču valodā esošie perfekta laiki (angl. *present perfect, past perfect*), kas izsaka darbību, kas notikusi agrāk par otru darbību vai runas momentu, lietuviešu valodai nav raksturīgi (Palionis 1999, 122).

Taču „Lietuviešu valodas enciklopēdijas“ („*Lietuvių kalbos enciklopedija*“) šķirklī par palīgdarbības vārdu V. Ambrazs atkal uzsver, ka tas ir saliktas darbības vārda formas sastāvdaļa un piešķir tai personas, skaitļa, laika un izteiksmes nozīmi. Citas palīgverbu funkcijas šai šķirklī nav minētas. (Ambrazas 1999, 455) V. Ambrazs arī norāda, ka saliktās laika formas ietilpst darbības vārda locīšanas sistēmā. Pēc uzbūves gan tās ir sintaktiskas konstrukcijas, kas formāli atbilst sastata izteicējam (sal. *buvau grįžęs* ‘biju atgriezies’ un *buvau piktas* ‘biju dusmīgs’). Taču no sastata izteicēja tās atšķiras ar īpašu gramatisko nozīmi un ar to, ka laika un kārtas ziņā veido likumsakarīgu pretstatu lokāmajām darbības vārda formām. Tātad darbības vārda saliktās formas ir saistītas gan ar morfoloģiju, gan sintaksi. (Ambrazas 1999, 606–611) Arī T. Matiasens darbā „*A Short Grammar of Lithuanian*“ („Īsa lietuviešu valodas gramatika“, 1996) sniedz detalizētu

darbības vārda salikto laika formu aprakstu (Mathiassen 1996, 114–117, 125–135, 140–141). T. Matiasena interpretāciju gan, iespējams, ietekmējušas arī dzimtās norvēģu valodas likumības un to apraksta tradīcija.

Vēl nopietnāki mēģinājumi risināt darbības vārda salikto formu problēmu bijuši krievu valodniecībā. Diskusiju rezultāti apkopoti rakstu krājumos par analītiskām konstrukcijām, kur pārstāvēts gan tradicionālais, grieķu un latīņu gramatikās balstītais un angļu un vācu valodniecībā izmantotais uzskats, ka darbības vārda paradigmā iekļaujas kā vienkāršās, tā saliktās laika formas, gan arī uzskats, ka darbības vārdam analītisku formu nav. (Sk., piem., Zhirmunskij, Sunik 1965.)

Tas, ka teorētiskajā literatūrā abas palīgnozīmes tiek stingri šķirtas, rāda arī to, ka šis jautājums attiecas ne tikai uz vispārīgo valodniecību, bet arī uz konkrētu valodu aprakstu, un arī latviešu valoda acīmredzot ir viena no šādām valodām.

Minētās definīcijas un interpretācijas ietver arī norādi uz to, ka darbības vārda palīgnozīme ir atkarīga gan no palīgnozīmē lietotā darbības vārda paša, gan arī no patstāvīgā vārda, kas attiecīgajā konstrukcijā ir kopā ar palīgnozīmē lietoto darbības vārdu. Tomēr palīgnozīmes interpretācija latviešu valodā no konkrētā palīgnozīmē lietotā darbības vārda ir atkarīga retāk (tikai darbības vārda *tikt* un ciešamās kārtas sakarā), jo biežākais palīgnozīmē lietotais darbības vārds — *būt* — var veikt gan vienu, gan otru palīgfunkciju. Valodās, kur darbības vārdi katrā funkcijā ir atšķirīgi, tas iespējams biežāk. R. Pusteta tieši nozīmi pat izvirza par galveno atšķirību starp saitiņām un palīgdarbības vārdiem — palīgdarbības vārdi esot ar savu nozīmi, bet saitiņas pilnīgi bez leksiskās nozīmes (Pustet 2003, 5–6).

Latviešu valodā tāpat visbiežāk jāņem vērā attiecīgajā konstrukcijā ietilpstošais patstāvīgais vārds, kas ir nomens vai nomena aizstājējs vai patstāvīgs darbības vārds divdabja formā.

No palīgnozīmē lietotā darbības vārda, kā jau minēts, savienojuma interpretācija visvairāk ir atkarīga tieši ciešamajā kārtā, kur savienojumiem ar *tikt* (kā 82. piemērā) mēdz būt atšķirīga nozīme no savienojumiem, kuros izmantots darbības vārds *būt* (kā 83. piemērā). Šādā aspektā noder dinamisko (ar *tikt*) un statisko (ar *būt*) formu šķērums (par to sīkāk sk. Kalnača 2013b, 480, 505–506 un Ivulāne, Kalnača 2013b, 465). Dinamiskās formas drīzāk uzskatāmas par analītiskām darbības vārda formām, savukārt statiskās ir tuvākas nominālām sintaktiskām konstrukcijām ar saitiņu.

82. *Tāpat ir ticis publicēts saraksts ar „neparastākajiem“ vecāku dotajiem vārdiem (..). (G)*
83. *Pasūtītājs publicē paziņojumu laikrakstā „Latvijas Vēstnesis“, ja par attiecīgo procedūru ir bijis publicēts paziņojums. (G)*

Tāpat arī darāmajā kārtā īstenības, atstāstījuma un vēlējuma izteiksmes formas (sk. attiecīgi 84., 85. un 86. piemēru) iespējams uzskatīt par tuvākām sintaktiskām konstrukcijām gan patstāvīgās daļas nominālās dabas dēļ, gan arī palīgnozīmē lietotā darbības vārda daudzfunkcionāluma dēļ. Praktiskais lietojums gan rāda, ka par robežgadījumiem var drīzāk uzskatīt tos savienojumus, kur patstāvīgais darbības vārds izsaka pabeigtu darbību, resp., ir priedēkļverbs (sk. 87. piemēru):

84. *Viņš nenoliedz, ka ir domājies par atgriešanos Latvijā (..). (K)*
85. *Par to viņš esot domājies jau ilgāku laiku. (K)*
86. *Kas gan būtu domājies, ka tik ātri skrien laiks? (K)*
87. *(..) tad sākām domāt vai tiešām mūsu augos būtu ieperinājušās laputis? (K)*

Tādējādi, lai noteiktu analītisko formu un sintaktisko konstrukciju tuvību vai atšķirības, tiek piedāvāts izmantot šādus kritērijus:

- 1) vai savienojuma patstāvīgajai daļai ir nomināls raksturs, resp., piesaistīto daļu līdztība, t. i., vai patstāvīgais vārds izteicējā ir ar nominālu dabu (vajadzības izteiksmes formas darāmajā kārtā tādēļ nav robežgadījumi, jo darbības vārda vajadzības izteiksmes formai nav nomeniem raksturīgo gramatisko nozīmju, bet divdabjiem tās ir);
- 2) vai palīgnozīmē lietotais darbības vārds var veikt gan — tradicionālajā izpratnē — palīgdarbības vārda, gan saitiņas funkciju (*tikt* palīgdarbības vārda funkcijā (sk. 88. b piem.) lietots ar citu nozīmi, tas ir vairāk desemantizējies nekā saitiņas funkcijā (sk. 88. a piem.), tādēļ *tikt* savienojumi ar divdabjiem drīzāk ir analītiskas formas; savukārt par statisko pasīvu arī literatūrā atrodams viedoklis, ka tajā *būt* ir drīzāk saitiņa, nevis palīgdarbības vārds (Holvoet 2001, 163)).

88.

- a. *Pamazām Ievai tika skaidrs, ka tas ir Miervalža bērns (..). (K)*
'Pamazām Ievai **kļuva skaidrs**, ka tas ir Miervalža bērns.'
- b. *tika skaidrots*

Runājot par otro kritēriju, jāsaprot, ka arī dinamisko un statisko savienojumu nozīme jau nosaka, ka vienas, resp., dinamiskās formas, ir tuvākas vienkāršajām darbības vārda formām, kas parasti izsaka aktīvu norisi, bet otras, statiskās formas, tuvākas stāvokļa izteikšanai, kas bieži tiek darīts ar nomināliem izteicējiem, kuros ir saitiņas.

Atsevišķi darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežgadījumu sakarā jāpiemin savienojumu patstāvīgajā daļā esošo divdabju nominalizēšanās. Arī gadījumi, kad piesaistītais divdabis nominalizējas, var būt robežgadījumi starp darbības vārda sintaktisko un morfoloģisko palīgnozīmi, jo ne vienmēr ir skaidri nosakāms, kurā brīdī divdabi var sākt uzskatīt par nomenu, sk. 89. piemēru, kur *ir apdāvināts* var interpretēt gan kā nominālu, gan verbālu izteicēju.

89. *Viņš ir apdāvināts.*

Taču šis ir objektīvs, valodas materiālā balstīts robežgadījums, ne vairs teorētiska problēma.

Līdzīgi ir ar gadījumiem, kad divdabis izteicējā ir tikai pēc formas tāds pats kā attiecīgais analītisko formu divdabis, bet patiesībā ir īpašības vārds (un palīgnozīmē lietotais darbības vārds tāpat — saitiņa), jo attiecīga darbības vārda ar procesa nozīmi nav, sk. 90. piemēru, kur *punktots* ir īpašības vārds un *ir* — saitiņa, lai gan formāli vārdu *punktots* varētu uzskatīt arī par divdabi, kas veidots no darbības vārda *punktot* (šāds darbības vārds latviešu valodā pastāv, taču ar citādu nozīmi). Par šādiem divdabjiem darāmajā kārtā lietuviešu valodā Ambrazas 2006, 171–172, sk. 91. piemēru (no: Ambrazas 2006, 171), kur šķietamais divdabis *suvarģes* 'savārdzis' uzskatāms par nominalizējušos, jo neatspoguļo vis *savārgšanas* procesa rezultātu, bet gan puīša izjūtas vai stāvokli, resp., nevar sacīt, ka puisis vārga, vārga, līdz savārga (šādā gadījumā piemērs būtu interpretējams, kā parādīts 91. a piemērā), bet gan tāds jau bija (sk. 91. b piemēru). Sal. ar 92. piemēru latviešu valodā, kur 92. a piemērā tāpat ir nomināla konstrukcija ar saitiņu, kam ir tāda pati nozīme un formālā uzbūve kā 92. b piemēram.

90. *Audums ir punktots.*

91. Lietuviešu valodā

a. *Berniokas buvo suvarg-ęs.*
puisis bija savārgt-PRF.M.SG.NOM
'Puisis bija savārdzis.'

b. *Berniokas buvo suvarg-ęs.*
puisis bija savārdzis-M.SG.NOM
'Puisis bija savārdzis.'

92.

a. *Puisis bija saslimis.*

b. *Puisis bija slims.*

Tāpat arī savienojumus, kur ir palīgnozīmē lietots darbības vārds kopā ar divdabi ar *-ams*, *-āms*, var uzskatīt par robežgadījumiem un interpretēt gan kā sintaktisku konstrukciju, gan, ļoti paplašinot paradigmas jēdzienu, kā vajadzības nozīmi izsakošu konstrukciju (sk. Kalnača 2013b, 489), sk. 93. piemēru, kur *ir lasāma* var būt lietots ar nozīmi 'ir jālasa' un tādējādi varētu uzskatīt, ka darbības vārdam *būt* te piemīt morfoloģiska, nevis sintaktiska palīgnozīme.

93. *Grāmata ir lasāma.*

Taču raksturotajos gadījumos jautājums ir aktuāls vienīgi tradicionālajā analītisko formu interpretācijā, bet, raugoties uz formu un konstrukciju robežgadījumiem plašāk, šie lietojuma gadījumi nav tik būtiski.

Atkal pievērsoties teorētiskai jautājuma izpratnei, vispirms jāmin literatūrā atrodamie argumenti par labu savienojumu iekļaušanai vienā vai otrā grupā.

Ja tiek uzdots klasiskais problēmjaucējums teorētiskajā literatūrā, proti, **vai pastāv analītiskas darbības vārda formas**, galvenie argumenti **negatīvai atbildei** ir šādi:

- t. s. analītiskās formas tiek veidotas no atsevišķu vārdu gramatiskajām formām, tādēļ nevar tikt uzskatītas par viena vārda formām (Ambrazas 1984, 104);

- nevar pierādīt, ka darbības vārds *būt* ir funkcionāli adekvāts morfēmai, nevis vārdam, ka savienojums no dalāmības viedokļa līdzinās morfoloģiskai, nevis sintaktiskai vienībai (Paulauskienė 1994, 330–331);
- nevar pierādīt, ka savienojumi ar divdabi no laika nozīmes viedokļa ir pretēji, nevis sinonīmiski vienkāršajiem laikiem, resp., ka to nozīmēm ir īpaša vieta laika nozīmju sistēmā (Paulauskienė 1994, 330–331).

Savukārt iespējamais pamatojums **pozitīvai atbildei** ir šāds:

- lai aprakstītu visu lietuviešu (un arī latviešu) valodas darbības vārda formu un nozīmju sistēmu, ir jāatklāj t. s. analītisko formu un vienkāršo formu korelācija — atraudami t. s. analītiskās formas no darbības vārda formu paradigmas un pārceldami tās sintaksē, mēs saārdītu pašā valodā pastāvošus sakarus (Ambrazas 1984, 104);
- analītiskajām formām piemīt īpaša gramatiskā nozīme, laika un kārtas ziņā tās veido likumsakarīgu pretstatu lokāmajām darbības vārda formām (Ambrazas 1999, 606–611).

Arī latviešu valodniecībā atrodami viedokļi, ka vienā vai citā savienojumā darbības vārdam drīzāk piedēvējama viena vai otra palīgnozīme (sk., piem., Kalnača 1996). Piem., A. Ozols raksta, ka no valodas struktūras viedokļa nav šķirama verba *būt* morfoloģiskā palīgnozīme no sintaktiskās un ka verbāli izteicēji, kurus veido saliktas laika formas, būtu uzskatāmi par sastata izteicējiem tāpat kā nomināli izteicēji (Ozols 1963, 346). Uz problēmu norādījis arī A. Holvūts, sacīdams, ka būtu grūti atrast pārliecinošus pierādījumus tam, ka *esmu redzējis* u. tml. formas ir analītiskas darbības vārda formas, nevis saitiņas konstrukcijas, kur palīgverbs ir tikai laika rādītājs, — nav formālu kritēriju, pēc kuriem pirmās nošķirt no otrajām. (Holvuet 2001, 36) D. Nītiņa runā par adjektīviskiem divdabjiem, resp., apzīmētāja funkcijā jeb atributīvi lietotiem lokāmajiem divdabjiem, taču min, ka tie teikumā var pildīt arī predikatīvu funkciju (Nītiņa 2008, 239, 254; par to sk. arī Nītiņa 2013a, 376–379) — taču kā piemērus piedāvā tikai teikumus ar divdabjiem ar izskaņām *-ams*, *-āms*, *-ošs* (sk. 94. piem. (no: Nītiņa 2008, 254)), kas darbības vārdu analītisko formu izpratni tomēr neietekmē.

94.

a. *Un es esmu tik nožēlojama!*

b. *Vēstule ir satriecoša.*

„Latviešu valodas gramatikas“ nodaļā par divdabjiem D. Nītiņa norāda, ka izteicēja vai sekundāri predikatīva komponenta funkcijā izmantotiem lokāmajiem divdabjiem „raksturīga nepilna formu sistēma, jo tos lieto parasti vai vienīgi nominatīvā, turklāt ar nenoteikto galotni“ (Nītiņa 2013b, 569). Sk. 95. un 96. piem. (no: Nītiņa 2013b, 569).

95. *Vīri tūlīt nometa izkaptis, tikai tagad sajuzdami, cik **nogurušas bija** viņu **rokas**, jo tās trīcēja, kad, gubiņu ēnā **nosēdušies**, **tie** saņēma saimnieka nogrieztu maizi.*

96. *Skaļos smieklos **atsedzis** sīkos zobīņus, **viņš** raugās manī.*

Tāpat jāņem vērā arī nianse darbības vārdu klasifikācijā, kādas sastopamas gan latviešu, gan lietuviešu valodniecībā, lai ilustrētu dažādu autoru pieeju un iespējamo šā jautājuma izpratni. Lai gan daudzi autori nav teorētiski pamatojuši, kāpēc darbības vārdi grupēti tieši viņu izvēlētajā veidā, izmantotajā klasifikācijā parādās konkrētā autora pieeja un uzskati (par dažādām izmantotajām klasifikācijām sīkāk sk. 2.1. apakšnodaļā „Darbības vārdu palīgnozīmes interpretācijas attīstība“, kā arī Ivulāne 2008).

Teorētiski iespējamo interpretāciju var raksturot tā, kā parādīts 5. tabulā, grupējot formu aprakstu trejādi:

- 1) visi divdabju savienojumi ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem ir **analītiskas formas** (tabulā uz balta fona);
- 2) **daļa** savienojumu uzskatāmi par analītiskām formām, citi — par sintaktiskām konstrukcijām (kā raksturots iepriekš; tabulā uz gaiši pelēka fona);
- 3) analītiskās formas netiek atzītas, visi savienojumi, kurus veido divi vai vairāk vārdu, uzskatāmi par **sintaktiskām konstrukcijām** (tabulā uz tumši pelēka fona).

	Darāmā kārtā						Ciešamā kārtā					
	Dinamiskie savienojumi			Statiskie savienojumi			Dinamiskie savienojumi			Statiskie savienojumi		
Īstenības izt.	AF	AF	SK	AF	SK	SK	AF	AF	SK	AF	SK	SK
Atstāstījuma izt.	AF	AF	SK	AF	SK	SK	AF	AF	SK	AF	SK	SK
Vēlējuma izt.	AF	AF	SK	AF	SK	SK	AF	AF	SK	AF	SK	SK
Vajadzības izt.				AF	AF	SK	AF	AF	SK	AF	SK	SK

5. tabula. Iespējamās analītisko formu un sintaktisko konstrukciju interpretācijas

Interpretācija, kas rādīta tabulā tumši pelēkā krāsā, lai arī, kā iepriekš norādīts, literatūrā atrodama (sk., piem., Holst 2001, 94–95), tai pašā laikā nav plaši pieņemta, jo tai, kā minēts iepriekš, ir vairāki būtiski pretargumenti. Taču ir iespēja arī brīvāk palūkoties uz daļu savienojumu, kas tradicionāli uzskatīti par analītiskām formām (5. tabulā gaiši pelēki iekrāsotie), šāda interpretācija atbilstu 5. tabulā attēlotajam vidējam uzskatam.

Kopumā var secināt, ka:

- divdabju savienojumi ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem ir saistīti gan ar morfoloģiju, gan sintaksi — sintaktiskās konstrukcijas ar nominālas dabas divdabju formām ir pa daļai iekļautas darbības vārda kategoriju sistēmā;
- ja gribētu novilkt stingru robežu starp darbības vārdu morfoloģisko un sintaktisko palīgnozīmi, būtu jāizvēlas, vai par galveno uzskatīt struktūru vai nozīmi;
- daļai tradicionālo analītisko darbības vārda formu ir lielāka līdzība ar sintaktiskām konstrukcijām ar saitiņu, daļai mazāka; to nosaka dinamisko un statisko formu opozīcija (par to sīkāk sk. 3.2.1. apakšnodaļā „Dinamiskās un statiskās formas“), jo dinamiskās ir tuvākas vienkāršajām

darbības vārda formām, bet statiskās — nomināliem sastata izteicējiem ar saitiņu.

2.2.2. Palīgdarbības vārda un saitiņas nullforma

Runājot par palīgdarbības vārdu un saitiņu tuvību, jāņem vērā arī iespēja tos eksplicīti neizteikt. Šī iespēja gan morfoloģiskas, gan sintaktiskas palīgnozīmes gadījumā tiek lietota līdzīgi. Resp., ir sastopama **palīgdarbības vārda nullforma**, kas rāda tās pašas gramatiskās nozīmes, ko formāli izteikts palīgdarbības vārds. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka palīgdarbības vārda nullforma iespējama vienīgi īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā, taču no konsituācijas var būt izsecināma palīgdarbības vārda nullforma arī citās izteiksmēs, personās un laikos, sk. 97. piem., kur izlaists palīgdarbības vārds atstāstījuma izteiksmē, un 98. piem., kur palīgdarbības vārda nullformai ir īstenības izteiksmes pagātnes nozīme.

97. *Kādreiz šos krātus bija apdzīvojusi prāva vistu armija, un Kandavs atcerējās, ka līdz pat Nusplingenes maznometnei bija aizklīduši nostāsti par „gaiļu“ kariem Eslingenē, kurus savā starpā [esot] **izcīnījuši** vistu īpašnieki un tie, kas mīlēja rītos ilgāk pagulēties.* (Anšl. Eglītis)
98. *Ķieģeļu namā pāri pirmajai šķērsielai bija dzīvojis ievērojams gleznotājs, bet kioskā pa labi kādreiz [bija] **lepojies** latviešu grāmatnīca.* (Anšl. Eglītis)

Ir gadījumi, kad nav skaidri nosakāms, kuras palīgdarbības vārda formas izteikumā nav. Palīgdarbības vārda nullforma tad var radīt grūtības vienas izteiksmes formu norobežošanā no citas izteiksmes formām. Visbiežāk sastopama īstenības izteiksmes salikto tagadnes vai pagātnes formu vienādība ar atstāstījuma izteiksmes saliktajām tagadnes formām gan darāmajā, gan ciešamajā kārtā, kā tas redzams 99. piemērā.

99. *Viņš stāstīja, ka pārdabiskās parādības [ir / bija / esot] **sākušās** jau pirmajā dienā pēc viņu ievākšanās savrupmājā.* (K)

Var nebūt šķiramas arī īstenības izteiksmes un vēlējuma izteiksmes formas bez palīgdarbības vārda, kā 100. piemērā, kā arī vajadzības izteiksmes tagadnes un vajadzības izteiksmes atstāstījuma un vēlējuma paveida formas, kā 101. piemērā.

100. *Bet gan mācītājs, gan viņa sieva nepiekrīt, ka brīdinājumi [ir / būtu] **bijuši** vairāki.* (K)
101. *Nekur nav teikts vai rakstīts, ka latvietim neizbēgami [ir / esot / būtu] **jābūt** vientiesīgam.* (K)

Lielākoties šādos gadījumos izteiksmi rāda konsituācija, taču, ja izteiksme nav droši nosakāma, palīgdarbības vārda nullformas dēļ rodas izteiksmju sinkrētisms, kur galvenā ir formas reālā vai ireālā nozīme un konteksta nosacīta semantika (par to Kalnača 2000; Ivulāne, Kalnača 2013b, 465).

Vairākās mūsdienu latviešu valodas analītiskajās darbības vārdu formās palīgdarbības vārda nullforma ir vēsturiski nosacīta. Atstāstījuma izteiksmē saliktās tagadnes formas (*apsveicis // esot apsveicis; (ticis) apsveikts // esot (ticis) apsveikts*), kā arī vajadzības izteiksmes vienkāršās tagadnes formas (*jāapsveic // ir jāapsveic*) sākotnēji tikušas lietotas bez palīgdarbības vārda (Endzelīns 1951, 977). Tas šajās formās pievienots vēlāk pēc citu formu parauga, tādēļ arī mūsdienu latviešu valodā šajās formās bieži ir palīgdarbības vārda nullforma (par to sk. arī Kalnača 2013b, 495).

Latviešu valodā ir sastopama arī **saitiņas nullforma**. Tās lietojums lielā mērā saskan ar palīgdarbības vārda nullformas lietojumu — daļai teikumu gan ar palīgdarbības vārda, gan saitiņas nullformu piemīt vispārīga, abstrakta nozīme. Ja palīgdarbības vārds vai saitiņa tajos tiktu lietoti, vispārīgā nozīme zustu. Šādi teikumi nav saistīti ar konkrētu laiku, sk. 102. un 103. piemēru.

102. *(..) nevajadzēs vismaz teikt, ka vajadzēja kaut ko darīt, ka pēc kaujas visi \emptyset **gudri**.* (G)
103. *Laiks \emptyset **lemts** glāstiem. Laiks \emptyset **lemts** skūpstiem. Laiks \emptyset **lemts** mīlai.* (G)

Bieži šāds saitiņas nullformas lietojums bez konkrēta laika nozīmes atrodams sakāmvārdos un parunās, sk. 104.–106. piem.

104. **Kāda** Ø ābele, **tāds** Ø ābols. (G)
 105. *Citādi cilvēks* Ø **labs**, *tikai pirksti* Ø **pa garī**. (G)
 106. *Govs piens* Ø **salds**, *bet ķēves* Ø **vēl saldāks**. (G)

Citos gadījumos palīgdarbības vārda vai saitiņas nullforma var būt atkarīga no teikuma komunikatīvā tipa. Samērā bieži tā vērojama jautājuma teikumos, kā 107. un 108. piemērā. Tāpat nullforma sastopama ekspresīvā runā, kas rakstos apzīmēta kā izsaukuma teikums, sk. 109. piemēru.

107. *Ja cilvēkiem ir labi, tad* **kāda** *nozīme vairs* [ir] *vecumam, vai ne?* (G)
 108. *Ei, Indriķi! Vai tu jau* [esi] **aizmidzis?** (Anšl. Eglītis)
 109. *Cik visi* [ir] **jauni un braši!** (Anšl. Eglītis)

Ir arī vairāki stabili izteicieni, kas izteikti bieži lietoti tieši bez palīgnozīmē lietotā darbības vārda, sk. 110.–112. piemēru.

110. *Man laika* **diezgan**. (G)
 111. *Pie mums viss* **kārtībā**. (G)
 112. *Pareizi* **darīts**. (G)

Būtiska pazīme palīgdarbības vārda un saitiņas nullformai ir teikumā lietots determinants vai situants, kā tas ir 113. un 114. piemērā.

113. *Viņai* [ir] *citas lietas* **prātā**. (Anšl. Eglītis)
 114. *Te tā* [ir] *diezgan parasta* **lieta**. (Anšl. Eglītis)

Saitiņu un palīgdarbības vārdu lietojums ir tuvs ne tikai no nullformas lietojuma viedokļa, bet arī konstrukciju izveides ziņā un semantiski. Sīkāk par to sk. 2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme“. Šīs līdzības dēļ saitiņu un palīgdarbības vārdu norobežošana valodniecībā ir aktuāla teorētiska problēma, jo darbības vārdu saliktās laika formas nav pilnīgi šķiramas no palīgdarbības vārdu savienojumiem ar divdabjiem, kam piemīt pazīmes nozīme, resp., kas ir adjektīvējušies, kā arī ar nomeniem. Tomēr palīgdarbības vārdu un saitiņu šķīrums ir gramatikā nostiprinājies, ar palīgdarbības vārdiem veidotās darbības vārdu saliktās laika formas ietilpst vienā laika formu paradigmā

ar attiecīgajām vienkāršajām laika formām, savukārt sintaktiskajām konstrukcijām ar saitiņu šādu attieksmju nav. Sīkāk par šo problēmu, kā arī dažādus viedokļus sk. Ozols 1963, 346; Holvoet 2001, 36; Ambrazas 1984, 104; Ambrazas 1999, 606–611; Paulauskienė 1994, 330–332; Zhirmunskij, Sunik 1965.

2.3. Darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanas kritēriji

Ir autori, kas uzskata, ka drošus formālus kritērijus palīgnozīmes noteikšanai nav iespējams izvirzīt. Piemēram, G. D. S. Andersons norāda, ka gramatizēšanās process un semantikas zudums ir pārāk pakāpenisks, nenoteikts, lai būtu iespējams izstrādāt vispārīgus kritērijus un konkrētu kādas valodas elementu droši saukt par patstāvīgu darbības vārdu vai palīgdarbības vārdu. (Anderson 2006, 5) Tas gan atkarīgs no konkrētās valodas un darbības vārdu gramatizēšanās pakāpes šajā valodā, taču attiecībā uz latviešu valodu G. D. S. Andersonam lielā mērā var piekrist.

Tomēr ir atsevišķas formālas pazīmes, kuras vērojamas arī latviešu valodas darbības vārdiem.

Galvenais kritērijs, lai noteiktu, vai darbības vārdam piemīt patstāvīga vai palīgnozīme, ir tā desemantizēšanās pakāpe. Taču tā bieži ir grūti nosakāma, tādēļ nepieciešami arī kādi formāli kritēriji, kas ir objektīvāki. Nepārprotamos gadījumos par formālu kritēriju var izmantot 3. nodaļas „Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sintaktiskās funkcijas latviešu valodā“ 3.1. apakšnodaļā „Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu klasifikācija“ raksturotās darbības vārdu sintaktiskās funkcijas, resp., ja darbības vārds lietots kā palīgdarbības vārds, saitiņa vai modificētājs, tam piemīt palīgnozīme. Taču, kā minētajā apakšnodaļā jau norādīts, starp dažādajām darbības vārdu grupām gramatizēšanās procesa pakāpeniskuma dēļ nav novelkamas stingras robežas, tādēļ ir tādi darbības vārdu lietojuma gadījumi, kad bez citiem formāliem kritērijiem palīgnozīmes piemītību skaidri noteikt nav iespējams.

Kā rakstā „Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā“ norāda I. Lokmane, „kritēriji verbu patstāvīgās un palīgfunckcijas norobežošanā ir galvenokārt aizstāšanas un transformācijas iespējas, kā arī apkaimes vārdformu semantikas un sintaktisko funkciju izpēte“ (Lokmane 2012b, 38).

Arī I. Lokmanes rakstā „Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes“ piedāvāti vairāki iespējamie kritēriji, kā šķirt patstāvīgus darbības vārdus no palīgnozīmē lietotiem. Piemēram, lai šķirtu modificētāja funkcijā lietotu darbības vārdu un patstāvīgu darbības vārdu, teikumos ar verba finīto formu un nenoteiksmi par pārbaudes paņēmienu var izmantot transformāciju saliktā teikumā, kas ir iespējama tikai tad, ja abi darbības vārdi lietoti patstāvīgi, sk. 115. a piemēra transformāciju 115. b piemērā (no: Lokmane 2012a, 15), savukārt 116. piemēram (no: Lokmane 2012a, 15) šāda transformācija nav iespējama. (Lokmane 2012a, 14–15)

115.

- a. *Mēs braucam uz Cēsīm slēpot.*
- b. *Mēs braucam uz Cēsīm, lai slēpotu.*

116. *Viņš gribēja smaidīt.*

Lai atšķirtu saitiņverbus no pilnnozīmes vārdiem, I. Lokmane desmantizēšanās pakāpes noteikšanai piedāvā izmantot aizstāšanu ar saitiņām *būt* vai *kļūt* (Lokmane 2012a, 14), sk. 117. piem. (no: Lokmane 2012a, 14–15), kur darbības vārda *stāvēt* vietā varētu tikt izmantots *būt*, tātad secināms, ka *stāvēt* šeit lietots saitiņas funkcijā.

117. *Budisma meditācijas centrs Cēsu rajonā Drustos stāv neizmantots.*

Arī fonētiskā redukcija var tikt izmantota par pārbaudes kritēriju, lai noteiktu, vai elements kādā izteikumā lietots kā patstāvīgs vārds vai arī tā gramatizētajā veidolā. Piemēram, jau pieminētā angļu valodas konstrukcija *is going to* sarunvalodā var tikt īsināta kā *is gonna*, taču tikai tad, kad lietota palīgnozīmē (Heine 1993, 51–52). Latviešu sarunvalodā tiek fonētiski reducēti ne tikai palīgnozīmē lietoti darbības vārdi (piem., *i < ir; bij < bija*), bet arī patstāvīgi darbības vārdi (piem., *do < dod; bļau < bļauj*), turklāt šī parādība nav pietiekami pētīta, tādēļ šo kritēriju nevar izmantot. Taču, kā raksta B. Heine, palīgdarbības vārdiem ir raksturīga arī tendence kļūt par klītikām vai būt klītikām (Heine 1993, 22–24), un šī palīgdarbības vārdu pazīme runas plūsmā ir vērojama arī latviešu valodā.

Par kritērijiem var izmantot daļu no B. Heines minētajām palīgdarbības vārdu pazīmēm:

- palīgdarbības vārdi teikumā nevar būt patstāvīgi izteicēji; tie satur visu izteicēja morfoloģisko informāciju — izsaka personu, skaitli, laiku, veidu, modalitāti, noliegumu, kārtu utt., taču tiem nav pašiem savas leksiskās nozīmes, tie nepiedalās teikuma nozīmes veidošanā, bet saglabā tā vārda gramatiskās nozīmes, uz kuru tie attiecas (parasti patstāvīgā darbības vārda);
- ja tiek lietots palīgverbs, patstāvīgais verbs parasti netiek lietots finītā formā, bieži patstāvīgajam verbam ir nomena, infinitīva, divdabja vai ģerundija rādītājs;

- tie nav ne tīri leksiskas, ne tīri gramatiskas vienības;
 - palīgverbus nevar pārvaldīt citi palīgverbi vai tos var pārvaldīt ierobežots palīgverbu daudzums;
 - atšķirībā no darbības vārdiem, tie nevar kļūt par nomeniem un veidot salikteņus;
 - tiem ir tendence tikt lietotiem noteiktā kārtībā un noteiktā vietā teikumā.
- (pēc: Heine 1993, 22–24)

Saitiņām mēdz būt neregulāras formveidošanas paradigmas (Pustet 2003, 40), un to var attiecināt arī uz latviešu valodā vairāk gramatizētajām saitiņām, piem., *kļūt*, *šķist*, kam nevar veidot ciešamās kārtas formas.

118. *Nāc piesēdi!* (G)

119. *Nāc, piesēdi man blakus.* (G)

Lai noteiktu palīgnozīmes piemitību sērijverbu konstrukcijās, rakstu valodā būtiska pazīme ir komata lietojums, lai arī tā nav pilnīgi droša, jo atkarīga no rakstītāja interpunkcijas zināšanām un izjūtas. Ja sērijverbu konstrukcija ir gramatizējusies, komatam tajā nevajadzētu būt, taču mazāk gramatizētos gadījumos, kad drīzāk jārunā par diviem vienlīdzīgiem izteicējiem, komats tiek lietots, sal. 118. un 119. piem.

3. Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu sintaktiskās funkcijas latviešu valodā

Šajā nodaļā sniegta darbības vārdu klasifikācija pēc to sintaktiskajām funkcijām gramatizēšanās aspektā, kā arī sīkāk aplūkota katra palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupa latviešu valodā un analizēti darbības vārdu lietojuma gadījumi. Apakšnodaļā par palīgdarbības vārdiem raksturotas visas analītiskās formas, kuru veidošanā tie tiek izmantoti, kā arī atsevišķas ar palīgdarbības vārdu aprakstu un izpratni saistītas problēmas. Apakšnodaļā par saitiņām un modificētājiem sīkāk raksturota attiecīgo palīgnozīmē lietoto darbības vārdu semantika, lietojums dažādās konstrukcijās un gramatizēšanās gaita. Atsevišķi aplūkota modālu darbības vārdu jēdziena problemātika latviešu valodniecībā. Savukārt apakšnodaļā par sērijverbiem piedāvāts vairāk praktiskas analīzes, lai noteiktu, kuri darbības vārdi latviešu valodā tiek lietoti sērijverbu funkcijā, jo šī darbības vārdu grupa iepriekš latviešu valodniecībā nav pētīta.

3.1. Palīgnozīmē lietoto darbības vārdu klasifikācija

Pēc sintaktiskajām funkcijām darbības vārdi vispirms dalāmi patstāvīgos darbības vārdos (*dziedāt, redzēt, snigt* utt.) un palīgnozīmē lietotos darbības vārdos. Palīgnozīmē lietotie darbības vārdi ir palīgdarbības vārdi (*būt, tikt, tapt*), saitiņas (*būt, tikt, tapt, kļūt, šķīst* utt.), modificētāji (*varēt, vajadzēt, gribēt, beigt, laimēties* utt.) un sērijverbi (*iet, nākt, ņemt, sēdēt*). Par palīgdarbības vārdiem tradicionāli tiek saukti tie darbības vārdi, kas piedalās patstāvīgu darbības vārdu analītisko formu veidošanā, taču palīgnozīme piemīt arī visiem saitiņas funkcijā lietotajiem darbības vārdiem (sīkāk sk. 3.3. apakšnodaļā „Saitiņas“) un modificētājiem (sīkāk sk. 3.4.2. apakšnodaļā „Modificētāju lietojums“). Patstāvīgi darbības vārdi finītā formā teikumā vieni paši funkcionē kā izteicēji (kā 120. a piemērā), bet palīgnozīmē lietotie darbības vārdi veido izteicēju kopā ar kādu patstāvīgu vārdu — palīgdarbības vārdi ar patstāvīga darbības vārda divdabja formu (kā 120. b piemērā), saitiņas ar nomenu vai tā aizstājēju vai apstākļa vārdu (kā 120. c piemērā), modificētāji ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi (kā 120. d piemērā), sērijverbi ar patstāvīgu darbības vārdu tādā pašā finītā formā (kā 120. e piemērā). Lai nomens, vietniekvārds, lokāmais divdabis, patstāvīga darbības vārda nenoteiksme vai adverbs

varētu veikt izteicēja funkciju, nepieciešams elements, kas rāda izteicējam (resp., patstāvīgam darbības vārdam) raksturīgās gramatiskās nozīmes — kārtu, izteiksmi, laiku, personu. Tādēļ patstāvīgie darbības vārdi, kas sākotnēji izteicēja funkcijas veikuši vieni paši, iegūst palīgnozīmi un izsaka lielāko daļu izteicēja gramatisko nozīmju, leksiskās nozīmes izteikšanu lielā mērā atstājot pārējai izteicēja daļai.

120.

- a. *Putni dzied.*
- b. *Putni bija dziedājuši visu vasaru.*
- c. *Vasara būs karsta.*
- d. *Es arī gribu dziedāt.*
- e. *Nemšu un dziedāšu!*

Šāda darbības vārdu dalījuma pamatā ir 1.1. apakšnodaļā „Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats“ raksturotais darbības vārdu gamatizēšanās process, resp., atsevišķās grupas ir dažādās gramatizēšanās pakāpēs esoši darbības vārdi.

Galvenais kritērijs, lai runātu par dažādās gramatizēšanās pakāpēs esošiem darbības vārdiem, ir tas, cik lielā mērā darbības vārds saglabājis leksisko nozīmi, resp., tas, cik nozīmīga attiecīgajā izteikumā ir darbības vārda leksiskā nozīme. Tātad darbības vārdu gramatizēšanās pamatā ir pakāpeniska patstāvīgā darbības vārda desemantizēšanās, t. i., leksiskās nozīmes izbalēšana. Modificētājiem leksiskā nozīme vēl ir visai spēcīgi izteikta, sk. 121., 122. un 123. piemēru, bet daļai saitiņu jau daudz mazāk, sk. 124. un 125. piemēru.

121. *Putni sākuši vīt ligzdas.*
122. *Meitene grib deļot.*
123. *Man laimējās viņu satikt.*
124. *Vakars metas tumšs.*
125. *Skapis likās vecs.*

Par gramatizēšanās pakāpi var liecināt arī tas, vai darbības vārds blakus palīgnozīmei var funkcionēt kā patstāvīgs darbības vārds un cik šāds lietojums izplatīts, kā

arī tas, cik leksiskā nozīme ir vispārīga vai konkrēta, ar niansēm. To rāda dažādi darbības vārdi saitiņas funkcijā, sk. 126.–128. piemēru.

126. *Dienas **klūst** īsākas.*

127. *Bērns **paliek** bērns.*

128. *Māja **stāv** tukša.*

Pirmajā teikumā (126. piemērā) gramatizēšanās pakāpe ir lielāka, jo darbības vārds *klūt* patstāvīgā nozīmē netiek lietots. Otrajā teikumā (127. piemērā) gramatizēšanās pakāpe ir mazāka, jo darbības vārds *palikt* tiek regulāri lietots gan patstāvīgā nozīmē, gan kā saitiņa. Pēdējā teikumā (128. piemērā) gramatizēšanās pakāpe ir vismazākā, jo darbības vārdam *stāvēt* saitiņas funkcija nav galvenā, tas parasti tiek lietots kā patstāvīgs darbības vārds.

Ņemot vērā latviešu valodas darbības vārdu leksisko un gramatisko nozīmju attieksmes, darbības vārdu grupas pēc leksiskās nozīmes piemītības sakārtojamas šādi:

- 1) patstāvīgi darbības vārdi;
- 2) modificētāji;
- 3) sērijverbi;
- 4) saitiņas;
- 5) palīgdarbības vārdi.

Pirmajai grupai leksiskā nozīme ir visvairāk izteikta, visbūtiskākā, pēdējai tā ir vismazāk izteikta. Sērijverbu grupa latviešu valodā ir neviendabīga, visi pie tās piederošie darbības vārdi nav vienlīdz gramatizējušies (sīkāk sk. 3.5. apakšnodaļā „Sērijverbi“), tāpēc tās atrašanās vieta šajā sarakstā ir aptuvena.

Kā minēts 1.1. apakšnodaļā „Vispārīgs gramatizēšanās teorijas apskats“, palīgnozīmē lietotie darbības vārdi latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās pasaules valodās (sk. Hopper, Traugott 1993; Heine 1993; Kuteva 2001), rodas no patstāvīgiem darbības vārdiem, tiem gramatizējoties. Jārunā par četriem atsevišķiem gramatizēšanās modeļiem:

patstāvīgs darbības vārds > palīgdarbības vārds;

patstāvīgs darbības vārds > saitiņa;

patstāvīgs darbības vārds > modificētājs;

patstāvīgs darbības vārds > sērijverbs.

Jāņem vērā, ka šajās shēmās nav noteiktu, skaidri novelkamu robežu starp darbības vārdu grupām, tādēļ ka gramatizēšanās process noris pakāpeniski un viens un tas pats darbības vārds var veikt atšķirīgas funkcijas.

Gandrīz visi palīgnozīmē lietotie darbības vārdi neatkarīgi no gramatizēšanās pakāpes var funkcionēt arī kā patstāvīgi darbības vārdi. Sk. 129.–136. piemēru, kur a piemērā izceltais darbības vārds lietots patstāvīgā nozīmē, bet b piemērā — palīgnozīmē.

129.

- a. *Un arī dabā viss ir mainīgs — tauri reiz **bija** un tagad vairs **nav**.* (K)
- b. *Tauri **ir** dzīvojuši.*

130.

- a. *Nav tik svarīgi, kuram **tiēk** balva, kuram **ne**.* (K)
- b. *Balva **tiēk** piešķirta.*

131.

- a. *Vēl pat nebija radusies iela, kad šajā pusē lēnām jau cita blakus citai savrupi **tapa** greznās un kokgriezumu mežģīnēm ieskautās mājas.* (K)
- b. *Mājas **top** izgreznotas.*

132.

- a. *Šī bija spēle, kurā viss **izdevās** — laba aizsardzība, labs uzbrukums, spēlējām kā komanda.* (K)
- b. *Spēle **izdevās** laba.*

133.

- a. *Tādējādi iespējams, ka pat lietainā dienā jums **šķitīs**, ka laukā tomēr spīd saule.* (K)
- b. *Diena **šķiet** saulaina.*

134.

- a. ***Ej** mājās!* (G)
- b. *Nesēdi rokas klēpī salicis, **ej** izdari kaut ko.* (G)

135.

- c. *Taču **gadās** arī kuriozi.* (K)
- d. ***Gadās** redzēt arī kuriozus.*

136.

- a. *Šobrīd nevaru atļauties pat tādas runas, ka man viss **riebjas** un visam jāatmet ar roku.* (K)
- b. *Par nelabvēļiem **riebjas** pat domāt.*

Vienīgais darbības vārds, kas mūsdienu latviešu valodā lietojams tikai palīgnozīmē, resp., saitiņas funkcijā, ir *kļūt*, sk. 137. piem. (no: Lokmane 2012b, 32).

137.

- a. *Mēs **kļūstam** gudrāki.*
- b. *Dienas **kļūst** garākas.*

Plašāks katras palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupas apraksts sniegts turpmākajās apakšnodaļās.

3.2. Palīgdarbības vārdi

Runājot par palīgdarbības vārdiem, vispirms pievērsta uzmanība iespējamam dinamisko un statisko darbības vārdu analītisko formu dalījumam, jo šāda pieeja palīdz sistematizēt gadījumus, kad vienā formā tiek lietoti vairāki palīgdarbības vārdi. Dinamisko un statisko pasīva formu šķīrums izmantots arī palīgdarbības vārdu lietojuma aprakstā, lai būtu iespējams raksturot visus savienojumus ar palīgdarbības vārdiem. Atsevišķa apakšnodaļa veidota par noliegtām konstrukcijām ar palīgdarbības vārdiem, jo nolieguma lietojums var palīdzēt noteikt darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežu.

3.2.1. Dinamiskās un statiskās formas

Lai tuvāk raksturotu latviešu valodas palīgdarbības vārdus, nepieciešams pievērst uzmanību darbības vārdu analītisko formu sistēmai, resp., tām formām, kuru veidošanā palīgdarbības vārdi tiek izmantoti. Darbības vārdu formu paraugus visās personu, laiku, izteiksmju un kārtu formās sk. „Latviešu valodas gramatikā“ (Kalnača 2013b, 551–564), kur redzams arī palīgdarbības vārdu lietojums attiecīgajās formās. „Latviešu valodas gramatikā“ izmantots latviešu gramatikās tradicionālais darbības vārdu formu sistēmas apraksts, taču A. Kalnača norāda, ka „ciešamās kārtas salikto laika formu lietojums ar palīgdarbības vārdiem *ticis, tikusi, tikuši, tikušas* un *bijis, bijusi, bijuši, bijušas* līdzinās daudzās valodās izplatītajam dinamiska un statiska pasīva šķīrumam, kā arī saistīts ar perfekta formu daudznazīmību“ (Kalnača 2013b, 505; par šādām formām sk. arī Ivulāne, Kalnača 2013b, 465). Tāpat A. Kalnača piemin, ka arī darāmajā kārtā analītiskās pagātnes formas, kas tiek veidotas, izmantojot palīgdarbības vārdu *tikt* pagātnes formā un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi (piem., *tiku gājis, tiku gājusi, tikām gājuši, tikām gājušas*) „ir uzskatāmas par dinamiska perfekta formām pretstatā statiska perfekta formām saliktajai tagadnei (*esmu gājis (-usi)*) un saliktajai pagātnei (*biju gājis (-usi)*), ar perfektu te saprotot salikto laika formu kopumu“ (Kalnača 2013b, 480).

Latviešu valodas salikto, resp., perfekta laika formu (par termina lietojumu šādā nozīmē sk. Skujiņa 2007, 294) dalījums pabeigtas un nepabeigtas nozīmes perfekta laikos pazīstams jau kopš A. Bīlenšteina (par to sk. Kalnača 1996, 20). Latviešu valodas ciešamās kārtas salikto, resp., perfekta formu šķīrums divās atsevišķās — dinamiskā un statiskā

pasīva — paradigmās izmantots A. Holvūta pētījumos par latviešu valodas darbības vārdiem (Holvoet 2001, 163–166). Par semantiskajām atšķirībām starp vienkāršajām un saliktajām ciešamās kārtas formām, t. i., starp formām ar *tikt* un *būt*, sk. arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ (Ahero et al. 1959, 552–553) un T. Matiasena latviešu valodas gramatikas aprakstā (Mathiassen 1997, 136). Zināmā mērā šo opozīciju nosaka *tikt* un *būt* leksiskās nozīmes atšķirības.

Dinamisko un statisko formu šķīrums, kas raksturo attiecīgi procesu un stāvokli, pazīstams arī angļu un amerikāņu valodniecībā, piem., Matthews 2007, 115, 380; Crystal 2006, 152, 433.

Latviešu valodā ar palīgdarbības vārdu *būt* tiek veidotas statiskā pasīva, resp., ciešamās kārtas rezultatīvās, formas pretstatā dinamiskajam, resp., procesuālajam, pasīvam, kurā formas tiek veidotas ar *tikt*. Atšķirībā no formām ar *tikt*, formas ar *būt* parasti izsaka stāvokļa, rezultāta nozīmi, nevis darbības, procesa nozīmi. Tātad dinamiskā pasīva formas ar *tikt* izsaka darbību, divdabim tajās piemīt verbāla funkcija (sk. 138. a un b piemēru), bet statiskā pasīva formas ar *būt* raksturo stāvokli, divdabis tajās veic adjektīva funkciju (sk. 138. c piemēru), tādēļ literatūrā parasti postulētais (sk., piem., Paegle 2003, 101) *tikt* izlaidums tā dēvētajās saliktajās ciešamās kārtas formās (sk. 138. d piemēru) nav pamatots, jo 138. b un 138. c piemērā minētie teikumi nav identī.

138.

- a. *Vēstule tiek saņemta.*
- b. *Vēstule ir tikusi saņemta.*
- c. *Vēstule ir saņemta.*
- d. **Vēstule ir (tikusi) saņemta.*

A. Kalnača atzīst, „ka latviešu valodā darāmās un ciešamās kārtas formās šāds perfekta formas un nozīmes šķīrums, iespējams, ir sācis attīstīties, tomēr nav pilnīgi gramatizējies, jo aktualizējas tikai atsevišķos teksta autoram saturiski būtiskos gadījumos, neīstenojoties visā darbības vārda formu sistēmā konsekventi“ (Kalnača 2013b, 506). A. Kalnača arī norāda, ka ciešamajā kārtā šādas formas gramatizējušās lielākā mērā nekā darāmajā kārtā, jo ciešamajā kārtā formas un nozīmes opozīcija vērojama visās saliktajās laika formās (Kalnača 2013b, 506).

6. tabulā rādīta iespējamā latviešu valodas darbības vārdu ciešamās kārtas formu sistēma, ja tiek ievērots dinamiskā un statiskā pasīva šķīrums. Kopējas sistēmas labad tajā

iekļautas arī formas, kuru veidošanā izmantoti divi un trīs palīgdarbības vārdi, kaut arī praktiskā lietojumā tās nav ļoti bieži sastopamas. Tādējādi tabulā piedāvātā formu sistēma ir uzskatāma nevis par obligātu, bet gan par teorētisku modeli.

		Dinamiskais pasīvs	Statiskais pasīvs
Īstenības izteiksme	Vienkāršā tagadne	<i>tieku apsveikts</i>	<i>esmu apsveikts</i>
	Vienkāršā pagātne	<i>tiku apsveikts</i>	<i>biju apsveikts</i>
	Vienkāršā nākotne	<i>tikšu apsveikts</i>	<i>būšu apsveikts</i>
	Saliktā tagadne	<i>esmu ticis apsveikts</i>	<i>esmu bijis apsveikts</i>
	Saliktā pagātne	<i>biju ticis apsveikts</i>	<i>biju bijis apsveikts</i>
	Saliktā nākotne	<i>būšu ticis apsveikts</i>	<i>būšu bijis apsveikts</i>
Atstāstījuma izteiksme	Vienkāršā tagadne	<i>tiekot apsveikts</i>	<i>esot apsveikts</i>
	Vienkāršā nākotne	<i>tikšot apsveikts</i>	<i>būšot apsveikts</i>
	Saliktā tagadne	<i>esot ticis apsveikts</i>	<i>esot bijis apsveikts</i>
	Saliktā nākotne	<i>būšot ticis apsveikts</i>	<i>būšot bijis apsveikts</i>
Vēlējuma izteiksme	Vienkāršā tagadne	<i>tiktu apsveikts</i>	<i>būtu apsveikts</i>
	Saliktā tagadne	<i>būtu ticis apsveikts</i>	<i>būtu bijis apsveikts</i>
Vajadzības izteiksme	Vienkāršā tagadne	<i>ir jātiek apsveiktam</i>	<i>ir jābūt apsveiktam</i>
	Vienkāršā pagātne	<i>bija jātiek apsveiktam</i>	<i>bija jābūt apsveiktam</i>
	Vienkāršā nākotne	<i>būs jātiek apsveiktam</i>	<i>būs jābūt apsveiktam</i>
	Saliktā tagadne	<i>ir jābūt tikušam apsveiktam</i>	<i>ir jābūt bijušam apsveiktam</i>
	Saliktā pagātne	<i>bija jābūt tikušam apsveiktam</i>	<i>bija jābūt bijušam apsveiktam</i>
	Saliktā nākotne	<i>būs jābūt tikušam apsveiktam</i>	<i>būs jābūt bijušam apsveiktam</i>

6. tabula. Iespējamās darbības vārdu dinamiskā un statiskā pasīva laika un izteiksmju formas

Jāņem vērā, ka blakus 138. a–c piemērā minētajām formām ir iespējama arī forma ar divreiz lietotu darbības vārdu *būt*, sk. 139. piem., kas tradicionālajā ciešamās kārtas formu aprakstā netiek minēta, taču valodas praksē izmantota. Ievērojot dinamisko un statisko formu šķīrumu, tā iegūst savu vietu sistēmā kā statiskā pasīva saliktās tagadnes forma (pēc tāda paša parauga iespējamas arī saliktās pagātnes un nākotnes formas), kurai ir sava saliktajiem laikiem raksturīga nozīme.

139. *Vēstule ir bijusi saņemta.*

Darāmajā kārtā dinamisko un statisko formu šķīrums nav tik konsekvents. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ norādīts, ka darbības vārda *tikt* (retumis arī *kļūt*, *tapt*) savienojums ar pagātnes darāmās kārtas divdabi reizēm lietots vienkāršās pagātnes formu vietā (Ahero et al. 1959, 595), taču, aplūkojot konkrētus valodas piemērus (sk. 140. piem.), jāsecina, ka nozīmes ir atšķirīgas, parasti tuvākas salikto laika formu izteiktajām. A. Kalnača raksta, ka tā drīzāk ir papildu iespēja izteikt vispārīgu vienlaikus procesuālu un rezultatīvu pagātnes nozīmi, kādu neizsaka ne vienkāršā pagātne, ne saliktā pagātne, ne arī saliktā tagadne darāmajā kārtā. Tādējādi tādas formas kā *tiku gājis* (-usi), (-uši), (-ušas) var uzskatīt par dinamiskā perfekta formām, sastatot ar statiskā perfekta formām *esmu gājis* (-usi), (-uši), (-ušas), *biju gājis* (-usi), (-uši), (-ušas). Dinamiskā perfekta formas vairāk akcentē iepriekš notikušas darbības procesu, bet statiskā — iepriekš notikušas darbības stāvokli. (Kalnača 2013b, 480)

140. *Tā bija skaistākā dabas glezna, kādu jebkad tiku redzējis.* (K)

3.2.2. Palīgdarbības vārdu lietojums

Dažādas palīgdarbības vārdu definīcijas, kā arī par palīgdarbības vārdu un saitiņu tuvību un analītisku formu problēmu valodniecībā sīkāk sk. 2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme“.

Latviešu valodā palīgdarbības vārdi ir *būt*, *tikt*, *tapt*. Iespējami arī ar priedēkli *ne-* atvasināti palīgdarbības vārdi: *nebūt*, *netikt*, *netapt*.

Ar **palīgdarbības vārdu būt** tiek veidotas darāmās kārtas saliktās darbības vārda laika formas. Īstenības izteiksmē tās ir saliktās tagadnes, saliktās pagātnes un saliktās nākotnes formas, sk. 141.–143. piemēru.

141. *Pasaule sākas no tās vietas, kur **esi dzimis**.* (K)
142. *Pietiekami ilgi **bijām dzīvojuši** zem dažādu varu jūgiem, beidzot pašiem bija jāveido valsts.* (K)
143. *Ja vienkārši iet ārā pastaigāties vienatnē nav vēlēšanās vai iemesla, iegādājies suni: iemesls **būs atradies!*** (K)

Atstāstījuma izteiksmē ar *būt* tiek veidotas saliktās tagadnes un saliktās nākotnes formas, sk. 144. un 145. piemēru.

144. *Satversmes tiesa Robežlīguma lietā **esot atzinusi**, ka Krievija esot PSRS turpinātāja.* (K)
145. *Viņš (..) apgalvoja, ka samaksāšot parādu pēc tam, kad **būšot saņēmis** plānoto naudu.* (K)

Vēlējuma izteiksmē ar *būt* tiek veidotas saliktās tagadnes formas, sk. 146. piemēru.

146. *Kas gan **būtu domājis**, ka tik ātri skrien laiks?* (K)

Vajadzības izteiksmē palīgdarbības vārds *būt* tiek izmantots gan visās trijās vienkāršajās, gan visās trijās saliktajās laika formās, sk. 147.–150. piemēru.

147. *Bērnam taču **ir jāēd!*** (K)
148. *(..) došanās peldēties **bija jāsaprot** tikai kā iebrišana ūdenī, iegremdēšanās un apslacīšanās.* (K)
149. *(..) tas **būs jādara** no visas sirds.* (K)
150. *Lai nemainīgi noturētos savās pozīcijās, šiem uzņēmumiem sešos gados apgrozījums **ir bijis jākāpina** par apmēram 200%.* (K)

Tomēr latviešu valodniecībā tradicionāli lietotie termini formu apzīmēšanai vajadzības izteiksmē nav precīzi, jo pēc struktūras saliktas ir visas vajadzības izteiksmes formas, taču pēc analogijas ar pārējo izteiksmju formu sistēmu arī vajadzības izteiksmē šķirtas vienkāršās un saliktās formas. D. Nītiņa ir ieteikusi terminu *dubulti saliktās jeb paplašinātās formas* (Nītiņa 2001, 77) attiecībā uz „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ un citur literatūrā minētajām saliktajām vajadzības izteiksmes laika formām (piem., *ir bijis jādara*) — tas ir ievērojami precīzāks, jo analītiskas jeb saliktas ir (vai var būt) visas vajadzības izteiksmes formas. Tāpat arī ciešamās kārtas laika formu termini ir pārņemti no darāmās kārtas vienkāršajām un saliktajām laika formām, kur lielākoties laika formu šķīrums pēc to izteiktajām nozīmēm sakrīt ar formāli nosacītu šķīrumu (par ciešamās kārtas laika formu apzīmēšanai lietotajiem terminiem sk. arī Mathiassen 1997, 136). Taču ne dubulti salikto formu, ne paplašināto formu termins latviešu valodniecībā nav nostiprinājies, un arī promocijas darbā sistēmiskuma un skaidrības labad paturēta tradīcija pēc pārējo formu parauga arī vajadzības izteiksmē runāt par vienkāršajām un saliktajām formām, paturot prātā, ka šie termini attiecas uz formu nozīmi, bet ne struktūru.

Ar palīgdarbības vārdu *būt* veidojamas arī visas vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveida formas (vienkāršās un saliktās tagadnes formas, vienkāršās un saliktās nākotnes formas), sk. 151. un 152. piemēru, un vēlējuma paveida formas (vienkāršās un saliktās formas, kas parasti tiek dēvētas par tagadnes formām, bet kuru laika nozīme var būt atkarīga no konteksta), sk. 153. un 154. piemēru.

151. *Pašvaldībām tagad būšot jāizlemj, ko un kā darīs nākamgad.* (K)
152. *Projektam jau esot bijis jābūt gatavam* (..). (G)
153. *Iespējams, ka ir viena lieta, kas būtu jāzina katram īstam latvietim.* (K)
154. *Līdz ar to Krievijai būtu bijis šos pilsoņus jāatzīst par saviem pilsoņiem.* (K)

Būt izmantots arī retāk lietotajās vajadzības izteiksmes konstrukcijās ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi: *ir / bija / būs jābūt lasījušam; esot / būšot jābūt lasījušam; būtu jābūt lasījušam* (par šādām konstrukcijām sk. Holvoet 2001, 178–181), sk. 155. un 156. piemēru. Šīs konstrukcijas izsaka rezultatīvu nozīmi pretstatā regulārajām vajadzības izteiksmes formām, kurām piemīt darbības nozīme, sal. ar īstenības izteiksmes formām: *lasa : ir lasījis* un *ir jālasa : ir jābūt lasījušam*.

155. (...) **ir jābūt lasījušam** citu dzejoļus, lai kaut vai apjaustu, kas jau vienreiz ir ticis teikts (...). (G)

156. Tiem gan **esot jābūt** vismaz gadu kopā **dzīvojušiem**. (K)

Iespējamas arī tādas konstrukcijas ar *būt* saliktajā formā, kāda redzama 157. piemērā, taču praksē tās sastopamas ārkārtīgi reti. Šis piemērs ir *hapax legomenon* pieejamajā tekstu korpusā, taču, pētījot runātu valodu, arī šādas konstrukcijas nebūtu ignorējamas.

157. *Kā būtu bijis tad, ja viss būtu bijis tā, kā tam **būtu bijis jābūt bijušam**?* (G)

Palīgdarbības vārds *būt* tiek izmantots ciešamās kārtas statistiskā pasīva vienkāršajās laika formās īstenības izteiksmē (tradicionāli — saliktajās laika formās īstenības izteiksmē), sk. 158.–160. piemēru.

158. *Pagaidām ar meistariem **esmu apmierināts***. (K)

159. *Ceru, ka to tulkojumu kādreiz izdos tā, kā tas **bija domāts***. (K)

160. *Kad ēdamās sēnes **būs pielasītas**, Anna uz mežu brauks pēc mušmirēm*. (K)

Tāpat *būt* lietots arī visu statistiskā pasīva salikto laika formu veidošanā īstenības izteiksmē: *esmu bijis apsveikts, biju bijis apsveikts, būšu bijis apsveikts*, kā arī statistiskā pasīva vienkāršo un salikto formu veidošanā atstāstījuma (vienkāršās tagadnes, vienkāršās nākotnes, saliktās tagadnes, saliktās nākotnes formas) un vēlējuma izteiksmē (vienkāršās tagadnes un saliktās tagadnes formas) jeb tradicionāli — visu ciešamās kārtas salikto formu veidošanā atstāstījuma un vēlējuma izteiksmē, sk. 161.–164. piemēru.

161. *Cita teika pauž, ka kalns **esot** kādreiz ar krievu zaldātu cepurēm **sanests***. (K)

162. *Jūrmalas pašvaldība maija brīvdienas aicina pavadīt Jūrmalā, kur **būšot padomāts** par kultūras, aktīvās atpūtas, dabas un putnu mīļiem*. (K)

163. *Spridzeklis **esot bijis** daļēji **ierakts** zemē un **apklāts** ar atkritumiem, tāpēc karavīri to neesot pamanījuši*. (K)

164. *Citu īpašnieku mežos bez īpašnieka atļaujas nevienam nav tiesību nocirst svētiku egli, lai arī tā **būtu nolūkota**, piemēram, uz stigas, grāvmalā vai zem elektropārvades līnijas*. (K)

Ir gadījumi, kad divdabja forma šādās konstrukcijās ir nominalizējusies un konstrukcijas būtu uzskatāmas par nomināliem, ne verbāliem izteicējiem, kur *būt* uzskatāms par saitiņu saliktajā laika formā, nevis par palīgdarbības vārdu, sk. 165. piemēru, kur, pārveidojot izteicēju darāmajā kārtā, izteikums nav iespējams (**kāds mani ir saistījis ar mūziku*).

165. *Ar mūziku apzināti vai neapzināti esmu bijis saistīts visu dzīvi.* (K)

Palīgdarbības vārds *būt* tiek izmantots vienkāršo un salikto statiskā pasīva vajadzības izteiksmes formu veidošanā (jeb tradicionāli — visu ciešamās kārtas salikto vajadzības izteiksmes formu veidošanā): *ir jābūt apsveiktam, bija jābūt apsveiktam, būs jābūt apsveiktam; ir jābūt bijušam apsveiktam, bija jābūt bijušam apsveiktam, būs jābūt bijušam apsveiktam*, sk. 166. un 167. piemēru.

166. *(..) bērnam ir jābūt piesprādzētam un jāatrodas viņa vecumam atbilstošā auto sēdeklītī.* (K)

167. *Līdz Lieldienām visiem dzīvokļa logiem bija jābūt nomazgātiem un jāspīd kā pašai debesu valstībai.* (K)

Būt iesaistīts arī dinamiskā pasīva salikto laika formu veidošanā un vajadzības izteiksmē arī vienkāršo formu veidošanā kā palīgdarbības vārds, kad nepieciešams veidot *tikt* salikto formu (jeb tradicionāli — ciešamās kārtas saliktajās formās īstenības, atstāstījuma un vēlējuma izteiksmē, kā arī vienkāršajās un saliktajās formās vajadzības izteiksmē kopā ar *tikt*): *esmu ticis apsveikts, biju ticis apsveikts, būšu ticis apsveikts; esot ticis apsveikts, būšot ticis apsveikts; būtu ticis apsveikts; ir jātiek apsveiktam, bija jātiek apsveiktam, būs jātiek apsveiktam, ir jābūt tikušam apsveiktam, bija jābūt tikušam apsveiktam, būs jābūt tikušam apsveiktam*, sk. 168.–170. piemēru.

168. *Paldies par to, ka mūsu darbs ir ticis pamanīts!* (K)

169. *(..) prezidents (..) izsludināja ārkārtas stāvokli pēc masu protestiem pret pagājušajā mēnesī notikušajām prezidenta vēlēšanām, kuras, pēc opozīcijas apgalvojuma, esot tikušas manipulētas.* (K)

170. *Visam [ir] jātiek darītam labas reputācijas oreolā (..).* (K)

Kā jau norādīts, raksturojot statisko un dinamisko formu šķirumu, palīgdarbības vārda izvēle ciešamās kārtas formā nosaka ne tikai laika nozīmi, bet arī ar šo formu izteikto darbības vai stāvokļa nozīmi. Resp., formas ar *tikt* izsaka procesu, divdabim tajās piemīt verbāla funkcija, bet formas ar *būt* raksturo stāvokli, tās ir rezultatīvas nozīmes formas un divdabis tajās veic adjektīva funkciju, sal. 138. a piemēru (*vēstule tiek saņemta*) un 138. c piemēru (*vēstule ir saņemta*) (par to Ahero et al. 1959, 552–553; Mathiassen 1997, 136).

Tādas pašas formu semantikas atšķirības piemīt arī ciešamās kārtas saliktajām laika formām savā starpā — formās, kas veidotas ar palīgdarbības vārdu *būt* un *tikt*, būtiskāka ir darbība, bet formās, kas veidotas tikai ar *būt*, uzsvērts rezultāts un tās vairāk līdzinās nominālām konstrukcijām. Sal. 138. b piemēru (*vēstule ir tikusi saņemta*) un 138. c piemēru (*vēstule ir saņemta*). Ciešamās kārtas formas ar *būt* no tādām pašām nominālām konstrukcijām var šķirt atkarībā no tā, vai to veidošanā var piedalīties palīgdarbības vārds *tikt*. Ja formā ir *tikt* nullforma, tā var *tikt* iekļauta attiecīgā darbības vārda paradigmā, bet, ja *tikt* lietojums tajā nav iespējams, tā atzīstama par nominālu konstrukciju. Sal. 171. un 172. piemēru.

171. *Atvēliet kādu brīdi sarunai ar bērnu, lai pārlicinātos, ka uzdevums ir [ticis] **saprasts**.* (K)

172. *Pirmais uzlējums ir [-] **paredzēts** tējas noskalošanai, tādēļ tas nav dzerams un uzreiz tiek liets ārā no tējkannas.* (K)

Palīgdarbības vārds *būt* ir izmantots konstrukcijā *bija / būs + nenoteiksme*, kas „parasti izsaka subjektīvu nepieciešamību ko darīt, bieži retorisku jautājumu vai izsaucienu veidā“ (Kalnača 2013b, 490). Lai izteiktu laika nozīmi, konstrukcijā patstāvīgā darbības vārda nenoteiksmei pievienota *būt* nākotnes vai pagātnes forma, sk. 173. un 174. piemēru. (Kalnača 2013b, 490–491)

173. *Tev **būs** savu tuvāku **mīlēt!***

174. *Kam tev **bija** tā **sacīt?***

Par šādu konstrukciju attieksmēm ar A. Ozola postulēto analītisko debitīvu, kā arī ar nenoteiksmes modālu lietojumu (bez darbības vārda *būt* formas) rakstījusi A. Kalnača (Kalnača 2013a) un I. Lokmane (Lokmane 2014).

Ar **palīgdarbības vārdu *tikt*** tiek veidotas galvenokārt ciešamās kārtas t. s. vienkāršās laika formas dinamiskajā pasīvā. Pirmkārt *tikt* izmantots īstenības izteiksmes t. s. vienkāršajās laika formās, sk. 175.–177. piemēru.

175. *Apdrošināšanas atlīdzības apmērs **tiek noteikts**, pusēm vienojoties.* (K)
176. *Kā jūs **tikāt uzņēmti** Grieķijā?* (K)
177. *Ja rudens būs lietains, tad asfalta virskārtas ieklāšana **tiks pārcelta** uz pavasari.*
(K)

Tāpat ar *tikt* tiek veidotas atstāstījuma izteiksmes t. s. vienkāršās tagadnes un nākotnes formas, kā arī vēlējuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formas dinamiskajā pasīvā, sk. 178.–180. piemēru.

178. *Tomēr vispirms rodoties dziesma, un pēc tam **tiekot piemeklēts** vai **radīts** teksts.*
(K)
179. *Grozījumi noteikumos **tikšot veikti** pēc iespējas ātrāk.* (K)
180. *Lai skolēns **tiktu uzaicināts** saņemt goda rakstu, viņam jābūt sekmīgam mācībās un ar nevainojamu uzvedību.* (K)

Tikt tiek izmantots arī dinamiskā pasīva salikto laika formu veidošanā (jeb tradicionāli — ciešamās kārtas salikto laika formu veidošanā) kopā ar *būt* īstenības, atstāstījuma un vēlējuma izteiksmē, sk. 181.–183. piemēru, kā arī gan vienkāršo, gan salikto laika formu veidošanā vajadzības izteiksmē, sk. 184. piemēru.

181. *Prasības iesniedzējs uzskata, ka **ir ticis notiesāts** par nodarījumiem, kuriem to izdarīšanas brīdī nebija paredzēta kriminālatbildība (..).* (K)
182. *Viņu pazudināja (..) nespēja **tikt galā** ar dzīves virpuli, kurā viņa pēkšņi **bija tikusi ierauta**.* (K)
183. *Taču tas nenozīmē, ka Eiropā ķīniešu izgudrojumi **būtu tikuši** tieši **pārņemti**.* (G)
184. *Medum **jābūt tikušam pārvadātam** vai nu a) bez taras, vai b) iesaiņotā veidā atsevišķos traukos (..).* (G)

Vēl palīgdarbības vārds *tikt* kopā ar lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi veido analītiskas formas, kuras uzskatāmas par dinamiskā perfekta formām, sk. 185. un

140. piemēru (sīkāk sk. 3.2.1. apakšnodaļā „Dinamiskās un statiskās formas“ un Kalnača 2013b, 479–480).

185. *Autors 2007. gada 8. martā vairākos Rīgas pilsētas mikrorajonos ar digitālā foto pētījuma metodi tika veicis pētījumus.* (K)

Palīgdarbības vārds *tapt* retumis tiek lietots ciešamās kārtas formās *tikt* vietā, sk.

186. piemēru.

186. *(..) pārlietu lielas ļaužu masas karjera krīzes laikā top nevis nobremzēta, nevis pārinstrumentēta, bet pilnīgi degradēta.* (K)

Visas darbības vārdu analītiskās laika un izteiksmju formas un palīgdarbības vārdu lietojumu tajās sk. „Latviešu valodas gramatikā“ (Kalnača 2013b, 551–556).

3.2.3. Noliegti palīgdarbības vārdi

Analītiskajām darbības vārda formām noliegumā tradicionāli negācija *ne-* tiek pievienota palīgdarbības vārdam: *nebūt / netikt + divdabis* (sk., piem., Valkovska, Lokmane 2013, 789).

Palīgdarbības vārdi teorētiskajā literatūrā raksturoti kā — cita starpā — tādi, kas izsaka noliegumu (tāpat kā personu, skaitli, laiku, veidu, modalitāti, kārtu utt., sk., piem., Heine 1993, 22–24).

Taču praktiskā lietojumā iespējams ne tikai 187. piemērā parādītais analītiskas darbības vārda formas noliegums, bet arī 188. piemērā redzamais (sk.). Atkarībā no tā, pie kura elementa tiek pievienota negācija *ne-*, radušos savienojumu var uzskatīt vai nu par formveidošanas, vai vārddarināšanas parādību — 187. piemērā parādīta noliegta analītiska darbības vārda forma, bet 188. piemērā drīzāk konstrukcija ar saitiņu.

Šajā apakšnodaļā analizētas galvenokārt netipiskās iespējas noliegt izteikuma saturu, lai tuvāk aplūkotu palīgdarbības vārdu raksturu un funkcijas tajos.

187. *esmu darījis : neesmu darījis*
188. *esmu darījis : esmu nedarījis*

„Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā“ darāmajā kārtā ir tikai trīs šādi piemēri īstenības izteiksmē (sk. 189., 190., 191. piemēru) un viens vēlējuma izteiksmē (sk. 192. piemēru), kur palīgdarbības vārds atrodas tieši blakus divdabim.

189. *Mazām meitenēm āda ir nenobriedusi, tās aizsargfunkcijas ir nepietiekamas.* (K)
190. *Kad bērns sāk patstāvīgi staigāt, lokomotorais paterns ir nenobriedis un iztrūkst pieaugušo gaitai raksturīgais.* (K)
191. *Ja draugs ir ko nelāgu nodarījis, kas draudzenei ir nepaticis, tad draudzenei ir par to jāstāsta, citādāk draugs par savu izplauto muļķību ir jau sen aizmirsis, un nevar saprast, par ko tas otrs tā „pūķojās“.* (K)

Divos teikumos (189. un 190. piemērā) izteicējs ir *ir nenobriedis*. Salīdzinot ar tipisko noliegumu *nav nobriedis*, piemēros ir uzsvērtā pazīme, nevis briešanas process, acīmredzot izteikumu autori izjūt nozīmes atšķirību. 191. piemērā ar *ir nepaticis* tāpat uzsvērts stāvoklis, *nepatīkšanas*, pazīmes piemītība, tas, ka draudzenei nepatīk, pretstatā *nav paticis*, kas norādītu uz patikas trūkumu.

192. *Vakardien biju priecīga par LNT cēlo domu pārraidīt tiešraidē šo pasaules mēroga notikumu, taču drīz vien pēc pirmajām tiešraides minūtēm sapratu, ka labāk būtu nerādījuši...* (K)

192. piemērā vēlējuma izteiksmē izteicējs ir *būtu nerādījuši*. Salīdzinot ar *nebūtu rādījuši*, šādam nolieguma lietojumam liekas arī stilistiska papildinformācija — tas ir galvenokārt sarunvalodā iespējams izteikums. Arī šajā piemērā vērojama stāvokļa uzsvēršana pretstatā procesam, ko ietvertu izteicējs *nebūtu rādījuši*.

Vajadzības izteiksmē jautājums nav aktuāls — pie darbības vārda vajadzības izteiksmes formā *ne-* nevar pievienot, tātad, lai noliegtu visu formu, vienmēr jānoliedz palīgdarbības vārds, kā 193. piemērā. Valodas praksē gan ir gadījumi, kad valodas lietotāji izjūt nepieciešamību noliegt patstāvīgā darbības vārda formu, lai izteiktu nozīmes niansi ‘obligāti nē’, kā tas parādīts 194. piemērā; lietojuma gadījumus sk. 195. un 196. piem. Ar šādu paņēmienu tiek pausta arī stilistiska ekspresija.

193. *ir jādara : nav jādara, nevajag darīt*
 194. *ir jādara : ir *jānedara*
 195. *Slikti darbojas tas, ko var aprakstīt ar "lai notiktu tas un tas, man ir jādara vai jānedara tas un tas. (G)*
 196. *Vīrs sastādījis sarakstu ar lietām, kas man JĀNEDARA. (G)*

Šeit *ne-* pievienošanu var izmantot par kritēriju debitīva nozīmju nošķiršanai.

Atstāstījuma izteiksmē negācijas *ne-* pievienošana patstāvīgā darbības vārda formai ir visizplatītākā un visdabīgākā, sk. 197. un 198. piemēru.

197. *esot darījis : neesot darījis*
 198. *(esot) darījis : nedarījis*

Līdzīgi arī vēlējuma izteiksmē iespējams negāciju *ne-* pievienot tieši patstāvīgā darbības vārda formai bez palīgdarbības vārda, sk. 199. un 200. piemēru.

199. *būtu darījis : nebūtu darījis*
 200. *(būtu) darījis : nedarījis*

A. Andronova „Latviešu–krievu vārdnīcas materiālos“ (2002) atstāstījuma izteiksmes paradīgmā ir arī **vienkāršās pagātnes formas**: *nedevis* ir vienkāršā pagātne blakus perfekta formai *neesot devis*; *devis* ir vienkāršā pagātne blakus perfekta formai *esot devis* (Andronov 2002, 364). J. Endzelīns norāda, ka *esot* divdabja formai atstāstījuma izteiksmē tiek pievienots „skaidrības labad citādi pārprotamos gadījumos“ (Endzelīns 1951, 977). A. Kalnača šādas formas raksturo kā palīgdarbības vārda *neesot* un darāmās kārtas pagātnes lokāmā divdabja kontaminētu resp. apvienotu formu (*neesot gājis* → *negājis*) (Kalnača 2013b, 485). Taču citi autori šādos gadījumos runā par palīgdarbības vārda nullformu.

Bieži šādas formas izmantotas pasakās un teikās. Sk. 201. piemēru no teikas „Svētliēpa un asinsvalks“.

201. *Ancē kādā pakalnā netālu no upes atrodas ļoti veca liepa, no kuras ir palikušas tikai atliekas. Liepu neviens nedrīkstot cirst, pat ne zariņu aiztikt: kas to darot,*

tam esot jāmirst. Reiz vecos laikos Ancei uzbrukuši ienaidnieki. (..) Liepu no tā laika neviens nedrīkstējis aiztikt, un to arī neviens nedarījis. (G)

Ciešamajā kārtā daudz piemēru, kur ir noliegta pati divdabja forma, nevis palīgdarbības vārds, taču tikai savienojumos ar *būt*, resp., statiskā pasīva formās, sk. 203.–210. piem.

Ar *tikt* „Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā“ ir viens šāds teikums, sk. 202. piemēru.

202. *Zelma vairs nerunās gari. Citādi atkal tiks nesaprasta. Viņa uzreiz sāks ar galveno.* (K)

Arī šis ir drīzāk nejaušs lietojuma gadījums, jo kopumā liekas, ka dinamiskā pasīva formām šāds *ne-* pievienojums nav raksturīgs. Resp., pievienojot *ne-* patstāvīgā darbības vārda formai, nevis palīgdarbības vārdam, vājinās darbības vārda formas nozīme, bet aktualizējas konstrukcijas nominālais raksturs, stāvokļa vai pazīmes piemītības nozīme, taču formām ar *tikt* tas nav raksturīgi, jo *tikt* palīgnozīmē tikai retumis funkcionē kā saitiņa, parasti tas lietots kā palīgdarbības vārds.

203. *Ar ko Latvijā patērētāji visbiežāk ir neapmierināti un par ko sūdzas?* (K)

204. *Ja mums ir pamats domāt, ka atteikums ir nepamatots, mēs šādus atteikumus parasti pārsūdzam.* (K)

205. *Panākums bija negaidīts, bet tomēr cerēts.* (K)

206. *Četru gadu laikā viņa arī sapratusi, cik skolotāja darbs no valsts un amatpersonu puses ir nenovērtēts.* (K)

207. *Dalībnieku skaits ir neierobežots: kurš piesakās, tas arī piedalās sacensībās.* (K)

208. *Trauki ir nemazgāti, krājas netīrā veļā.* (K)

209. *Pēc pirmā puslaika rezultāts bija neizšķirts.* (K)

210. *Kundzes prieks par tautiešu satikšanu šajā festivālā bija neviltots.* (K)

Konstrukcijās ar *būt*, kur noliegts patstāvīgais darbības vārds (sk. 203., 204., 205., 206., 207., 208., 209., 210. piemēru), jāņem vērā statisko formu tuvība ar nominālām konstrukcijām, ko ietekmē patstāvīgā darbības vārda leksiskā nozīme. *Neapmierināts,*

nepamatots, negaidīts, nenovērtēts uztverama kā pazīme. Arī savienojumos *ir neierobežots, ir nemazgāti* uzsvērtā noliegtā pazīme, nevis pozitīvās pazīmes trūkums.

Neizšķirts 209. piemērā tikai formāli ir divdabis, te nebūtu jārunā par darbības vārda formu, taču arī tas ilustrē procesu, kā tas notiek. Līdzīgi arī ar *neviltots* 210. piemērā.

To, kuram komponentam savienojumā tiek pievienots noliegums, var izmantot par kritēriju analītiskas darbības vārda formas un nominālas konstrukcijas nošķiršanai. Ja nav iespējams noliegt palīgdarbības vārdu, tad attiecīgais savienojums ir nomināla konstrukcija, nevis analītiska darbības vārda forma, lai gan iespējamais iemesls šādam nolieguma lietojumam var būt arī citāda patstāvīgā vārda nozīme. Sal. 203. un 211. piemēru, 204. un 212. piemēru, 209. un 213. piemēru.

211. *neapmierināts : nav apmierināts : ?*

212. *nepamatots : nav pamatots : aplams*

213. *neizšķirts : *nav izšķirts*

Šādu nolieguma lietojumu var noteikt arī sintaktiskā konstrukcija, sk. 205. piemēru, kuru iespējams pārfrazēt tā, kā parādīts 214. piemērā. Līdzīgi arī 206. piemērā konstrukcija *cik skolotāja darbs ir nenovērtēts* nosaka to, ka tajā nav iespējams lietot noliegtu palīgdarbības vārdu.

214. *bija negaidīts un bija cerēts*

Tātad var secināt, ka noliegtā izteicējā ir iespējams *ne-* pievienot arī patstāvīgajam darbības vārdam, resp., reizēm palīgdarbības vārds izteicējā var noliegumu nepārņemt. Taču darāmajā kārtā tie tomēr ir drīzāk okazionāli lietojuma gadījumi, kad runātāji izjūt nozīmes atšķirību starp abiem izteicēja noliegšanas paņēmieniem, resp., kad tiek uzsvērtā noliegtā pazīme, nevis pozitīvās pazīmes trūkums.

Atstāstījuma izteiksmē *ne-* pievienošana patstāvīgā darbības vārda formai ir parasts paņēmiens, taču tikai gadījumos, kad palīgdarbības vārds vispār netiek lietots (piem., *nedevis*), līdz ar to pastāv jautājums, vai te joprojām runa par analītiskām formām — tās iespējams interpretēt kā vienkāršās laika formas, kur nav citas iespējas nolieguma izteikšanai.

Ciešamajā kārtā *ne-* pievienošana patstāvīgajam darbības vārdam ir plašāk izplatīta, taču lielākoties statiskā pasīva formās. Tas vēlreiz uzsver statiskā pasīva formu

tuvību ar sintaktiskām konstrukcijām un ļauj pretstatīt statiskā un dinamiskā pasīva formas. Arī ciešamajā kārtā atkarībā no nolieguma pozīcijas savienojumā vērojamas nozīmes nianse — noliegtās pazīmes piemītība vai pozitīvās pazīmes trūkums.

Tas, ka savienojumos ar palīgdarbības vārdiem iespējamas šādas variācijas *ne*-pievienojumā, daļai var liecināt arī par palīgdarbības vārdu gramatizēšanās pakāpi, proti, ka palīgdarbības vārdi latviešu valodā nav gramatizējušies tiktāl, lai obligāti būtu konstrukcijā vienīgie, kas var izteikt noliegumu.

3.3. Saitiņas

Latviešu valodniecībā saitiņa tradicionāli tiek uzlūkota par sastata izteicēja vai sastata galvenā locekļa daļu, kas izsaka tā gramatisko modalitātes un laika nozīmi. Ļoti plaši par saitiņu un tās rašanās vēsturi rakstījis jau Kārlis Mīlenbahs 19. gs. beigās. Monogrāfijā „Teikums“ (1898) K. Mīlenbahs par saitiņu sauc *būt* finītā formā, kas var būt izteicēja sastāvdaļa kopā ar lietvārdu, vietniekvārdu, skaitļa vārdu vai divdabi (!). K. Mīlenbahs gan norāda, ka latviešu valodā parasts iztikt arī bez saitiņas un pārlietu biežs saitiņas lietojums liecina par vācu valodas ietekmi: „Jo vairāk latviešu valodas apziņa vada runātāju mēles un rakstnieku spalvas, jo mazāk plandās klausītāju un lasītāju priekšā saitiņa. (...) Kā lietuviešu, tā arī latviešu valodā saitiņa retumis lietojama.“ (Mīlenbahs 1898, 26–27) Sākotnēji saitiņas leksiskā nozīme bijusi ‘augt, elpot, mist, stāvēt u. c.’. Interesanta ir K. Mīlenbaha norāde, ka leksiskā nozīme tik ļoti izbalējusi, ka „latvietis formās: *ira, ir, iraid, nava, nav, nevaids* — tagad vairs nemaz nesajūt izteiksmes vārdus“ (t. i., darbības vārdus). (Mīlenbahs 1898, 27) Plaši K. Mīlenbahs iztirzā jautājumu, kurš teikuma veids ir senāks — teikums ar saitiņu (sk. 215. a piemēru) vai bez tās (sk. 215. b piemēru). Būtībā K. Mīlenbahs jau ieskicē darbības vārda *būt* gramatizēšanos (par to sīkāk sk. 1.2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās pētījumi latviešu valodniecībā“). K. Mīlenbahs secina: „Kad valodā vēl neviens izteiksmes vārds nebija savā nozīmējumā nodilis un izdēdējis līdz saitiņas robežām, tad valoda gan nostādīja teikuma priekšmetu un izteicēju, pastāvošu no lietas, īpašības vārdiem u. c., vienkārši blakus vienu otram, kā to vēl tagad latviešu valodā sastopam: *viņš liels, līdaka zivs*. Visu to ievērojot, teikumi bez saitiņas uzlūkojami par vecākiem nekā teikumi ar saitiņu.“ (Mīlenbahs 1898, 25, 27–28)

215.

- a. *Kūts ir ēka.*
- b. *Kūts ēka.*

Līdzīgu diahronisku saitiņas apskatu sniedz Vītauts Ambrazs „Lietuviešu valodas vēsturiskajā sintaksē“ (2006) — noteiktiem stāvokli izsakošiem darbības vārdiem pārvērsties saitiņās, attiecīgie teikumi kļuva tuvi nomināliem teikumiem un saitiņa piešķīra tiem laika un izteiksmes gramatiskās nozīmes, kuras nevarēja rādīt paši nomeni. (Ambrazas 2006, 155–158)

Pēc K. Mīlenbaha latviešu valodniecībā par saitiņu rakstīts galvenokārt izteicēja aprakstā. Katra autora izteicēja interpretācijā vērojamas nianses — piemēram, lietvārda lokatīvu vieni uzskata par nominālu izteicēju, citi par apstākli, tātad arī *būt* vai cita darbības vārda forma attiecīgi ir saitiņa vai patstāvīgs darbības vārds (sk. Endzelīns 1951, 1020; Ahero et al. 1962, 235; Beitiņa 1964, 8; Freimane 1985, 55, 60, 63; Valdmanis 1989, 34). Arī valodas materiāls rāda, ka palīgdarbības vārda un arī tā nullformas lietojums šādos gadījumos ir ārkārtīgi tuvs.

Interesanta ir K. Mīlenbaha norāde, ko vēlāk atkārtu arī V. Bērziņa, ka **visbiežāk** (izcēlums autores — B. I.) saitiņa ir lietojama tad, kad par izteicēju ir lietvārds nominatīvā (Mīlenbahs 1907b, 167; Bērziņa 1943, 198).

Tāpat būtiski, ka vairāki autori gramatikās un citos tamlīdzīgos vispārīgos aprakstos, gan nesaucot to vārdā, taču vairāk vai mazāk jau norāda uz *būt* un citu saitiņas funkcijā lietoto darbības vārdu gramatizēšanos — saitiņa ir darbības vārds, kas vai nu pilnīgi zaudējis leksisko nozīmi, vai kam tā ir izbalējusi (Mīlenbahs 1898, 27; Ahero et al. 1962, 235; Beitiņa 1964, 8; Valdmanis 1989, 34; lietuviešu valodniecībā Balkevičius 1998, 109).

Savukārt lietuviešu valodnieki vislielāko uzmanību pievēršusi dažādiem darbības vārdiem saitiņas funkcijā, šķirdami īsto saitiņu (liet. *grynoji jungtis*), kuru veido darbības vārds *būti* ‘būt’ jebkādā formā; neīsto saitiņu (liet. *negrynoji jungtis*), kuru veido citi darbības vārdi un kurai ir ne tikai gramatiskās nozīmes, bet vēl arī citas papildu nozīmes, kas rodas no darbības vārda leksiskās nozīmes; viltus saitiņu (liet. *netikroji jungtis*), par kuru ir darbības vārds ar konkrētas darbības nozīmi. (Ulvydas 1976, 352–353, 382–383, 388–89; Labutis 1994, 33–34; Ambrazas 1994, 486, 612) Tāpat uzsvērts, ka saitiņa var piesaistīt ne tikai nomenu nominatīvā, bet arī citos locījumos, piemēram, instrumentālī (Ambrazas 2006, 161–167; par instrumentāli izteicējā baltu un slāvu valodās arī Stassen 2001, 573–577).

V. Ambrazs norāda, ka saitiņas lomu var pildīt arī dažu nepatstāvīgas modālas nozīmes darbības vārdu (*galēti* ‘varēt’, *turēti* ‘vajadzēt’, *reikēti* ‘vajadzēt’ u. tml.) savienojumi ar darbības vārda *būti* ‘būt’ nenoteiksmi, sk. 216. piemēru (no: Ambrazas 1994, 486). (Ambrazas 1994, 486; Ambrazas 1999, 284). Par šādām saitiņām rakstījis arī J. Kārkliņš (Kārkliņš 1974, 48–49). (Sīkāk par šiem gadījumiem sk. 3.4.2. apakšnodaļā „Modificētāju lietojums“.)

216. Lietuviešu valodā
- a. *Žodis tur-i būti svarus.*
 vārds vajadzēt-3.PRS būt nozīmīgs
 ‘Vārdam jābūt (burt.: vajag būt) nozīmīgam.’
- b. *Jums reikējo atsargesniems būti.*
 Jums vajadzēja piesardzīgākiem būt
 ‘Jums vajadzēja piesardzīgākiem būt.’

Sīkāk par dažādu autoru saitiņas interpretācijām, kā arī par saitiņu un palīgdarbības vārdu tuvību sk. 2.2. apakšnodaļā „Darbības vārdu morfoloģiskā un sintaktiskā palīgnozīme“.

Latviešu valodniecībā tradicionāli par saitiņām uzskatīti darbības vārdi **būt, tikt, tapt, kļūt**, sk. 217.–220. piemēru.

217. *Esmu lībietis, runāju lībiski, bet mans bērns ir latvietis.* (K)
218. *Bet, ja arī visas, kas gribēja, netika aktrises, tad tomēr netika arī tik klaji publiski izrādīts, ka darba piramīdas pamatā dubļi vien.* (K)
219. *Apmēram desmit gadus es mācījos, kamēr man tapa skaidrs, kas Jāņos ir jādara.* (K)
220. *Pļāvums noteikti jāsavāc, citādi mauriņš izsutīs, kļūs brūngans un sāks pelēt.* (K)

Saitiņas funkcijā bieži lietoti arī citi darbības vārdi (piemēram, *gadīties, justies, nākt, šķīst* utt.). Latviešu valodniecībā ir tradīcija tos šķirt no saitiņām *būt, tikt, tapt, kļūt*, saucot par saitiņverbiem (sk., piem., Kārklīņš 1974, 44–49; Freimane 1985, 56). Ievērojot saitiņu un saitiņverbu šķīrumu, gramatizēšanās process būtu attēlojams šādi: *patstāvīgs darbības vārds > saitiņverbs > saitiņa*.

Saitiņas ir desemantizējušās gandrīz pilnīgi, bet tā dēvētie saitiņverbi tikai daļēji, tiem piemīt leksiskā nozīme, kas ir spilgtāka nekā saitiņām, un tie biežāk nekā saitiņas (izņemot *būt*) lietoti arī kā patstāvīgi darbības vārdi. Tādējādi saitiņas tikai saista teikuma struktūras elementus, kamēr pārējie darbības vārdi saitiņas funkcijā gan veic saitiņām raksturīgo palīgfunkciju, gan arī piešķir izteicēja saturam būtisku nozīmes niansi. Taču desemantizēšanās pakāpe bieži nav viegli nosakāma, tādēļ saitiņu un saitiņverbu šķīrums ir nosacīts.

Arī darbības vārds *būt* gramatizējies pakāpeniski — pirms kļuvis par saitiņu, tas atradies starppakāpē starp patstāvīgu darbības vārdu un saitiņu, tātad funkcionējis kā t. s. saitiņverbs:

būt 'augt, kuplot, elpot, mist, stāvēt utt.' (*viņš bija* 'viņš auga') > *būt* 'augt utt.' (*viņš bija liels* 'viņš auga, kļuva liels') > *būt* 'būt' (*viņš bija liels*) (Mīlenbahs 1898, 25–28; Ambrazas 2006, 155–156).

Valodas sinhroniskā lietojumā šī gramatizēšanās shēma redzama, skatot dažādus darbības vārdus vienādā vai tuvā lietojumā.

221.

- a. *Karsts laiks pieturas visu pavasari.*
- b. *Laiks pieturas karsts.*
- c. *Laiks ir karsts.*

221. a piemērā *pieturēties* lietots patstāvīgā nozīmē. 221. b piemērā tas lietots saitiņas (saitiņverba) funkcijā un vienlīdz būtiska ir gan darbības vārda, gan adjektīva leksiskā nozīme. 221. c piemērā darbības vārda leksiskā nozīme ir vispārīga un nav būtiska, svarīgākā ir izteicēja nominālās daļas leksiskā nozīme, darbības vārds ir saitiņa.

Par saitiņām var būt darbības vārdi ar trejādām nozīmēm (pēc: Kārklīņš 1974, 44–49; Freimane 1985, 56):

- 1) Ar īpašības, pazīmes piemītības nozīmi (līdzīgi saitiņai *būt*): *gadīties, atgadīties, sagadīties, justies, sajusties, klāties, iznākt, nākties, izrādīties, turēties, noturēties, pieturēties, palikt, izdoties, padoties, stāvēt* u. c., sk. 222.–226. piemēru.

- 222. *Un pat tad, ja abi esat gadījušies tādi mierīgi un nosvērti, (..) sirds nav brīva.* (K)
- 223. *Bez veiksmes vienmēr klājas grūti.* (K)
- 224. *Filiāļu funkciju un uzdevumu apjoms paliks nemainīgs.* (K)
- 225. *Auns gan esot padevies nīkulīgs, bet melngalyju šķirne pati par sevi ir laba.* (K)
- 226. *Malkas šķūnis stāv tukšs.* (K)

- 2) Ar stāvokļa, pazīmes maiņas nozīmi (kā saitiņām *kļūt, tikt, tapt*): *mesties, apmesties, atmesties, samesties, nākt, vērsties, izvērsties, palikt* ‘kļūt’, sk. 227.–230. piemēru.

227. *Naktis jau metās īsākas.*
228. *Zāles remontēšana pašu spēkiem nāk par labu kolektīva veidošanai, tas saliedē.* (K)
229. *Abas spēles izvērtās gandrīz vienādas.* (K)
230. *Cep aptuveni 6–8 minūtes, kamēr malas paliek brūnas.* (K)

- 3) Ar šķituma nozīmi: *šķīst, šķīsties, likties, izlikties, izskatīties, skaitīties, sacīties*, sk. 231.–234. piemēru.

231. *Tas, kas reiz šķīta tāls, pēkšņi ir tuvs.* (K)
232. *Viņš izlikās ļoti labs, romantisks un interesants, bet viņa īsto dabu es pilnīgi nezināju.* (K)
233. *Pašlaik, ziedēšanas laikā, astilbju dobe izskatās patiešām krāšņa.* (K)
234. *Man vēl jānoskaidro, kā īsti jāpiebūvē otra ēka, lai tā skaitītos atsevišķa būve.* (K)

Ar saitiņām tiek veidoti sastata izteicēji un sastata galvenie locekļi, taču retumis saitiņas nenoteiksmes vai divdabja formā var iekļauties arī citos teikuma locekļos un konstrukcijās (par to sk. Lokmane 2014), piemēram, teikuma priekšmetā (kā 235. piemērā), apzīmētājā (236. piemērs), papildinātājā (237. piemērs), savrupinātā divdabja konstrukcijā (238. piemērs). M. Beitiņa rakstā „Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*)“ vēl bez šiem piemin arī apstākli un vienkopas teikuma galveno locekli (Beitiņa 1964, 7).

235. *Ir svarīgi būt uzmanīgiem pret visām iespējamām depresijas izpausmēm.* (K)
236. *Iespējams, savādi, bet varbūt arī likumsakarīgi, ka daudz klusāka bija mūsposē par lamu vārdu kļuvušā „Liepājas siltuma“ pārdošana.* (K)
237. *Tas rosināja būt uzmanīgākai.* (K)
238. *Cilvēku domāšanai masveidā kļūstot „zaļākai“, mainās paradumi.* (K)

Saitiņas tiek lietotas arī konstrukcijās ar lokāmajiem darāmās kārtas pagātnes divdabjiem, resp., palīgdarbības vārda vietā darbības vārda saliktajās laika formās, sk. 239. un 240. piemēru.

239. *Vai viņš **jūtas** ko īpašu **padarījis**?* (K)

240. *Precēts vīrietis **liekas** vairāk **pieredzējis** un **nobriedis**.* (K)

Šādā lietojumā saitiņa var tikt izmantota arī otras saitiņas sastāvā, resp., ir iespējama saitiņa saliktajā tagadnes formā, kur palīgdarbības vārda *būt* vietā lietota cita saitiņa, sk. 241. un 242. piemēru.

241. *Kopš iegādājos trektoru un skābsiena tinēju, **jūtos kļūvis** (sal.: esmu kļūvis) **patstāvīgs**.* (K)

242. *Līdz ar to Somijas ziemeļi ar bargajiem mīnusiem, sniega motocikliem uz restēm ceptu lasi briežādas teltī **rādās palicis** vienīgais **variants**.* (G)

Saitiņas iesaistītas arī konstrukcijās, kur saitiņai un nomenam vai divdabja formai pievienots darbības vārds *būt* nelokāmā divdabja formā, kā 243. un 244. piemērā.

243. *Mazais zariņš **šķīta esam** elektriskais **kabelis**.* (K)

244. *Bet taisni tie miesas locekļi, kas **liekas esam nespēcīgākie**, ir sevišķi vajadzīgi.*
(G)

3.4. Modificētāji

Raksturojot modificētājus, vispirms jāpievērš uzmanība arī modālu darbības vārdu termina lietojumam un izpratnei latviešu valodniecībā. Klasificējot darbības vārdus pēc sintaktiskajām funkcijām, atbilstošāks ir modificētāju jēdziens. Atsevišķā apakšnodaļā raksturoti darbības vārdi, kas latviešu valodā var būt par modificētājiem, un to lietojums dažādās konstrukcijās.

3.4.1. Modāli darbības vārdi latviešu valodā

3.1. apakšnodaļā kā viena no darbības vārdu grupām raksturoti modificētāji, taču nav minēti modāli darbības vārdi. Šajā apakšnodaļā tuvāk raksturota šāda pieeja un aplūkotas modālu darbības vārdu un modificētāju atšķirības, kā arī paskaidrots, kādēļ latviešu valodniecībā, koncentrējoties gan uz darbības vārdu semantiku, gan uz sintaktisko lietojumu, nav izmantojama, piemēram, angļu un vācu valodniecības tradīcija modālus darbības vārdus uzskatīt par atsevišķu palīgnozīmē lietotu darbības vārdu grupu.

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ ir skaidroti **modāli vārdi** — tie ir vārdi, kas funkcionē kā modalitātes izteikšanas līdzeklis, un tie var būt pilnīgi vai daļēji zaudējuši leksisko nozīmi (piemēram, latviešu valodā darbības vārdi *varēt*, *gribēt*, *vajadzēt* ir daļēji desemantizējušies) (Skujiņa 2007, 236–237). „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ ir arī **modificētājiem** veltīts šķirklis — tie ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno locekli, piešķirot tam modālu, fāzes vai nejaušības nozīmi (piemēram, attiecīgi *Mēs gribam strādāt*; *Mēs sākam strādāt*; *Mums izdevās pastrādāt*) (Skujiņa 2007, 237). Tātad šajās definīcijās darbības vārdi aplūkoti arī no teikuma struktūras viedokļa, un secināms, ka modāli darbības vārdi teikumā var būt par modificētājiem.

Iespējamās darbības vārdu modālās nozīmes, kā sacīts **modalitātes** skaidrojumā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“, ir teksta autora attieksme vai vērtējums vai nu par sprieduma saturu, vai arī par situācijas norisi (Skujiņa 2007, 236; sīkāk sk. Kalnača 2013b, 498–502). Tā mēdz runāt par epistēmisko (sk. 245. a piemēru (no: Skujiņa 2007, 107); sīkāk sk. Skujiņa 2007, 107; Crystal 2006, 163), deontisko (sk. 245. b piemēru (no: Skujiņa 2007, 84); sīkāk sk. Skujiņa 2007, 84; Crystal 2006, 130), arī

evidenciālo modalitāti vai evidencialitāti (par to sīkāk sk. Skujiņa 2007, 112; Crystal 2006, 130; Kalviša 2011; Kalviša 2012).

245.

- a. *Māsai šobrīd jābūt mājās.*
'Māsai šobrīd vajadzētu būt mājās.'
- b. *Māsai šobrīd jābūt mājās.*
'Māsai šobrīd nepieciešams būt mājās.'

Valodas elementu raksturojumā var minēt konkrētas modālas nozīmes, kā, piemēram, jau pieminētās: nepieciešamība, iespējamība, varbūtība, pavēle, aizliegums, ieteikums u. tml. Šāds paņēmiens ir ērti izmantojams, jo latviešu valodā ar vieniem un tiem pašiem valodas līdzekļiem bieži var izteikt, piemēram, gan epistēmisku, gan deontisku modalitāti — sk. 245. piemēru, kas var tikt lietots gan ar nozīmi 'Māsai šobrīd vajadzētu būt mājās' (pēc teksta autora domām), gan 'Māsai šobrīd nepieciešams būt mājās' (obligāti). Tādējādi bieži šīs nozīmes ir grūti nošķirt, tās mēdz arī pārklāties (sīkāk par šo nozīmju nošķiršanu sk. Lokmane, Kalnača 2014).

Runājot tieši par modāliem darbības vārdiem, vispirms jāpievēršas jau minētajai angļu valodniecības tradīcijai, kur modālie darbības vārdi jeb modālie palīgdarbības vārdi (angl. *modal verbs, modal auxiliaries*) ir ārkārtīgi plaši pētīti, ir izstrādātas vairākas klasifikācijas, kas ietver vajadzības, iespējamības, noteiktības u. c. jēdzienus. Tie ir darbības vārdi, kas izsaka izteikuma modalitāti. (Crystal 2006, 299) Angļu valodas modālo darbības vārdu kopums ir noslēgts, tie ir konkrēti darbības vārdi, kam ir vairākas noteiktas, no citiem darbības vārdiem atšķirīgas formālas pazīmes (sk., piemēram, Palmer 2001, 100–101), tādēļ to sastatījums ar latviešu valodas darbības vārdiem nebūtu īsti korekts, jo latviešu valodā robežas starp modālajiem darbības vārdiem un pārējiem darbības vārdiem nav tik viegli novelkamas. Taču ir skaidrs, ka arī latviešu valodā ir darbības vārdi, kas izsaka modālas nozīmes un kuriem ir īpašs lietojums un tātad, domājams, arī atsevišķas formālas atšķirības no pārējiem darbības vārdiem. Par angļu un vācu valodas modālajiem darbības vārdiem gramatizēšanās aspektā sk. 1.3. apakšnodaļā „Darbības vārdu gramatizēšanās mehānisms“.

Šādi latviešu valodas darbības vārdi un to lietojums literatūrā arī ir aplūkots, lai arī kopumā var teikt, ka ne modālu darbības vārdu, ne modificētāju jēdziens latviešu

valodniecībā nav vispārpieņemts. Par krievu un lietuviešu valodnieku risinājumu šajā jautājumā sīkāk sk. 3.4.2. apakšnodaļā „Modificētāju lietojums“.

Pievēršoties pašiem darbības vārdiem, jāsaprot, ka latviešu valodniecībā modāli darbības vārdi vairākkārt minēti verbu klasifikācijā, taču ne vienmēr. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ tie ir *varēt, gribēt, drīkstēt, jaudāt, spēt, ļaut*, kam var būt gan patstāvīga, gan palīgverba nozīme. Palīgnozīmē tie piešķir sekojošai nenoteiksmei modalitātes nozīmi. (Ahero et al. 1959, 546–547; arī Ahero et al. 1962, 18–21.) Te gan jāpiebilst, ka darbības vārdam *ļaut* ir no pārējiem atšķirīga nozīme un lietojums — šajā klasifikācijā nav ņemts vērā darbības darītājs. Arī D. Nītiņa kā modālos verbus min tos pašus — *varēt, gribēt, drīkstēt, spēt, ļaut, jaudāt*. Tie izsaka attieksmi, stāvokli, spēju vai nespēju ko veikt. (Nītiņa 2001, 64) I. Freimane pētījumā „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana“ lietojusi semantiskā modifikatora terminu, ko, runājot par šādiem darbības vārdiem, lieto arī Dz. Paegle. Tie ir, piemēram, *sāk līt, mēģina lasīt, turpina zīmēt, beidz rakstīt*. (Freimane 1985, 32–35; Paegle 2003, 91)

Tomēr konstrukcijas — izteicēju un galveno locekli —, kurās ietilpst šāds darbības vārds finītā formā kopā ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi, pirmais plašāk aplūkojis J. Kārklīšs darbā „Infinitīva sintaktiskās potences“ (1976). Viņš teikumus ar šādām konstrukcijām dala teikumos ar fāzes, modālo un izpausmes veida realizāciju. Modālo realizāciju veido dažādas nozīmes modālie darbības vārdi kopā ar nenoteiksmi. Galvenās modālo verbu grupas ir

- 1) verbi, kas izsaka prasmi, paražu, spēju, iespēju vai — noliegtā formā — tām ko pretēju (*drīkstēt, ierast, jaudāt, mācēt, mēgt, pagūt, prast, spēt, varēt* u. c.);
- 2) verbi, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos (*alkt, apņemties, censties, gatavoties, grasīties, gribēt(ies), iedrošināties, ilgoties, kārot, mēģināt, tiekties, tīkot, uzdrošināties, vēlēties* u. c.);
- 3) verbi, kas izsaka nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos (*dergties, kaunēties, kautrēties, kavēties, liegties, riebties, sargāties, vilcināties* u. c.);
- 4) verbi, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību (*(pie)klāties, (pie)nākties, vajadzēt* u. c.);
- 5) verbi ar nozīmi ‘vairīties’ (*baidīties, kaunēties, vairīties* u. c.). (Kārklīšs 1976, 64–67)

Līdzīgu šādu darbības vārdu apskatu sniedz arī I. Freimane (Freimane 1985, 32–35).

J. Kārkliņa minēto trešo un piekto verbu grupu gan, liekas, varētu apvienot, bet galvenās darbības vārdu modālās nozīmes šai dalījumā ir parādītas, tomēr galvenokārt šeit minēti tādi darbības vārdi, kas izsaka deontisko modalitāti, kā 246.–249. piemērā.

246. *Bieži vien **neesam varējuši izskaidrot** savus lēmumus.* (G)

247. *Kādam vectētiņam bija sieva — vecmāmiņa, kura saslima un jau **grasījās mirt**.*
(G)

248. *Pat **runāt** latviski viņi **kaunējās**.* (G)

249. *Tad kādu ūdeni **vajag dzert**?* (G)

Tādēļ aktuāls kļūst jautājums par attieksmēm starp modāliem darbības vārdiem un darbības vārdiem modālā lietojumā. Iepriekš raksturotā modālu darbības vārdu izpratne izrietētu arī no angļu valodniecības tradīcijas, ar kuru gan, kā jau minēts iepriekš, sastatījums nav gluži korekts.

Taču latviešu valodā ir arī darbības vārdi, kas izsaka lielākoties epistēmiskas nozīmes un kuri tāpat jāņem vērā, ja tiek runāts par darbības vārdiem modālā lietojumā. Interesanti, ka tie ir darbības vārdi, kas bieži tiek lietoti kā saitiņverbi, piemēram, *šķīst, šķīsties, likties, rādīties*, sk. 250.–253. piemēru. Lielākoties tās ir saitiņas ar šķituma nozīmi, jo jau to leksiskajā nozīmē ir ietverta autora attieksme pret attiecīgo izteikumu, norāde uz iespējamību. Iespējams, ka modālas nozīmes var izteikt arī atsevišķi citi saitiņas funkcijā lietoti darbības vārdi, lai arī tā nav galvenā šo darbības vārdu funkcija, taču epistēmiskais lietojums visās saitiņverbu grupās — arī darbības vārdiem ar īpašības, pazīmes piemītības nozīmi, kas funkcionē līdzīgi saitiņai *būt*, piemēram, *izdoties, iznākt*, kā arī darbības vārdiem ar stāvokļa vai pazīmes maiņas nozīmi, līdzīgi kā saitiņai *kļūt*, piemēram, *nākt, mesties* (Freimane 1985, 56) — piemīt tiem darbības vārdiem, kuru nozīmē ir tieši šķituma nokrāsa. Te gan jāpiebilst, ka citos sintaktiskā lietojuma gadījumos, t. i., ne kā saitiņverbiem, bet virsteikumā vai iesprauduma funkcijā, kā 254. un 255. piemērā. Epistēmiskā nozīme piemīt vienīgi darbības vārdiem, kas šai klasifikācijā iekļauti grupā, kam šķituma nozīme ir pamatnozīme, taču tam nevajadzētu būt šķērslim šo darbības vārdu modālā lietojuma analīzē, jo arī minētajiem modificētajiem attiecīgās modālās nozīmes ietilpst jau to leksiskajā nozīmē.

250. *Tā tomēr **šķīta** īsta un karsta (..). (G)*
251. *Grāmatas saturs **šķietas** gaužām vienkāršs. (G)*
252. *Tu nemaz **neliecies** tā sabeidzies, kā varētu domāt. (Anšl. Eglītis)*
253. *Pagaidām viss **rādās** tīri labi (..). (G)*
254. *Parasti tas, ko jūtam skolas gados, ir tikai iemīlēšanās, kaut arī pašiem tajā vecumā **šķiet**, ka tā ir īsta mīlestība. (G)*
255. *Tā, **šķiet**, ir īsta mīlestība.*

Tomēr saitiņverbu modālās nozīmes sarežģī modālo darbības vārdu termina lietojumu — lai gan ir iespējams definēt arī zināmu saitiņu un modificētāju līdzību, to sintaktiskais lietojums tomēr ievērojami atšķiras, taču lielā mērā tieši formālās pazīmes parasti tiek uzskatītas par būtiskām, runājot par noteiktu darbības vārdu grupu. Gan saitiņas, gan modificētāji ir darbības vārdi, kas lietoti palīgnozīmē, tie ir izteicēja daļa un izsaka gramatiskās nozīmes, kuras vienkāršos izteicējos būtu ietvertas patstāvīgās nozīmes darbības vārda formā. Tātad kopīga abām darbības vārdu grupām ir gramatizēšanās un iekļaušanās izteicējā jau palīgnozīmē lietota darbības vārda statusā. Iespējams, šo pazīmju ir pietiekami, lai gan darbības vārdus, kas funkcionē kā saitiņas, gan tādus, kas lietoti kā modificētāji, uzskatītu par modāliem darbības vārdiem. Taču tas, ka gan par saitiņām, gan modificētājiem var funkcionēt arī darbības vārdi, kas neizsaka modālas nozīmes (sk., piemēram, 256. un 257. piemēru ar saitiņām un 258. un 259. piemēru ar modificētājiem), kā arī lielākas līdzības trūkums starp šīm grupām varētu būt arī iemesls citādi interpretācijai.

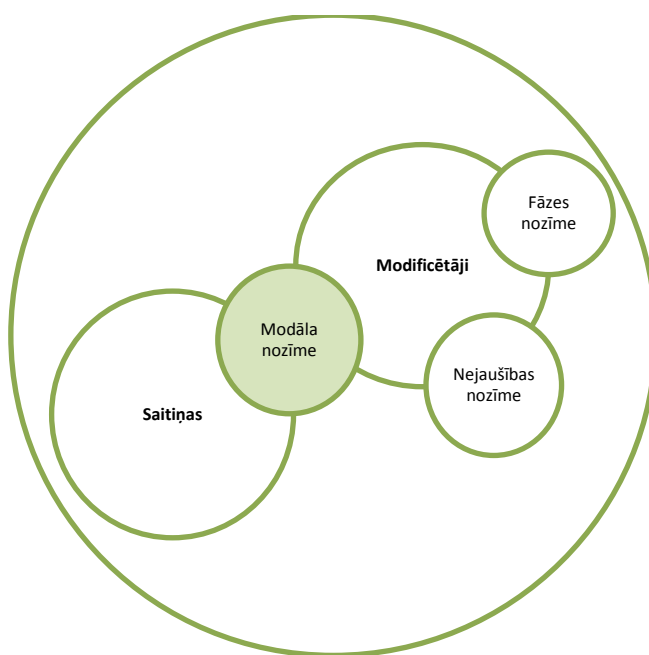
256. *Bet pagaidām iznāk, ka dzīvoklis **stāv** tukšs. (K)*
257. *Lai kā viņi centās, tomēr spraugas starp blokiem **palika** redzamas. (K)*
258. *Viduslaikos informācijas aizsardzībai **sāka** izmantot daudz efektīvākās kodēšanas un kriptogrāfijas metodes. (K)*
259. *Pieturoties mitram un relatīvi siltam laikam **turpinās** augt ziemas celmenes. (K)*

Visvienkāršāk būtu modificētājus, kas izsaka modālas nozīmes, uzskatīt par modāliem darbības vārdiem un citus darbības vārdus šajā grupā neiekļaut. Tomēr šāda pieeja būtu pamatota tikai tad, ja varētu atrast kādas formālas atšķirības starp modificētājiem ar modālu nozīmi (sk. 260. un 261. piem.) un pārējiem modificētājiem (262. piem.), taču atšķirības ir vērojamas tikai attiecīgo darbības vārdu semantikā.

260. Neskatoties uz visām tehniskajām iespējām, **dziedāt** savam bērniņam šūpuļdziesmas **vajadzētu** mammai pašai (...). (G)
261. Rīgas mājām **vilcinās pārbaudīt** ūdens skaitītājus. (G)
262. Šī leģenda **turpināja dzīvot** arī pēc rakstnieka nāves. (G)

Kaut gan modālo darbības vārdu termins var likties visai ērts, tomēr jāsecina, ka tā lietojumam latviešu valodā trūkst valodas formālajā uzbūvē balstīta pamatojuma un precīzāk būtu jārunā par *darbības vārdiem modālā lietojumā*, neuzskatot to par īpašu darbības vārdu grupu citādi, kā vien no semantikas viedokļa. Savukārt, runājot par sintaktiskajām funkcijām, jāšķir darbības vārdu grupa, kas lietoti *modificētāju* funkcijā.

Kopumā var sacīt, ka daļai modificētāju gan piemīt modālas nozīmes, taču ne visiem. Tāpat daļa modālā nozīmē lietotu darbības vārdu ir modificētāji, taču daļa veic citas funkcijas. Shematiski to nosacīti iespējams attēlot tā, kā redzams 7. attēlā.

7. attēls. Modificētāju un modālas nozīmes darbības vārdu attiecības

3.4.2. Modificētāju lietojums

Darbības vārdi, kas izsaka teikuma modalitāti, valodniecībā ir ārkārtīgi plaši pētīti, ir izstrādātas vairākas klasifikācijas, kas ietver vajadzības, iespējamības, noteiktības

u. c. jēdzienus (Crystal 2006, 299). Literatūrā atrodams daudz informācijas par atsevišķu angļu valodas darbības vārdu palīgnozīmes attīstību (piemēram, par darbības vārdiem *use* (palīgnozīmē *used to*) un *keep* sk. Heine, Kuteva 2007, 21–23, 39, 42), kā arī par angļu valodas modālo palīgdarbības vārdu rašanos kopumā (sk., piemēram, Roberts 2007, 127–128).

Angļu valodā modālo darbības vārdu kopums ir noslēgts, tie ir konkrēti darbības vārdi, kam ir vairākas noteiktas no citiem darbības vārdiem atšķirīgas pazīmes (sk., piemēram, Palmer 2001, 100–101). Latviešu valodā turpretī ir nepieciešams plašāks to aplūkojums un robežas starp modālajiem darbības vārdiem un pārējām darbības vārdu grupām nav tik viegli novelkamas (par to sk. arī 3.4.1. apakšnodaļā „Modāli darbības vārdi latviešu valodā“).

Krievu gramatikās ir tradicionāls verbāla salikta izteicēja (kr. *sostavnoe glagol'noe skazuemoe*) jēdziens, tajā ietilpst fāzes vai modālas nozīmes palīgdarbības vārds un patstāvīgs darbības vārds nenoteiksmē (Beloshapkova 1989, 612–614; Rozental', Golub, Telenkova 2003, 304–305).

Lietuviešu gramatikās tāpat ir tradicionāls saliktā izteicēja paveids, kas sastāv no viena darbības vārda finītās formas un cita darbības vārda nenoteiksmes vai divdabja (liet. *suvestinis tarinys*), taču šā darbības vārda apzīmēšanai nav lietots kāds īpašs termins (Ulvydas 1976, 332). Modālus darbības vārdus piemin A. Valeckiene, pēc leksiskās nozīmes patstāvības un spējas saistīties ar citiem vārdiem un formām izšķirdama arī modālus un fāzes darbības vārdus, kam ir daļēji patstāvīga leksiskā nozīme un kas bieži pieprasa papildinājumu (*galėti* ‘varēt’, *privalėti* ‘pienākties; vajadzēt’, *reikėti* ‘vajadzēt’, *turėti* ‘vajadzēt’, *baigti* ‘beigt’, *liautis* ‘pārstāt’, *pradėti* ‘sākt’, *šokti* ‘sākt’ u. c.). (Valeckienė 1998, 162) Līdzīgos uzskatos ir vēl M. Ramonienė un J. Priušauskaitė, kuras runā par daļējiem palīgdarbības vārdiem (liet. *pusiau pagalbiniai veiksmažodžiai*), kam nepieciešams papildinājums. Tālāk, tāpat kā A. Valeckiene, autore tos dala modālos un fāzes darbības vārdos, taču — tāpat kā vairums latviešu valodnieku — nepiemin izpausmes veida vai nejaušības nozīmi. (Ramonienė, Priušauskaitė 2003, 27–28)

Paši būdami daļēji desemantizējušies, modificētāji tomēr piešķir patstāvīgajam vārdam nozīmes niansi. Iekļaudamies saliktā izteicējā vai galvenajā locekļī (vai citās konstrukcijās), modificētāji patstāvīgajam darbības vārdam liek mainīt arī formu — tas tiek lietots nenoteiksmē —, taču sākotnējās gramatiskās nozīmes konstrukcijā nezūd, bet tikai pāriet no patstāvīgā darbības vārda uz palīgdarbības vārdu. Modificētāji, tāpat kā citi

palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, izsaka konstrukcijas gramatiskās nozīmes, taču modificētāju palīgnozīme raksturojama arī kā semantiska.

Modificētāji ar **fāzes** nozīmi ir triju veidu (pēc: Kārkliņš 1976, 64).

1) Modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības sākumu:
laisties, mesties, ņemties, sākt, atsākt, iesākt u. c., sk. 263.–266. piem.

263. *Nonākot citā valstī un kultūrā, tu **meties** baudīt visu, ko ceļojums piedāvā.* (K)

264. *Taču tad pamazām tirgū **sāka** parādīties baravikas, gailenes, bērzlapes.* (K)

265. *Vai tā kādreiz **atsāks** pukstēt?* (K)

266. *Mēs gribējām precēties, man šuvēja jau **bija iesākusi** šūt kāzu kleitu.* (K)

2) Modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības turpinājumu,
ilgšanu: *nebeigt, palikt, turpināt* u. c., sk. 267.–269. piem.

267. *Esmu pārliecināts, ka dzīve **nebeigs** mani pārsteigt arī turpmāk.* (K)

268. *Ja iedzīvotāji **paliek** dzīvot denacionalizētajā namā, jārēķinās, ka īres griesti var strauji kāpt.* (K)

269. *Vēl apmēram pusstundu **turpinām** vārīt uz lēnas uguns.* (K)

3) Modificētāji, kas norāda ar nenoteiksmi apzīmētās darbības beigas:
aprauties, apstāties, beigt, mitēties, stāt, pārstāt, norimt, norimties, pierimt, rimt, rimties u. c., sk. 270.–271. piem.

270. *Pērn puķu audzētāji **beidza** maksāt aizņēmumu un paņēma jaunu.* (K)

271. *Kad bērni **pārstāj** fantazēt?* (K)

Galvenās **modālas** nozīmes modificētāju semantiskās grupas ir četras (pēc: Kārkliņš 1976, 65–66).

1) Darbības vārdi, kas izsaka prasmī, paražu, spēju, iespēju: *drīkstēt, ierast, jaudāt, mācēt, mēgt, pagūt, prast, spēt, varēt* u. c., sk. 272.–275. piem.

272. *Sarkanajā āboliņā aitas **drīkst** ganīt tikai otrajā gadā pēc sēšanas un tikai pēc atāla nopļaušanas.* (K)

273. *Ļoti daudzi no mums **ieraduši** nomainīt realitāti pret savām domām, iedomām un apsvērumiem. (K)*

274. *Miks koncerta laikā **neesot jaudājis** ne palēkāt, ne kājas pavilkt. (K)*

275. *Lai cilvēks **spētu** kaut ko radīt, viņam **ir jāmāk** ieklausīties klusumā un ieiet savā iekšējā telpā. (K)*

2) Darbības vārdi, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos: *apņemties, censties, gatavoties, grasīties, gribēt, gribēties, iedrošināties, kārot, mēģināt, tiekties, tīkot, uzdrošināties, vēlēties u. c., sk. 276.–279. piem.*

276. ***Centāmieš** nokļūt uz pareizā ceļa, bet pēc vairāku stundu braukšanas atkal iestigām. (K)*

277. *Prasīju, vai tad viņi **gatavojas** arī precēties. (K)*

278. ***Gribētos** šeit palikt ilgāk, esmu iepazinusi daudz jaunu draugu. (K)*

279. ***Esmu mēģinājis** špikot skolas gados, bet skolotāji bija ļoti manīgi. (K)*

3) Darbības vārdi, kas izsaka nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos, vairīšanos: *baidīties, derties, kaunēties, kautrēties, kavēties, liegties, riebties, sargāties, vairīties, vilcināties u. c., sk. 280.–282. piem.*

280. *Parasti pircēji **baidās** šos produktus pirkt, jo nezina, kā tos pagatavot. (K)*

281. *Kas notiek, ja vecāki, vēloties bērnu pasargāt, slēpj savas emocijas un **kavējas** atklāt faktu, ka ģimenē ienāks trešais — bērnam svešs cilvēks? (K)*

282. ***Riebjas** lasīt mūžīgo „kurš“ vienkāršā „kas“ vietā, adverbu verba vietā, bezgalīgos prievārdus un to lietojumu nevietā. (K)*

4) Darbības vārdi, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību: *klāties, pieklāties, nākties, pienākties, vajadzēt u. c., sk. 283.–285. piem.*

283. *Turpmāk viņu **pieklājas** godāt par seru Miku. (K)*

284. *Man pat **nācās** pielaikot bārdu un kļūt par Ziemassvētku vecīti. (K)*

285. *Ja nebūtu makulatūras, **vajadzētu** nocirst 7579 kokus, lai saražotu atbilstošu papīra daudzumu, lēš akcijas rīkotāji. (K)*

Nejaušības nozīme piemīt darbības vārdiem, kas izsaka nejaušību: *gadīties, izdoties, laimēties, trāpīties* u. c. (pēc: Kārklīšs 1976, 67)., sk. 286.–288. piem.

286. *Domāju, nu labi, mūsu paaudzei **gadījās** piedzimt tādos laikos.* (K)
287. *Kāpēc latviešiem **izdodas** vienoties tikai ekstrēmos apstākļos?* (K)
288. *Man **laimējās** būt īstajā vietā un īstajā laikā.* (K)

Izteicējā iespējams lietot arī vairākus (parasti divus) modificētājus vienlaikus. Piemēram, ar modālu un fāzes nozīmi (sk. 289. piem.), ar modālu un nejaušības nozīmi (sk. 290. piem.) vai divus modālas nozīmes modificētājus (sk. 291. piem.).

289. *Mēs ar viņu jau sazinājāmies, un viņš **varētu sākt** strādāt jau nākamnedēļ.* (K)
290. *Darot pašam, vienmēr **var gadīties** saslapināties, nosmērēties, nokrist vai arī — tikt sveikā cauri un tālāk iet kā uzvarētājam.* (K)
291. *Kādos gadījumos maksātājs **var izvēlēties** maksāt fiksēto ienākuma nodokli?* (K)

Modificētāji var iekļauties arī citās konstrukcijās, ne tikai izteicējā un galvenajā locekļī. Šādos gadījumos modificētājs ir divdabja, nevis finītā formā. Piem., modificētājs var tikt izmantots savrupinātā divdabja konstrukcijā, resp., divdabja teicienā, sk. 292. piem.

292. *(..) vienam no mums būs jādodas uz ārzemēm labākas maizes meklējumos, jo, **paliekot strādāt** Latvijā, nav izredžu nomaksāt visus kredītus (..).* (K)

Modificētājs kopā ar infīnitīvu var tikt lietots atributīvā vārdkopā, sk. 293. piem.

293. *Vidēji par 4% pieaudzis **smēķēt pamēģinājušo** skolnieču īpatsvars vidusskolā.* (K)

Iespējami arī gadījumi, kad modificētāju var interpretēt kā daļu no saitiņas (kā sintaktiska elementa), sk. 294.–296. piem. Taču šajos piemēros saitiņu var uzskatīt arī par daļu no izteicēja patstāvīgās daļas (resp., sal. *mēdz būt (lipīga)* un *(mēdz) būt lipīga* 294. piemērā).

294. *Vientulība **mēdz būt lipīga.*** (K)
295. ***Pieklājās būt peticīgam un kautrīgam.*** (K)

296. *Tomēr pavisam drīz jau dienas atkal sāks kļūt garākas.* (K)

Tāpat kā pārējie palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, arī modificētāji var funkcionēt kā patstāvīgi darbības vārdi, t. i., darbības vārds var atrasties dažādās gramatizēšanās pakāpēs, piemēram, darbības vārds *sākt* 297. piem.

297.

a. *Sāk Gaismas pils būvdarbus.* (G)

b. *(..) publika sāka garlaikoties.* (G)

c. *Arvien vairāk un vairāk sāku domāt par to, kā Gustavs jutīsies (..).* (G)

297. a piemērā *sākt* lietots patstāvīgā nozīmē, 297. b piemērā — modificētāja funkcijā, resp., palīgnozīmē. Modificētāji uzskatāmi par šā gramatizēšanās procesa beigu posmu, taču nākotnē iespējama arī procesa tālāka attīstība. Sarunvalodā sastopami gadījumi, kad darbības vārdam ir vēl vājāk izteikta leksiskā nozīme nekā modificētājiem — 297. c piemērā darbības vārds *sākt* formāli lietots kā modificētājs, taču nepiešķir izteicējam fāzes nozīmi (sal.: *arvien vairāk un vairāk domāju*), tātad par modificētāju uzskatāms tikai formālu pazīmju dēļ, taču neapšaubāmi lietots palīgnozīmē. Tas rāda, ka gramatizēšanās process turpinās un nākamajā pakāpē aiz modificētājiem iespējami tie paši darbības vārdi ar vēl izteiktāku palīgnozīmi.

Īpašs modificētāju kontekstā ir arī darbības vārda *derēt* lietojums (par to Ivulāne 2010). Lai arī nevienā no teorētiskajiem aprakstiem darbības vārds *derēt* nav minēts, tomēr arī tas bieži tiek lietots kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, t. i., veic modificētāja funkciju.

Interesanti, ka arī skaidrojošajās vārdnīcās šādi piemēri vienai no darbības vārda *derēt* nozīmēm ir sniegti. „Latviešu literārās valodas vārdnīcas“ (LLVV) 2. sējuma šķirklī *derēt* minētas trīs šā darbības vārda nozīmes, otrā no tām ir ‘būt vēlamam (piemēram, par darbību, stāvokli)’ (sk. 298. a un b piemēru (no: LLVV 2, 310)), arī ‘būt tādām, kas rada kādu labumu (piemēram, par darbību, stāvokli)’ (sk. 298. c un d piemēru (no: LLVV 2, 310)). (LLVV 2, 309–310) Līdzīgs darbības vārda *derēt* nozīmju skaidrojums atrodams arī „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā“ (MLVV), tur viena no *derēt* nozīmēm ir ‘būt vēlamam; būt tādām, kas rada kādu labumu’ (sk. 299. piemēru (no: MLVV)). (MLVV)

298.

- a. (..) **derēja pavērot**, kas notiks ledus celiņā.
- b. Pie brokastgalda Jorens ieminas, ka **derētu aizstaigāt** līdz Slītereī (..).
- c. Es esmu tādas kā iesnas noķēris. Vienu glāzi **derētu izdzert** (..).
- d. „Man tā kā miegs vien nāk,“ konstatēja Valdis. — „**Derētu** gandrīz **nosnaust**. Varbūt pa to laiku sanāks visas tās gudrības galvā,“ piekrita arī Vilnis (..).

299.

- a. **Der ieklausīties** citu ieteikumos.
- b. Meitenei **derēja** mātes padomi.
- c. Rakstu **der izlasīt**.
- d. **Derētu aiziet** līdz jūrai.
- e. **Derētu atpūsties**.
- f. Emocijas te vairs **neder**.

Tāpat saskaņā ar skaidrojošo vārdnīcu datiem ar cita darbības vārda nenoteiksmi *derēt* var saistīties nozīmē ‘būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu’. Taču vienīgā papildu norāde, kas šai *derēt* nozīmei abās vārdnīcās minēta, ir lietojums tikai 3. personā. Turklāt interesanti, ka MLVV kā piemēri darbības vārda lietojumam šajā nozīmē ir minēti arī 299. b un 299. f piemērs, kur darbības vārds *derēt* izteicēju veido viens pats, resp., ne tikai konstrukcijas ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi. Vārdnīcās trūkst arī norāžu par darbības vārda modālo lietojumu.

Praktiskā lietojumā darbības vārdam *derēt* var novērot arī vēl citas nozīmes nianšes, nevis tikai vārdnīcās minēto. Arī konstrukciju ziņā ir iespējama zināma dažādība.

Vispirms jāsaprot, ka darbības vārds *derēt* vārdnīcās minētajā nozīmē patiešām tiek lietots 3. personā. Pastāv iespēja tam pievienot arī subjektu datīvā (kā 300.–304. piem.), kaut arī bieži tas vispār netiek minēts.

- 300. Kādam derētu salīdzināt vairākus angļu valodā izdotos Kanta darbu tulkojumus — cik ļoti tie atšķiras? Vai tiešām katrs nākamais, kas veic Kanta darbu tulkojumu angļu valodā, nav lasījis iepriekšējos tulkojumus? (G)
- 301. Makšķerēšana ir tāda lieta, kuru vecākiem ar bērniem **der darīt** kopā. (G)
- 302. Pirms rakstīšanas autoram gan **derētu tikt skaidrībā**, kādas pazīmes raksturo sabiedrisku mediju un vai tāds šai pusē ir atrodams. (G)

303. *Lielbritānijai **derētu** iejusties okupētas valsts situācijā.* (G)
304. *Valdībai **derētu** iepazīties ar ekonomikas ābeci.* (G)

Kā redzams, ar *derēt* šādā konstrukcijā iespējami visdažādākie darbības vārdi. Visbiežāk lietotā darbības vārda nenoteiksme kopā ar *derēt* 3. personu liekas *zināt*, sk. 305. un 306. piem. Bieži atrodami arī vēl citi darbības vārdi ar zināšanas semantiku: *atcerēties*, *iegaumēt* (307. piem.) u. c.

305. *Tomēr Tev **derētu** zināt, ka veļas mīkstinātājs ir viens no bīstamākajiem produktiem videi.* (G)
306. *Šis tas, ko tev **derētu** zināt pirms laulībām.* (G)

Šajos piemēros autors vērsies pie lasītāja personīgi, tādēļ iekļauts arī vietniekvārda datīvs, tomēr lielākoties atrodami lietojuma gadījumi bez subjekta datīva. Īpaši tas sakāms tieši par konstrukcijām ar *zināt*, kuras ārkārtīgi bieži sastopamas rakstu nosaukumos (kāds ir arī 306. piemērs) un mājaslapu sadaļu nosaukumos (atrodams vismaz ap 30 lapu, kurās ir sadaļa *Der zināt*).

307. *Padomi, kurus **der** iegaumēt, kopjot attiecības.* (G)
308. *Iegādājoties virtuves ledusskapi, **der** zināt!* (G)
309. *Ko **der** zināt, lai lustīgi pavadīta Līgo diena un skaists ataust Jāņu rīts.* (G)
310. *Ko **der** zināt par zivīm.* (G)
311. *Šis un tas, ko **der** palasīt.* (G)

Bieži šo rakstu un sadaļu (sk. 307.–311. piem.) mērķis ir dot padomus dažādām dzīves situācijām, tādēļ liekas, ka autori šādi cenšas mīkstināt nepieciešamības, obligātuma nozīmi sevis sacītajā, jo citās līdzīgās situācijās konstrukcijas ar *derēt* vietā mēdz tikt lietotas vajadzības izteiksmes formas vai darbības vārds *vajadzēt*. Uz šādu aplūkojamo konstrukciju nozīmes niansi var norādīt arī apkaime — tajā pašā izteikumā, kur lietota konstrukcija ar *derēt*, nereti parādās vārdi vai formas, kas izsaka vajadzību (sk. 312.–314. piem.). Lai arī ne vienmēr, tomēr šādi vārdi un formas var pastiprināt arī vajadzības nozīmi, kas piemīt konstrukcijai ar *derēt*.

312. Vienmēr **der zināt**, ka, ejot pārgājienā uz vairākām dienām, būtu nepieciešams parūpēties par ekipējumu. (G)

Vārda *nepieciešams* lietojums teikuma otrajā daļā liek domāt, ka arī *zināšanai* ir kāds sakars ar nepieciešamību. Līdzīgi arī 313. un 314. piem., kur tajā pašā izteikumā lietota arī vajadzības izteiksmes forma.

313. Raksts ir visnotaļ plašs un pamatīgs, šo tiešām būtu vērts likt sākumlapā. Vienīgais — varbūt **derētu** mazliet **pārskatīt** pirmo rindkopu (lai tajā būtu pateikts kas vispārīgāks par Lietuvas vēsturi), jāizvēlas arī attēls, ko ievietot "Nedēļas raksta" veidnē. (G)
314. Iegādājoties apdares materiālus, **der zināt** — tiem jābūt ilglaicīgiem un ekspluatācijā drošiem. (G)

Derēt vajadzības nozīmi var apliecināt arī tas, ka no teorētiskajā literatūrā minētajiem darbības vārdiem modificētāja funkcijā visvairāk darbības vārdu, kas tāpat kā *derēt* lietojami tikai 3. personā un spēj piesaistīt datīvu, pēc J. Kārklīņa dalījuma ir tieši to verbu grupā, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību (*klāties, pieklāties, nākties, pienākties, vajadzēt*). Pārējie minētie darbības vārdi, kas formāli sakrīt ar šiem, ir *gribēties, derties, riebties*. Tomēr lielākā daļa modificētāju lietojami visās personās.

Interesanti ir gadījumi, kad vienā izteikumā vai vienā tekstā atkārtojas līdzīgas konstrukcijas, kur viena no tām ir ar *derēt*, bet otrā, lai izvairītos no atkārtotības, izvēlēti citi valodas līdzekļi ar to pašu nozīmi, sk. 315.–317. piem.

315. Tas, ka bezdarbniekam jāknapiņās un jāēd tikai maize ar ūdeni, ir stereotips. Bezdarbniekam **der** arī izklaidēties, sagērbties un lasīt grāmatas. Vienā vārdā sakot — viņam vajag dzīvot. (G)
316. Taču noderīgi paturēt prātā, ka tā ir virtuāla pasaule, kurā nav iespējams nodrošināt 100% drošību pret krāpniekiem un ļaundariem, tādēļ **der atcerēties** dažas lietas, kas palīdzēs izvairīties no nepatīkamām situācijām, lai iepirkšanās internetā sagādātu vairāk prieka un mazāk rūpju. (G)
317. Rīgā **derētu atgriezties** pie poliklīnikas principa [virsraksts]. „Būtu vērts Rīgā atgriezties pie tā saucamā poliklīnikas principa — kad poliklīnikā strādāja dažādu specialitāšu ārsti un tur bija arī diagnostikas

iespējas: gan radioloģiskie, gan laboratoriskie izmeklējumi, “ uzskata P. Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas valdes priekšsēdētājs Arnolds Veinbergs. (G)

Šādi autors pats sniedz konstrukcijas nozīmes skaidrojumu. Tātad *derēt* var piemist ne tikai vajadzības nozīme, bet arī nozīme ‘būt noderīgam’, kā arī ‘būt tā vērtam’ un, domājams, vēl citas.

Analizējot konstrukcijas ar *derēt*, jāņem vērā arī tas, ka darbības vārds tajās mēdz tikt lietots ne tikai īstenības, bet arī vēlējuma izteiksmē, sk. 300., 302., 303., 304., 305., 306., 313., 317., 318., 319., 320. piem.

318. *Svešvalodu prot, dzimto valodu **derētu pamācīties** [virsraksts]. (G)*

319. *Augstskolu pārstāvji diskusijas gaitā piekrita, ka tulkotāju apmācību procesu **derētu uzlabot**. (G)*

320. ***Derētu neaizmirst**, ka jāpagaršo ir ne tikai putukrējums, bet arī tas, kas zem tā. (G)*

Tas liek domāt, ka bieži vārdnīcās minēto *derēt* nozīmi ‘būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu’ nosaka arī vēlējuma izteiksmes forma, nevis tikai paša darbības vārda leksiskā nozīme, kuru savukārt varētu raksturot arī kā ‘būt noderīgam; būt tā vērtam; vajadzēt’.

No formālā viedokļa jāsaprot, ka konstrukcijās ar cita darbības vārda nenoteiksmi darbības vārdam *derēt* vienmēr piemīt palīgnozīme, šis darbības vārds teikumā funkcionē kā modificētājs — abu darbības vārdu formas kopā veido izteicēju vai galveno locekli.

Piemēru analīze ļauj spriest, ka darbības vārdiem, kas teikumā tiek lietoti modificētāja funkcijā, gramatizēšanās process var turpināties un tie var ne vien uzņemties izteicēja galveno gramatisko nozīmju izteikšanu, bet arī vēl tālāk desemantizēties.

3.5. Sērijverbi

Atšķirībā no pārējām 3. nodaļas apakšnodaļām šajā piedāvāts vairāk praktiskas analīzes un robežgadījumu starp patstāvīgiem darbības vārdiem un sērijverbiem, jo sērijverbi, kā jau minēts, iepriekš latviešu valodniecībā nav pētīti. Tādēļ tie raksturoti gan vispārīgi, tāpat kā pārējās palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupas, gan arī praktiski parādīta to analīzes gaita.

Teorētisku sērijverbu konstrukciju apskatu sk. 1.3.3. apakšnodaļā „Secības shēmas gramatizēšanās“. Latviešu valodniecībā sērijverbi līdz šim pieminēti retumis. Darbības vārdu *iet* un *nākt* pavēles izteiksmes formu iespēja tikt lietotām kopā ar citu darbības vārdu pavēles izteiksmes formām minēta „Mūsdienu latviešu literārās valodas vārdnīcā“:

„Zināmu modālu niansējumu pavēles izteiksmes 2. personai var piešķirt arī tai priekšā pievienotas verbu *iet* un *nākt* pavēles izteiksmes formas — *ej, ejiet, nāc, nāciet* (piem., *nāc apsēdies! ej sasildies!*). Tā kā šīs formas atrodas blakus kāda cita verba pavēles izteiksmes formām, to semantika bieži vien izbālējusi un tās vairāk tikai pastiprina vai niansē ar galvenā verba pavēles izteiksmes formu izsacīto saturu. Ar šādām divkāršām pavēles izteiksmes formām pastiprina pamudinājumu vai mudina veikt darbību tūlī, nekavējoties. [Sk. 321. a un b piemēru (no: Ahero et al. 1959, 607) — aut. piez.] (..) Formas *ej, nāc* var piešķirt arī zināmu draudzīguma, familiaritātes nokrāsu. [Sk. 321. c un d piemēru (no: Ahero et al. 1959, 607) — aut. piez.]“ (Ahero et al. 1959, 607)

321.

- a. *Māt, ej uzvāri tēju. Gribas dzert.*
- b. *Ej sadedz un spīdi jel vienu brīdi!*
- c. *Nāc, Pēterīt, vecais draugs, nāc iedzer un pastāsti, kā manam vecam saimniekam, Sausnoru vecam, klājas.*
- d. *Nāc palīdzi man sasiet drēbju paunai mezglus!*

Aina Blinkena, rakstot par gadījumiem, kad ar pieturzīmi neatdala divus viena nosaukuma teikuma locekļus, kas izteikti ar vienu un to pašu morfoloģisko formu un veido jēdzieniski nedalāmu vienību, norāda uz līdzīgām konstrukcijām, gan uzskatīdama tās par diviem izteicējiem, no kuriem pirmais lietots kā stilistisks pastiprinājuma līdzeklis. „Šādā

pastiprinājuma funkcijā galvenokārt mēdz būt verbu *iet*, *ņemt* formas, īpaši pavēles izteiksmes forma.“ (Blinkena 2009, 229) Sk. 322. piem. (no: Blinkena 2009, 229).

322.

- a. *Ej bildini pirts slotu!*
- b. *Viņš **ņem iesmeļ** ūdeni.*
- c. *Labību mala miltos, un maisus gremdēja dīķos – **ej uzmini**, kurā vietā.*
- d. ***Ej nu sažini**, kur tā manta aprakta.*

Ar darbības vārdiem *iet*, *nākt* konstrukcijas sastopamas tikai vai galvenokārt pavēles izteiksmē, citās formās šāds lietojums literatūrā līdz šim nav teorētiski raksturots. Taču sk. 323. a piemēru, kur *iešu un dzīvošu* var interpretēt kā lietotu līdzīgā nozīmē, kā varētu būt *ņemšu un dzīvošu*, taču ar papildu virzības nozīmi, jo darbības vārds *iet* izteikumā nevar tikt lietots viens pats, bez darbības vārda *darīt*, sk. 323. b piemēru. Lai šāds izteikums būtu iespējams, to nepieciešams papildināt, sk. iespēju 323. c piemērā. Taču izteikums ar darbības vārdu *darīt*, bet bez *iet* var tikt lietots, sk. 323. d piemēru.

323.

- a. *Turklāt neesmu feministe, es nevaru viena pati iet cauri dzīvei. Esmu tā gribējusi, it īpaši brīžos, kad ļoti cietu, man likās — **iešu un dzīvošu** viena bez vīrieša, bet nekā, nevaru. Sieviete blakus tomēr ir vajadzīgs vīrietis. (K)*
- b. *? Esmu tā gribējusi, it īpaši brīžos, kad ļoti cietu, man likās — **iešu**.*
- c. *Esmu tā gribējusi, it īpaši brīžos, kad ļoti cietu, man likās — **iešu** projām.*
- d. *Esmu tā gribējusi, it īpaši brīžos, kad ļoti cietu, man likās — **dzīvošu** viena bez vīrieša, bet nekā, nevaru.*

Taču, kā redzams jau 1.3.3. apakšnodaļā „Secības shēmas gramatizēšanās“, latviešu valodā bez kustības darbības vārdiem *iet* un *nākt* ir arī vairāki citi darbības vārdi, kas var tikt lietoti līdzīgās konstrukcijās. Turklāt tie var tikt lietoti ne tikai pavēles izteiksmē, biežāk tie lietoti citās izteiksmēs. Tie ir ne tikai kustības darbības vārdi, bet arī stāvokļa darbības vārds *sēdēt* (pārbaudot citus stāvokļa darbības vārdus — *stāvēt*, *gulēt* —, tiem konstatēts tikai lietojums patstāvīgā nozīmē), kā arī *ņemt*.

Gramatizēšanās kontekstā, resp., lai noteiktu, vai kāds no konstrukcijas darbības vārdiem ir gramatizējies, būtisks ir jautājums, vai izteikumā ir viens vai divi izteicēji.

Tā tad būtu jānosaka, kurā brīdī var runāt jau par vienu izteicēju, ne vairs diviem. Tai pašā laikā tas ir jautājums, vai darbības vārds ir lietots patstāvīgā nozīmē vai palīgnozīmē.

Tā tad viens no iespējamajiem kritērijiem, pēc kuriem noteikt, vai kāds no darbības vārdiem konstrukcijā ir gramatizējies, ir tas, vai katru darbības vārdu teikumā var lietot vienu pašu, līdzīgi, kā tas darīts 323. piemēra analīzē.

324.

- a. *Mia bezspēkā noslīga uz grīdas un iespieda galvu starp ceļiem. Tēvs noslīga blakus. Kādu brīdi viņi klusējot tā **sēdēja un klausījās**, kā skan atgriezusies dzīvība. Ieelpa, izelpa. Ieelpa, izelpa. Mia, smagi un klusi raudot, iespieda galvu tēvam klēpī. (K)*
- b. *Kādu brīdi viņi klusējot tā **sēdēja**.*
- c. *Kādu brīdi viņi klusējot **klausījās**, kā skan atgriezusies dzīvība.*

324. piemēram iespējams ir gan 324. b, gan 324. c redzamais pārveidojums, tā tad abi darbības vārdi lietoti patstāvīgā nozīmē un uzskatāmi par diviem vienlīdzīgiem izteicējiem, nav pamata runāt par sērijverbu konstrukciju, jo darbības vārds *sēdēt* nav gramatizējies.

325.

- a. *Mamma vienkārši jūk prātā, ja viņai netiek pievērsta uzmanība. „Iedomājies, pat manā dzimšanas dienā viņa **sēž un plāpā** ar ciemiņiem, bet es skraidu no virtuves uz istabu. (..)“ (K)*
- b. *Pat manā dzimšanas dienā viņa **sēž**, bet es skraidu no virtuves uz istabu.*
- c. *Pat manā dzimšanas dienā viņa **plāpā** ar ciemiņiem, bet es skraidu no virtuves uz istabu.*

Arī 325. piemērā b un c pārveidojumos veidojas divi jēgpilni izteicēji — abi darbības vārdi patstāvīgi, nav gramatizējušies.

326.

- a. *Viņa mašīna apstājās taksometru rindas galā. Florence iemetās sēdekļi kā vajāts noziedznieks. — Ko tu dari? — vaicāja Doni. — Ko es daru? Iepazīstos ar dzimteni. Viņš **sēdēja un klusēja**. (K)*

- b. *Viņš sēdēja.*
- c. *Viņš **klusēja**.* vai
- d. *Doni sēdēja. Viņš **klusēja**.*

Pārfrazējot 326. piemēru, konstatējams, ka 326. c attiecīgajā kontekstā ir jāēgpilns, bet 326. b piemērs — nē. Arī 326. d pārveidojums neder, jo ir zināms, ka Doni atradās automašīnā, tātad ir skaidrs, ka viņš sēdēja. Viņš, protams, darīja abas darbības, bet kontekstā svarīga ir klusēšana, sēdēšana tikai papildina aprakstu, varbūt pastiprina klusēšanas intensitāti vai ilgumu, tātad darbības vārds *sēdēt* te lietots palīgnozīmē un ir iespējams 326. a piemērā izcelto konstrukciju uzskatīt par sērijverbu konstrukciju.

327.

- a. *Šīto es gribu tev uzdāvināt, — mana mūzika, varbūt tā raisīs tev kādas jaunas sajūtas. Helēna **sēdēja un domāja**, vai viņa vispār grib kādas jaunas sajūtas. Miers pie viņas bija tik ilgi un grūti nācis. (K)*
- b. *Helēna **sēdēja**.*
- c. *Helēna **domāja**, vai viņa vispār grib kādas jaunas sajūtas.*

327. a piemērā sēdēšana attiecīgajā kontekstā nav būtiska, bet domāšana ir, tātad arī šeit darbības vārdu *sēdēt* var uzskatīt par palīgnozīmē lietotu.

328.

- a. *Ja man kāds nav samaksājis, man jau ir grūti samaksāt savam kredītoram, tādēļ ļoti bieži direktors un grāmatvedis **sēž un prāto**: kontā naudas nav pārāk daudz, taču rēķinu gan — vesela kaudze. (K)*
- b. *Direktors un grāmatvedis **sēž**.*
- c. *Direktors un grāmatvedis **prāto**.*
- d. *Direktors un grāmatvedis **sēž**, un viņi **prāto**.*

Arī no 328. piemēra pārveidojumiem jāēgpilns ir vienīgi 328. c piem. Sēdēšana, pat ja teikumu turpina ar atsevišķu teik. daļu par prātošanu (sk. 328. d piemēru), nav nozīmīga, prātošana gan. Arī šajā piemērā *sēž* liekas lietots palīgnozīmē.

Cits sērijverbu konstrukciju paraugs latviešu valodā ir ar darbības vārdu *ņemt*. Teorētiskajā literatūrā atrodamās ziņas par to ir visai skopas, tāpat kā par citiem gramatizēšanās gadījumiem, kad rodas sērijverbu konstrukcijas.

329. *Un ja nu kāds, kas bez acīm, **ņem un nolauž** kaklu?* (K)
330. *Loģikas skolotājs **ņēma un pierādīja**, ka viņš un Romas pāvests ir viena un tā pati persona.* (K)
331. *Ļoti reti atrodas cilvēks, kas gatavs uzņemties atbildību un pats kaut ko izdarīt. (..) **Ņemt un piepildīt** kāda sapni, piemēram.* (K)

Tāpat kā citās sērijverbu konstrukcijās, arī šajās formāli konstrukcijā ir divi vienlīdzīgi teikuma locekļi, kas var būt saistīti ar saikli *un*, taču, skatot konstrukcijas nozīmi, tā jāuzlūko par vienu teikuma locekli. Lielākoties tas ir izteicējs, taču, ja abi darbības vārdi ir nenoteiksmē, iespējami arī citi teikuma locekļi, sk. 331. piemēru, kur izceltā konstrukcija nefunkcionē vis kā izteicējs, bet gan papildinātājs. Taču *ņemt* minētajos piemēros tikai piešķir otram darbības vārdam kādu nozīmes niansi — pēkšņuma, uzdrošināšanās, arī nekaunības nozīmi —, bet nefunkcionē kā patstāvīgs darbības vārds, tādēļ visa konstrukcija uzlūkojama par vienu teikuma locekli.

Tāpat kā ar darbības vārdiem *iet* un *nākt*, līdzīgas konstrukcijas ar *ņemt* iespējamas arī bez saikļa, resp., kur *ņemt* ir kopā ar citu darbības vārdu tādā pašā formā, tikai bez saikļa *un*, sk. 332. piem.

332. *It kā viss bija labākajā kārtībā, veikals atvērts, cilvēki iepērkas. Bez jebkādam jaunavām. Bet tad uzreiz — sprādziens. (..) **Ņēmuši, iemūrējuši, un miers.*** (K)

Šādas konstrukcijas minētas arī „Latviešu literārās valodas vārdnīcā“, kur iespējas *ņemt* lietot kopā ar citu darbības vārdu gan ar saikli *un*, gan bez tā aplūkotas kopā un sacīts, ka abos gadījumos *ņemt* lieto, lai izteiktu darbības intensitātes pastiprinājumu, sk. 333. a–e piem. (no: LLVV 6₁, 28).

- 333.
- a. *«(..) meistars, vai tas ir cilvēks? Nemaksā visu laiku un **ņem** vēl puiku **piekauj!**!...»
(..) *Liepas māte, saņēmusi rokas, lēni šūpo savu sirmo galvu.**

- b. *Tā ir pirmā reize, kad Valdis **ņēmis** viņu **nopēlis**, līdz šim viņš uz meiteni skatījies gandrīz ar apbrīnu.*
- c. *Ņemt un izdarīt.*
- d. ***Ņemt aiziet** uz teātri.*
- e. ***Ņēmis un mitējies**, bet kur nu — kā iesācis [līt], tā nevar nostāt ne lūdzams.*

Konstrukcijās bez *un* rakstos vērā ņemama ir arī interpunkcija — komata lietojums vai trūkums, kā vārdnīcā citētajos piemēros. Ja komats lietots, ir lielāka iespēja darbības vārdus uzskatīt par diviem atsevišķiem teikuma locekļiem, taču tas nav drošs kritērijs, jo interpunkcija ir atkarīga no katra rakstītāja izjūtas un paradumiem. Tādēļ iepriekš minētajā piemērā *Ņēmuši, iemūrējuši, un miers* komats, iespējams, ir lieks un jārunā par vienu izteicēju, jo neviena konkrēta jaunava tajā nav minēta, tātad arī ņemšanas nozīmes, visticamāk, nav.

Iespēju šādās konstrukcijās nelietot komatu ir minējusi arī A. Blinkena, abas darbības vārda formas gan uzskatot par diviem izteicējiem: „Neatdala ar komatu divus izteicējus, kas izteikti ar vienādām verba formām, ja tie kopā izsaka vienu jēdzienu un pirmais verbs lietots tikai kā stilistisks pastiprinājuma līdzeklis.“ (Blinkena 2009, 229) Sk. 334. a–c piem. (no: Blinkena 2009, 229). Savukārt, „ja pirmā verba forma neizsaka ar otru verbu nosauktās darbības pastiprinājumu, bet atsevišķi veicamu darbību, starp abiem izteicējiem komats vajadzīgs, jo tie tādā gadījumā ir vienlīdzīgi.“ (Blinkena 2009, 230) Sk. 334. d piem. (no: Blinkena 2009, 230). Taču pievienota arī norāde, ka „šādos gadījumos darbības vārdu starpā komats var būt arī fakultatīvs, atkarīgs no nozīmes niansēm“ (Blinkena 2009, 230).

334.

- a. ***Ej meklē**, vai vēl kur ūdens plūst!*
- b. ***Nāc piesēd**, Andr.*
- c. *Viņš **ņem iesmeļ** ūdeni.*
- d. ***Ej, griez zirgu apkārt!***

Piemēru ar sērijverbu konstrukcijām bez saikļa *un* mūsdienu latviešu valodā ir ievērojami mazāk nekā ar saikli — piemēram, „Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā“ bez saikļa ir atrodama šī viena konstrukcija (332. piem.), bet ar saikli aptuveni divdesmit.

Sīkāk aplūkojot nozīmi, ko *ņemt* piešķir sērijverbu konstrukcijai, jāsaprot, ka gan jau minētajos, gan arī citos piemēros *ņemt* nav lietots ar nozīmi ‘tvert’, ‘dabūt’, ‘aicināt’ u. c. nozīmēm, kas tam kā patstāvīgam darbības vārdam ir raksturīgas. Aplūkotajās konstrukcijās *ņemt* piemīt nozīme, kas „Latviešu literārās valodas vārdnīcā“, kā jau minēts, raksturota kā **darbības intensitātes pastiprinājums**. Šis skaidrojums ir būtisks formulējuma dēļ, jo nozīme vārdnīcā nav skaidrota ar sinonīmiem vai aprakstoši, bet gan tikai ar norādi par lietojumu: „(savienojumā ar verbu) Lieto, lai izteiktu darbības intensitātes pastiprinājumu.“ (LLVV 6₁, 28) Tātad šādā lietojumā *ņemt* piešķir otram darbības vārdam nozīmes niansi, nevis izsaka pats savu leksisko nozīmi, resp., skaidrojumā netieši ietverta norāde uz iespējamu šā darbības vārda palīgnozīmi attiecīgajā lietojumā.

Savukārt „Latviešu valodas vārdnīcā“, ja *ņemt* lietots kopā ar citu darbības vārdu un saikli „un“, tā nozīme skaidrota kā ‘**pēkšņi sākt un nevilcinoties, noteikti izdarīt**’ (LVV 1987, 550), sk. 335. piem. (no: LVV 1987, 550).

335.

- a. *Viņš ņēma un pateica visu.*
- b. *Ņemšu un uzrakstīšu vēstuli.*

Arī lietuviešu valodas vārdnīcās („Mūsdienu lietuviešu valodas vārdnīca“ un „Lietuviešu valodas vārdnīca“) par tādu pašu lietuviešu valodas konstrukciju sacīts, ka *imti* ‘ņemt’ tajā apzīmē darbības pēkšņumu, negaidītību un arī intensitāti (DLKŽ; LKŽ).

Vārdnīcā minēto piemēru sakarā tiešām varētu runāt par pēkšņu darbības uzsākšanu, taču visos šīs konstrukcijas lietojuma gadījumos šādas nozīmes nianse nav. Pēkšņuma un jo īpaši darbības sākuma nozīme drīzāk būtu saistāma ar darbības vārda *ņemt* nozīmi ‘sākt (ko darīt)’ konstrukcijā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, resp., modificētāja funkcijā, sk. 336. piem. (no: LVV, 550).

336. *Vispirms viņš ņēma krāsot sienu.*

Taču šā pētījuma kontekstā lielāks uzsvars būtu liekams uz nozīmes skaidrojuma otrās daļas, proti, ‘nevilcinoties, noteikti izdarīt’, tātad ar norādi uz pabeigtību, jo pabeigtība ir būtiska gandrīz visu šo konstrukciju nozīmē. Patstāvīgais darbības vārds tajās lielākoties ir pabeigtajā veidā, ar priedēkli, kas izsaka pabeigtību.

Liekas gan, ka tas nav obligāts nosacījums un ir iespējams *ņemt* savienojums arī ar nepabeigtā veida darbības vārdu, sk. 337. un 338. piem. Tātad, ja darbība tiek veikta ar lielu apņēmību, kādam (vai kaut kam) par spīti.

337. *Nestāsti! — **Ņemšu un stāstīšu!***

338. *Skaidrs, ka entuziasms ir milzīgs — **ņemšu un darīšu!*** (G)

Meklējot piemērus ar *ņēma un* internetā, izmantojot interneta meklētāju *google.lv*, no pirmajiem aptuveni 100 piemēriem, kuros *ņemt* noteikti nav lietots patstāvīgā nozīmē, tikai trijos nav pabeigtības nozīmes, sk. 339.–341. piem.

339. *Piecēlās arī opītis, un, redzēdams, cik stipri viņš mani ir sažņaudzis, **ņēma un gāza pa seju.*** (G)

340. *Tātad lieta ir tāda, ka vienu jauku dienu video karte **ņēma un negāja.*** (G)

341. *Pirms gadiem 15 tas [interneta pirātisms] ne tuvu nerasniedza tādu līmeni, kāds tas ir tagad, tomēr cilvēki tāpat pa kluso vai nē **ņēma un vilka svešus meistardarbus.*** (G)

339. un 340. piem. varētu runāt par pēkšņuma nozīmi, 341. piem. piešķirtā papildu nozīme ir uzdrošināšanās, vēlme veikt attiecīg o darbību veidā, ko varētu raksturot kā *darīja, un viss vai tā vienkārši*. Interesanti, ka daudzos no piemēriem, kuri atrodami ar interneta meklētāju, blakus šai konstrukcijai lietots arī vārds *vienkārši* vai *tā vienkārši*, kas šo nozīmes niansi vēl pastiprina, sk. 342.–346. piem.

342. *Viņš vienkārši **ņēma un aizgāja!*** (G)

343. *Viņa tā vienkārši **ņēma un atbrauca!*** (G)

344. *Kaķis vienkārši **ņēma un apvēma** pa nakti datoru.* (G)

345. *Vakar auto nolūza atpakaļskata spogulis. Tā vienkārši **ņēma un palika rokā.*** (G)

346. *Izturēju 6 mēnešus, līdz mani vienkārši **ņēma un atlaida** no darba.* (G)

Atgriežoties pie vārdnīcu skaidrojumiem, tomēr jāsap, ka lielākajā daļā gadījumu konstrukciju nozīmi nevar skaidrot arī ar iepriekš minēto darbības intensitātes pastiprinājumu, jo par dažādām intensitātes pakāpēm nevar runāt konstrukcijās tomēr bieži

ietvertās pabeigtības nozīmes dēļ, kāda ir gan vairākos jau minētajos piemēros, gan arī 347.–351. piem.

347. *Taču **ņēmu un aizmirsu** skaitīt pakāpienus, ejot uz koncertu!* (K)
348. *Un ja nu kāds patiešām **ņem un nolauž** kaklu?* (K)
349. *Dažkārt strādnieki slinko, teica Pāvils, kāds **ņem un pazūd** uz ilgāku laiku, un nav jau izdibināms, kurā stāvā viņš strādā vai guļ, iekārtojies plēvju kaudzēs.* (K)
350. *Es reisā — šie abi **ņem un pārdod** māju.* (K)
351. *No namu pārvaldes izsaucām pacēlāju, lai tiktu pie putna. Taču, kad uzkāpām stabā, tas **ņēma un aizlidoja.*** (K)

Taču arī sākuma, pēkšņuma, negaidītības nozīmes šajos piemēros nav, vismaz ne visos. Salīdzinot ar attiecīgo konstrukciju nozīmi bez *ņemt* (sk. 352.–356. piemēru), darbības vārda *ņemt* piešķirtā papildu nozīme, tāpat kā dažos jau iepriekš minētajos piemēros, ir grūti formulējama, bieži pat ārkārtīgi niecīga un vairāk stilistiska, proti, tā ir sarunvalodai raksturīga konstrukcija („Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā“ atrodami piemēri ir no publicistikas un daiļliteratūras). Tomēr 347. un 348. piemērā varētu runāt par nejaušību — *ja nu kādam **gadās** nolauzt kaklu*, 349.–351. piemērā par uzdrošināšanos, pat nekaunību vai tml., 351. piem. ir arī pēkšņuma nozīme.

352. ***ņēmu un aizmirsu** skaitīt pakāpienus : **aizmirsu** skaitīt pakāpienus*
353. *ja nu kāds **ņem un nolauž** kaklu : ja nu kāds **nolauž** kaklu*
354. *kāds **ņem un pazūd** : kāds **pazūd***
355. *šie **ņem un pārdod** māju : šie **pārdod** māju*
356. *putns **ņēma un aizlidoja** : putns **aizlidoja***

Ir piemēri, kuros, tāpat kā vairākos jau iepriekš aplūkotajos gadījumos, pievienotais *ņemt* norāda uz darbības vienkāršību, varbūt pamatojuma trūkumu, ja ne no darītāja, tad no runātāja skatu punkta raugoties, tātad to varētu uzskatīt par modālu nozīmi, sk. 357.–360. piem.

357. *Visu pārējo viņa **ņēma un izdomāja**, kā pašai gribējās.* (K)
358. *Ja tragēdija niez, ja nelāgas domas nāk prātā, var **ņemt un izdarīt** labu!* (K)

359. *Mēs atbraucam pēc lopiem, iestiegam, izrokamies, nakts nāk virsū, veči dusmīgi, nīgri, bet viņa ņem un izlaiž visas pakaļas mežā.* (K)

360. *Zina. Nē, tu dzirdēji? Ņēma un sacerēja, no nekā! Biruta. Dzejnieks!* (K)

Tātad iespējamās nozīmes, kuras *ņemt* piešķir konstrukcijai, ir pabeigtība (kaut gan to pamatā izsaka patstāvīgais darbības vārds, arī *ņemt* šo nozīmi paspilgtina), darbības pēkšņums, apņēmība, uzdrošināšanās, nejaušība, pamatojuma trūkums, iespējams, vēl kādas. Līdz ar to *ņemt* tajās nav lietots kā patstāvīgs darbības vārds, bet tam piemīt palīgnozīme, kuru varētu raksturot kā modālu.

Palīgnozīme darbības vārdam *ņemt*, tāpat kā *iet*, *nākt*, *sēdēt*, sērijverbu konstrukcijās ir radusies gramatizējoties. Tieši par darbības vārdu *ņemt* B. Heines un T. Kutevas „*World Lexicon of Grammaticalization*“ ir minēti septiņi dažādās valodās tipiski gramatizēšanās modeļi:

- ‘ņemt’, ‘tvert’ > kauzatīvs darbības vārds;
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > komitatīvs (locījums, kas izsaka pavadonību vai kopību (Skujiņa 2007, 187));
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > pabeigtais veids;
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > nākotne;
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > līdzekļa rādītājs, instrumentālis;
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > pacienss, objekta marķētājs;
- ‘ņemt’, ‘tvert’ > piederība. (Heine, Kuteva 2002, 286–291)

Tāpat jāņem vērā, ka šādas konstrukcijas ir sastopamas arī lietuviešu, krievu u. c. valodās.

Aplūkoto latviešu valodas sērijverbu konstrukciju sakarā uzmanība jāpievērš modelim, kurā darbības vārds ar nozīmi ‘ņemt’, ‘tvert’ kļūst par pabeigtā veida marķētāju. B. Heine un T. Kuteva norāda, ka šādu darbības vārdu gramatizēšanās, domājams, ir piemērs plašākam procesam, kurā darbības vārdi ar procesa nozīmi gramatizējoties kļūst par palīgdarbības vārdiem, kas izsaka laiku un veidu. (Heine, Kuteva 2002, 287–288) Jāsaka gan, ka aplūkotajās latviešu valodas konstrukcijās *ņemt* nav tiktāl gramatizējies un nevar apgalvot, ka tas latviešu valodā būtu kļuvis par pabeigtā veida marķētāju, taču modelis ir tas pats. Visticamāk, *ņemt* latviešu valodā šajā virzienā tālāk negramatizēsies, jo tas nav latviešu valodas sistēmai kopumā raksturīgs palīgdarbības vārdu rašanās modelis. Pārējie darbības vārdi, ar kuriem latviešu valodā tiek veidotas sērijverbu konstrukcijas, ir

kustības un stāvokļa darbības vārdi, resp., darbības vārds *ņemt* pat sērijverbu konstrukciju kontekstā tomēr ir vienīgais šāds gadījums latviešu valodā. Turklāt uz darbības pabeigtību, resp., veida nozīmi, konstrukcijās var norādīt arī patstāvīgā darbības vārda priedēklis.

Turpinājumā nedaudz sīkāk par to, kā latviešu valodā *ņemt* šajā konstrukcijā ieguvis palīgnozīmi. Formāli procesu, kurā rodas sērijverbu konstrukcijas ar jebkuru darbības vārdu, varētu raksturot šādi:

patstāvīgs darbības vārds (+ un) + patstāvīgs darbības vārds > palīgnozīmē lietots darbības vārds (+ un) + patstāvīgs darbības vārds.

Sintaktiska vienība, resp., atsevišķs teikuma loceklis, kļūst par morfoloģisku vienību, nemainot formu, bet zaudējot lielāko daļu leksiskās nozīmes un iegūstot resp. piešķirot visai konstrukcijai kādu jaunu nozīmes niansi.

„Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā“ ir atrodami ne tikai jau minētie piemēri, kur *ņemt* noteikti lietots palīgnozīmē, bet arī tādi, kur konstrukcija formāli ir tāda pati, bet *ņemt* lietots patstāvīgā nozīmē, jo izteikumā būtiska šā darbības vārda leksiskā nozīme, pati ņemšanas darbība, sk. 361.–363. piem.

361. *Maizi **ņem un plēš** mazos gabaliņos ar rokām, nekādā gadījumā negrieziet to ar nazi un dakšiņu.* (K)
362. *Viņš pats visu regulēja — **ņēma un deva**, cik gribēja.* (K)
363. *Sieviete **ņem**, lai radītu un caur to atkal **ņemtu**, vīrietis dod, lai **ņemtu un atkal dotu**.* (K)

Šajos piemēros šaubu par *ņemt* nozīmi nav un izceltie ir atsevišķi vienlīdzīgi izteicēji. Taču lietojumā ir sastopami arī gadījumi, kad var rasties interpretācijas grūtības, sk. 364.–367. piem.

364. *Iepatikās kāda jauna [šķirne] — **ņem un pieraksti**, cik slāpekļa, cik citu vielu tai jādod, lai sējumi būtu tik „vārpaini“ kā demonstrāciju laukā.* (K)
365. ***Ņem un pēti**, visi ceļi ir atvērti. Cilvēki taču nekad nav dzīvojuši savā noslēgtā teritorijā ar augstu žogu apkārt.* (K)
366. *Agrāk tu runāji, ka mums jāmeklē pašiem savs žanrs. — Meklēsim. Protams, ka nevar vienkārši **ņemt un pārspiest** no parauga.* (K)
367. *Raini saķer, notiesā Raini, ieliek cietumā, bet ko Rainis? Šis neko — Faustu **ņem un patulko**.* (K)

Katrā no šiem piemēriem ir kaut kas, ko patiešām varētu ņemt, taču tajos saskatāmas arī nozīmes nianse, ko piešķir palīgnozīmē lietots *ņemt*. Tādēļ šie gadījumi šķiet uz robežas starp patstāvīgā un palīgnozīmē lietotu *ņemt*, jo rāda pakāpenisku pāreju starp patstāvīgo un palīgnozīmi, resp., pakāpenisku gramatizēšanās procesu, jo, lai arī ir iespējams, ka kādā no piemēriem izteikuma autors skaidri domājis tikai par palīgnozīmi vai tikai par patstāvīgo nozīmi, tad vairumā šādu gadījumu tomēr ietverts gan kaut kas no *ņemt* patstāvīgās nozīmes, gan arī palīgnozīmes piešķirtās papildu nianse.

Interesanti ir sastatīt šo gramatizēšanās procesu ar to, kurā rodas modificētāji, jo *ņemt*, lai arī ne bieži, var funkcionēt arī kā modificētājs, sk. 368. piem.

368. *Dzintras aicināti sasēduši gar galdu ņem stāstīt pa savām bērņības pļavām, jaunības trakumiem, ligoņu zālēm un citiem kādiem notikumiem. (G)*

Sērijverbu konstrukcijā *ņemt* ir gramatizējies vairāk nekā modificētāji, jo no *ņemt* sākotnējās leksiskās nozīmes ir saglabāties ļoti maz, taču modificētāja funkcijā *ņemt* leksiskā nozīme ir lielā mērā paturēta. Konstrukciju atšķirību dēļ tomēr jāuzsver, ka tie ir divi atsevišķi darbības vārda *ņemt* gramatizēšanās procesi.

Daudz informācijas par sērijverbu konstrukcijām un darbības vārdu gramatizēšanos tajās var sniegt arī teikumu transformācijas, pārveidojot darbības vārdus citās laika formās, citās izteiksmēs, piešķirot tiem citu polaritāti. Te var noderēt 1.3.3. apakšnodaļā minētās pazīmes, kas A. Aihenvaldes interpretācijā šķir sērijverbu konstrukcijas no dubultverbu vai citām vairākverbu konstrukcijām. Daļa šo pazīmju ir attiecināmas arī uz latviešu valodas konstrukcijām ar diviem darbības vārdiem finītā formā:

- 1) latviešu valodā daļai attiecīgo konstrukciju ir ierobežots lietojums dažādās izteiksmēs (piemēram, konstrukcijas ar *nākt* lietojamas tikai pavēles izteiksmē un varbūt arī vajadzības izteiksmē, sk. 29. un 369. a–d piemēru, taču konstrukcijas ar *ņemt* var funkcionēt visās izteiksmēs, sk. 25. un 370. a–d piemēru), ar dažādu polaritāti (konstrukcijas ar *nākt* noliegumā nav uzskatāmas par sērijverbu konstrukcijām, sk. 369. e piemēru; konstrukcijas ar *ņemt* varbūt ir iespējamas arī noliegumā, sk. 370. f piem.), dažādos laikos (ar *nākt* dažādi laiki nav iespējami, jo šīs konstrukcijas, kā jau minēts, tiek lietotas tikai pavēles izteiksmē; ar *ņemt* iespējamas dažādas laika formas, sk. 370. g–i piemēru); arguments par

ierobežojumiem veida nozīmju izteikšanā uz latviešu valodu nav attiecināms, jo veida kategorija latviešu valodā nav regulāra gramatiska kategorija;

- 2) šādas konstrukcijas latviešu valodā ir iespējamās tikai ar dažiem darbības vārdiem — ar *ņemt, nākt, iet, sēdēt*;
- 3) latviešu valodas konstrukcijās vērojama arī tendence uz vārddarināšanas ierobežojumiem patstāvīgajam darbības vārdam — piemēram, atsevišķas konstrukcijas iespējamās tikai ar darbības vārdu ar priedēkli vai bez tā (sīkāk sk. iepriekš);
- 4) šādas konstrukcijas bieži ir saistītas ar noteiktu valodas stilu — latviešu valodā tās ir sarunvalodas parādība;
- 5) latviešu valodā daļa konstrukciju var tikt lietotas gan ar saikli starp komponentiem, gan bez tā, nemainoties konstrukcijas nozīmei, — taču tikai pavēles izteiksmē, sk. 29. un 369. f un g piemēru, 370. d un e piemēru; ar *sēdēt* un *iet*, iespējams, arī citās formās, sk. 371. un 372. piemēru.

Sērijverbu un dubultverbu šķirēj pazīmju ilustrācijai vai — šā pētījuma kontekstā — gramatizēšanās pakāpes noteikšanai piedāvātas jau iepriekš minēto piemēru transformācijas citās izteiksmēs, citos laikos, ar citu polaritāti, ar citādu saikļa lietojumu, sal. 29. un 369. piemēru, 25. un 370. piemēru, 26. un 371. piemēru.

369.

- a. **Es nāku ēdu.*
- b. **Es nākot ēdot.*
- c. **Es nāktu ēstu.*
- d. *? Man jānāk jāēd.*
- e. **Nenāc neēd!*
- f. *Nāc ēd!*
- g. *Nāc un ēd!*

Redzams, ka sērijverbu konstrukcijas ar darbības vārdu *nākt* nav tiktāl gramatizējušās, lai varētu brīvi tikt lietotas dažādās izteiksmēs — parasti tās ir lietojamas pavēles izteiksmē. Vajadzības izteiksmes forma tāpat nešķiet praktiskā lietojumā

iespējama, taču arī ne pilnīgi neiespējama (sk. 369. d piem.), lai gan „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas korpusa“ materiālos šāds lietojums nav konstatēts. Tāpat secināms, ka sērijverbu konstrukcijas ar darbības vārdu *nākt* nav iespējamās negatīvā polaritātē (sk. 369. e piem.), taču saikļa *un* lietojums vai izlaidums konstrukcijas nozīmi un iespējamību neietekmē (sk. 369. f un g piem.).

370.

- a. *Visu pārējo viņa esot **ņēmusi un izdomājusi**, kā pašai gribējās.*
- b. *Visu pārējo viņa **būtu ņēmusi un izdomājusi**, kā pašai gribas.*
- c. *Viss pārējais viņai **bija jāņem un jāizdomā**, kā pašai gribējās.*
- d. ***Ņem un izdomā**, kā pašai gribas!*
- e. ***Ņem izdomā**, kā pašai gribas!*
- f. *? Neko citu viņa **neņēma un neizdomāja**, kā pašai gribējās.*
- g. *Visu pārējo viņa **ņem un izdomā**, kā pašai gribas.*
- h. *Visu pārējo viņa **ņems un izdomās**, kā pašai gribēsies.*
- i. *Visu pārējo viņa **bija ņēmusi un izdomājusi**, kā pašai gribējās.*
- j. ** Visu pārējo viņa **ņem izdomā**, kā pašai gribas.*

Darbības vārds *ņemt* sērijverbu konstrukcijās ir vairāk gramatizējies nekā *nākt*, jo sērijverbu konstrukcijas ar *ņemt* var tikt lietotas visās izteiksmēs un dažādos laikos. Negatīva polaritāte gan maz iespējama arī šajās konstrukcijās (sk. 370. f piem.). Taču saikļa *un* lietojums sērijverbu konstrukcijās ar *ņemt* ir obligāts, izņemot pavēles izteiksmi, kur iespējams gan lietojums ar saikli, gan bez tā (sk. 370. d un e piem.; sal. ar 370. j piem. īstenības izteiksmē bez saikļa).

371.

- a. *Viņi jau tikai **sēž un gaida**.*
- b. *? Viņi jau tikai **sēž gaida**.*

Ar darbības vārdu *sēdēt* sērijverbu konstrukcijas brīvi iespējamās tikai ar saikli *un*; bez tā šādas konstrukcijas nemēdz tikt lietotas.

372.

- a. ***Iešu atnesīšu**.*

- b. ***Iešu un atnesīšu.***
- c. ***? Eju atnesu.***
- d. ***Tad eju atnesu ko ēdamu vai kādu tēju uztaisīt. (G)***
- e. ***Eju nesu.***
- f. ***Eju un atnesu.***
- g. ***Eju un nesu.***
- h. ***? Gāju atnesu.***
- i. ***? Gāju un atnesu.***
- j. ***Viņš bieži tur ejot un atnesot pa kādai grāmatai.***
- k. **** Viņš ejot atnesot.***
- l. ***? Viņš ejot un atnesot.***
- m. **** Viņš ejot nesot.***
- n. ***? Viņš ejot un nesot.***
- o. ***Ietu atnestu.***
- p. ***Ietu un atnestu.***
- q. ***Jāiet jāatnes.***
- r. ***Jāiet un jāatnes.***
- s. ***Ej atnes!***
- t. ***Ej un atnes!***

Ar darbības vārdu *iet* sērijverbu konstrukcijas lietojamas gan ar saikli *un*, gan bez tā ne tikai pavēles izteiksmē, bet arī citās izteiksmēs un dažādās laika formās — taču ne visās, tāpēc šo nevar uzskatīt par visvairāk gramatizējušos darbības vārdu sērijverbu konstrukcijās. Sk. 372. j–n piem., kur mēģināts konstruēt attiecīgo konstrukciju atstāstījuma izteiksmē, taču vienīgais droši iespējamais piemērs ir 370. j, kur abi darbības vārdi lietoti patstāvīgā nozīmē un veido divus vienlīdzīgus izteicējus, jo katram no tiem piesaistīti atsevišķi atkarīgie teikuma locekļi. Savukārt vēlējuma, vajadzības un pavēles izteiksmē (sk. attiecīgi 372. o–p, 372. q–r un 372. s–t piem.) sērijverbu konstrukcijas ar *iet* ir iespējamās gan ar saikli *un*, gan bez tā. Dažādu laika formu lietojums sērijverbu konstrukcijā atkarīgs ne tikai no palīgnozīmē lietotā darbības vārda, bet arī patstāvīgā darbības vārda. 372. piemērs ir iespējams vienīgi nākotnes formā (sk. 372. a–b piem.) un atsevišķos gadījumos tagadnes formā (sk. 372. c–g piem.), bet ne pagātnē (sk. 372. h–i piem.).

Tāpat ierobežojumi ir vērojami, skatot patstāvīgos darbības vārdus, kuri var tikt lietoti sērijverbu konstrukcijās. Sērijverbu konstrukcijas iespējamība var būt atkarīga no patstāvīgā darbības vārda pabeigtības, resp., vai tas lietots ar priedekli vai bez tā, sal. 372. c un e piemēru, kur tagadnes formā sērijverbu konstrukcija ir iespējama, ja patstāvīgais darbības vārds ir nest, bez pabeigtības nozīmes, taču, ja patstāvīgais darbības vārds ir atnest, konstrukcijas lietojums ir maz ticams, lai gan viens lietojuma gadījums ir konstatēts, sk. 372. d piem., kur gan otrs patstāvīgais darbības vārds lietots nenoteiksmē, resp., nevar droši apgalvot, ka lietota sērijverbu konstrukcija, jo formu izvēle nav konsekventa.

Kā redzams, visas formālās pazīmes visām latviešu valodas konstrukcijām nav vienādas — tās atšķiras atkarībā no konstrukcijā izmantotā palīgnozīmē lietotā darbības vārda, taču daļa pazīmju visām šīm konstrukcijām ir kopīgas, kas tomēr ļauj tās aplūkot kā vienotu valodas parādību. Tas norāda arī uz to, ka šo konstrukciju vieta valodas sistēmā nav stabila un gramatizēšanās process konstrukcijām ar visiem darbības vārdiem nav attīstījies vienādā ātrumā, resp., dažādām konstrukcijām atšķiras gramatizēšanās pakāpe, kurā tās pašlaik atrodas. Ja arī no gramatizēšanās teorijas viedokļa nav būtiski nošķirt, vai šīs konstrukcijas ir sērijverbu vai dubultverbu, tad A. Aihenvaldes piedāvātās pazīmes var palīdzēt noteikt darbības vārdu gramatizēšanās pakāpi attiecīgajās konstrukcijās.

Tā kā šajā pētījumā pamatā izmantota gramatizēšanās metodoloģija, te vērā ņemams ir arī B. Heines skatījums, kur ievērotas arī valodas pārmaiņas, nevis tikai sinhroniskais stāvoklis. Resp., A. Aihenvaldes minētie argumenti, kas liecina, ka Eiropas valodās atrodamās tā dēvētās dubultverbu konstrukcijas nebūtu uzskatāmas par sērijverbu konstrukcijām, lai gan to formālā uzbūve sakrīt, nav pārliecinoši, ja ievēro, ka šajās valodās attiecīgās konstrukcijas var nebūt gramatizējušās tik tālu kā tajās valodās, kur sērijverbu konstrukcijas ir ļoti produktīvs gramatisks līdzeklis. Turklāt, izmantojot gramatizēšanās pieeju, A. Aihenvaldes sniegtais sērijverbu raksturojums ir izmantojams arī mazāk gramatizētu vairākverbu konstrukciju pētīšanā, kādas tās ir arī latviešu valodā.

Tāpat secināms, ka visas formālās pazīmes visām latviešu valodas konstrukcijām nav vienādas — tās atšķiras atkarībā no lietotā darbības vārda, taču daļa pazīmju visām šīm konstrukcijām ir kopīgas, kas tomēr ļauj tās aplūkot kā vienotu valodas parādību. Tas norāda arī uz to, ka šo konstrukciju vieta valodas sistēmā nav nostabilizējusies un gramatizēšanās process konstrukcijām ar visiem darbības vārdiem nav attīstījies vienādā ātrumā, resp., dažādām konstrukcijām atšķiras gramatizēšanās pakāpe, kurā tās pašlaik atrodas. Arī A. Aihenvaldes minētais stāvoklis produktīvās sērijverbu valodās, kur nav

iespējas attiecīgo domu izteikt, izmantojot tikai vienu darbības vārdu, bet gan tikai ar atbilstošo sērijverbu konstrukciju (Aikhenvald 2007, 5), varētu būt gramatizēšanās mērķis vai vismaz tālāka stadija. Latviešu valodas konstrukcijas ir sākuma posmā.

Kopumā jāsecina, ka sērijverbu konstrukcijas atšķiras no citām konstrukcijām, kurās iesaistīti palīgnozīmē lietoti darbības vārdi. Visas formālās pazīmes visām latviešu valodas sērijverbu konstrukcijām nav vienādas — tās atšķiras atkarībā no lietotā darbības vārda, taču daļa pazīmju visām šīm konstrukcijām ir kopīgas, kas tomēr ļauj tās aplūkot kā vienotu valodas parādību.

Nozīmes, kādas mērķa elementam piemīt latviešu valodā, ir atkarīgas no konkrētā darbības vārda, bet lielākoties vispārināmas kā nozīmes pastiprinājums. Konstrukcijās ar darbības vārdu *sēdēt* tas ir darbības ilgums; darbības vārdi *iet*, *nākt* konstrukcijai papildus piešķir virzības nozīmi; sērijverbu konstrukcijām ar darbības vārdu *ņemt* palīgnozīmē lietotais darbības vārds piešķir pēkšņuma, apņēmības nozīmi, norādi uz vēlmi attiecīgo darbību izdarīt kam par spīti.

Tāpat kā citas konstrukcijas ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem, arī sērijverbu konstrukcijas ir radušās gramatizēšanās procesā. Latviešu valodā gramatizēšanās šajās konstrukcijās ir aizsākusies, ir notikusi daļēja konteksta paplašināšanās (pēc Heine, Kuteva 2007, 34–37) un daļēja desemantizēšanās, bet tālākie procesi pagaidām nav novēroti.

Secinājumi

1. Palīgnozīmē lietotu darbības vārdu sistēmu latviešu valodā veido palīgdarbības vārdi, saitiņas, modificētāji un sērijverbi. Katra no šīm grupām veic savu sintaktisku funkciju, bet tām visām kopīgs tas, ka ikviens palīgnozīmē lietotais darbības vārds piedalās izteicēja veidošanā un izsaka tā galvenās gramatiskās nozīmes, kamēr leksisko nozīmi izsaka patstāvīgais vārds.

2. Darbības vārdi palīgnozīmi iegūst, gramatizējoties, tādējādi patstāvīgi darbības vārdi var kļūt par palīgdarbības vārdiem, saitiņām, modificētājiem vai sērijverbiem. Šie ir četri dažādi gramatizēšanās procesi, turklāt sērijverbu grupā katram darbības vārdam gramatizēšanās noris atšķirīgi. Lielākoties latviešu valodā darbības vārdiem ir notikusi konteksta paplašināšanās un desemantizēšanās, var runāt arī par dekategorizēšanās sākuma stadiju. Turpmākos pētījumos pievēršama uzmanība arī darbības vārdu gramatizēšanās gaitai kauzātīvās konstrukcijās.

3. Galvenās notikumu shēmas, kas ir pamatā darbības vārdu gramatizēšanās procesam latviešu valodā, ir stāvokļa maiņas un līdzības shēma, kurās darbības vārdi gramatizējas un kļūst par saitiņām, vajadzības shēma, kurā darbības vārds *vajadzēt* gramatizējas un kļūst par modificētāju, secības shēma, kurā darbības vārdi *iet, nākt, ņemt, sēdēt* gramatizējas un kļūst par sērijverbiem.

4. Galvenais kritērijs, kas izmantojams darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanai, ir darbības vārda desemantizēšanās pakāpe. Formālie paņēmieni, kas izmantojami šādā nolūkā, ir aizstāšana un konstrukciju transformācija. Taču jāņem vērā, ka bieži patstāvīgās nozīmes un palīgnozīmes norobežošana ir sarežģīta, jo gramatizēšanās process noris pakāpeniski, tādēļ nav vienas skaidras un drošas robežas starp patstāvīgajiem darbības vārdiem un katru no palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupām.

5. Funkcionējot palīgnozīmē, darbības vārdi veido izteicēju kopā ar nomenu (saitiņas) vai patstāvīga darbības vārda formu (palīgdarbības vārdi, modificētāji, sērijverbi) un izsaka visu izteicēja morfoloģisko informāciju — personu, skaitli, laiku, modalitāti, parasti arī noliegumu. Izņēmums ir sērijverbu konstrukcijas, kurās arī patstāvīgais darbības vārds ir finītā formā un ietver to pašu morfoloģisko informāciju, ko palīgnozīmē lietotais. Sīkāka nolieguma izteikšanas paņēmieni analīze teikumos ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem būtu turpmāku pētījumu objekts.

6. Valodas lietojumā tuva ir darbības vārdu sintaktiskā un morfoloģiskā palīgnozīme, resp., saitiņu un palīgdarbības vārdu lietojums, jo visizplatītākais un visvairāk

gramatizētais darbības vārds *būt* funkcionē gan kā saitiņa, gan palīgdarbības vārds. Arī saitiņas un palīgdarbības vārda nullformas pētījumi liecina, ka abu lietojums ir tuvs. Būtiskākā atšķirība ir tā, ka morfoloģiskajām formām ar palīgdarbības vārdu, t. i., analītiskajām darbības vārda laika formām, ir sistēmiskas atbilstes ar vienkāršajām laika formām, taču sintaktiskajām konstrukcijām ar saitiņu šādu atbilstmju nav.

7. Latviešu valodas palīgdarbības vārdu aprakstā, lai būtu iespējams aplūkot visas iespējamās analītiskās darbības vārdu formas — arī tās, kuru veidošanā izmantoti divi vai trīs palīgdarbības vārdi, — noder jēdzieni *dinamiskais* un *statiskais pasīvs*. Formas ar darbības vārdu *tikt* (gan *tiek audzēts*, gan *ir ticis audzēts*) izsaka procesu, tāpēc uzskatāmas par dinamiskā pasīva formām, savukārt formas ar *būt* (*ir audzēts*, *ir bijis audzēts*) izsaka stāvokli, rezultātu un uzskatāmas par statiskā pasīva formām. Lai arī dinamisko un statisko pasīva formu šķīrums valodā netiek vienmēr ievērots un konsekventi lietots, tomēr tas būtu ietverams latviešu valodas darbības vārdu gramatikiskās sistēmas aprakstā.

8. Par saitiņām latviešu valodā var funkcionēt ne tikai darbības vārdi *būt*, *tapt*, *kļūt*, *šķīst*, bet arī daudzi citi ar stāvokļa vai pazīmes maiņas nozīmi un šķītuma nozīmi. Mazāk desemantizētie no šiem darbības vārdiem reizēm saukti arī par saitiņverbiem, taču robeža starp saitiņverbiem un saitiņām nav novelkama, tāpēc visus palīgnozīmē lietotos darbības vārdus, kuri veido vienu teikuma locekli kopā ar nomenu vai tā aizstājēju, var saukt par saitiņām.

9. Skatot darbības vārdu sintaktiskās funkcijas un pētījot to gramatizēšanās gaitu, jārunā par modificētājiem, nevis par modāliem darbības vārdiem, jo pēdējie ir semantiska darbības vārdu grupa, kam modālās nozīmes piemīt neatkarīgi no funkcijas teikumā. Pēc nozīmes modāli darbības vārdi var funkcionēt gan par modificētājiem, gan saitiņām. Savukārt modificētāji var būt gan darbības vārdi ar modālām nozīmēm, gan arī ar fāzes nozīmi un nejaušības nozīmi.

10. Modificētāja funkcijā lietojams arī darbības vārds *derēt*, kurš ir vairāk desemantizējies nekā vairums citu modificētāju, taču literatūrā par modificētājiem iepriekš nav minēts. Vēl viens tālākas gramatizēšanās piemērs ir *sākt*, kas parasti tiek lietots vai nu patstāvīgā nozīmē, vai kā modificētājs ar fāzes nozīmi, taču atrodami piemēri, kur *sākt* formāli lietots tāpat kā modificētājs, bet kur tam nepiemīt fāzes nozīme, par ko liecina apkaime — *pēdējā laikā*, *arvien biežāk* u. tml. (piem., *arvien vairāk un vairāk sāku domāt par to, kā Gustavs jutīsies* (G)), resp., runa ir par atkārtotu vai ilgstošu darbību, nevis kā sākšanu. Tātad iespējams secināt, ka šā darbības vārda gramatizēšanās process norit arī tālāk un neapstāsies pie modificētāja konstrukcijas.

11. Darbības vārdi *iet, nākt, sēdēt, ņemt* latviešu valodā var funkcionēt kā sērijverbi. Sērijverbu izteiktās nozīmes atšķiras atkarībā no konkrētā darbības vārda, bet lielākoties sērijverba piešķirto papildu nozīmi var raksturot kā nozīmes pastiprinājumu.

12. Visām sērijverbu konstrukcijām visas formālās pazīmes nav vienādas — tās ir atkarīgas no lietotā darbības vārda, piemēram, iespēja konstrukciju lietot ar saikli *un* vai bez tā (*ej un atnes // ej atnes; sēž un gaida // ? sēž gaida*), iespēja konstrukciju lietot tikai pavēles izteiksmē vai arī īstenības izteiksmē (*nāc apsēdies // * nāku apsēžos; ņem un dari // ņemu un daru*) u. tml. Tas norāda uz to, ka sērijverbu konstrukciju vieta valodas sistēmā nav nostabilizējusies un gramatizēšanās process konstrukcijām ar visiem darbības vārdiem nav vienā pakāpē.

Aizstāvēšanai izvirzītās tēzes

1. Promocijas darbs ir pirmais pētījums latviešu valodniecībā, kas pilnībā veltīts darbības vārdu sintaktisko funkciju izpētei un darbības vārdu gramatizēšanās procesam latviešu valodā. Darbības vārdi latviešu valodā, tāpat kā citās valodās, palīgnozīmi iegūst gramatizējoties, tādējādi patstāvīgi darbības vārdi var kļūt par palīgdarbības vārdiem, saitiņām, modificētājiem vai sērijverbiem.

2. Galvenais darbības vārdu palīgnozīmes noteikšanas kritērijs ir darbības vārda desemantizēšanās pakāpe. Tā kā gramatizēšanās process noris pakāpeniski, starp patstāvīgajiem darbības vārdiem un katru no palīgnozīmē lietoto darbības vārdu grupām nav skaidru robežu.

3. Funkcionējot palīgnozīmē, darbības vārdi veido izteicēju kopā ar nomenu (saiņņas) vai patstāvīga darbības vārda formu (palīgdarbības vārdi, modificētāji, sērijverbi) un izsaka izteicēja morfoloģisko informāciju — personu, skaitli, laiku, modalitāti. Izņēmums ir sērijverbu konstrukcijas, kurās arī patstāvīgais darbības vārds ir finītā formā un ietver to pašu morfoloģisko informāciju, ko palīgnozīmē lietotais darbības vārds.

4. Par saitiņām latviešu valodā var funkcionēt ne tikai darbības vārdi *būt, tapt, kļūt, šķist*, bet arī daudzi citi ar stāvokļa vai pazīmes maiņas nozīmi un šķituma nozīmi. Mazāk desemantizētie no šiem darbības vārdiem reizēm saukti arī par saitiņverbiem, taču robeža starp saitiņverbiem un saitiņām nav novelkama, tāpēc visus palīgnozīmē lietotos darbības vārdus, kuri veido vienu teikuma locekli kopā ar nomenu vai tā aizstājēju, var saukt par saitiņām.

5. Pētījumā, raksturojot darbības vārdu sintaktiskās funkcijas teikumā, izmantots arī *modificētāju* jēdziens. Modificētāji, kas kopā ar darbības vārda nenoteiksmi veido izteicēju (piem., *gribu dejot*), var būt gan darbības vārdi ar modālām nozīmēm, gan arī ar fāzes nozīmi un nejausības nozīmi. Tāpēc atsevišķi nav aplūkoti latviešu valodas modālie darbības vārdi, jo tiem modalitāte ietverta leksiskajā nozīmē un nav atkarīga no sintaktiskajām funkcijām teikumā.

6. Pētījuma gaitā atklāta arī īpaša, iepriekš nepētīta latviešu valodas darbības vārdu palīgnozīme. Darbības vārdi *iet, nākt, sēdēt, ņemt* konstrukcijās *ej atnes, sēž un gaida* u. tml. funkcionē kā sērijverbi. Sērijverba piešķirtā papildu nozīme ir atkarīga no konkrētā darbības vārda, bet lielākoties tā raksturojama kā nozīmes pastiprinājums. Sērijverbu konstrukciju vieta valodas sistēmā nav nostabilizējusies un gramatizēšanās process konstrukcijām ar visiem darbības vārdiem nav vienā pakāpē.

Avoti

1. **Bels Alberts**. 2005. *Vientulība masu sarīkojumos*. Rīga: Jumava. 140 lpp.
2. **Eglītis Anšlavs**. 1998. *Laimīgie*. Rīga: Zinātne. 325 lpp.
3. Dažādi starptautiskā tīmekļa resursi latviešu valodā. Materiāls atlasīts, izmantojot meklētāju www.google.lv
4. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. miljons-2.0; miljons-2.0m. LU Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: www.korpuss.lv

Literatūra

1. **Ahero Antonija et al.** 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība. 830 lpp.
2. **Ahero Antonija et al.** 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība. 932 lpp.
3. **Aikhenvald Alexandra Y.** 2007 [2006]. Serial verb constructions in typological perspective. *Serial Verb Constructions: A Cross-linguistic Typology*. Eds. Aikhenvald Alexandra Y., Dixon R. M. W. Oxford, New York: Oxford University Press. Pp. 1–68.
4. **Aikhenvald Alexandra Y., Dixon R. M. W. (eds.)**. 2007 [2006]. *Serial Verb Constructions: A Cross-linguistic Typology*. Oxford, New York: Oxford University Press.
5. **Ambrazas Vytautas**. 1984. Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologinių kategorijų. *Baltistica* XX (2). Vilnius: Mokslas. 100–110 p.
6. **Ambrazas Vytautas (red.)**. 1994. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 743 p.
7. **Ambrazas Vytautas**. 2004. Ar gali ką nors reikšti tuščia vieta? *Lietuvių kalbotyros klausimai*. Tomas 50. (Acta linguistica lithuanica. Tomus L.) Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 136–138 p.
8. **Ambrazas Vytautas**. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 612 p.
9. **Ambrazas Vytautas, Girdenis Aleksas, Morkūnas Kazys et al.** 1999. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. 745 p.
10. **Anderson Gregory D. S.** 2006. *Auxiliary Verb Constructions*. New York: Oxford University Press. 473 p.
11. **Anderson Stephen R.** 2005. *Aspects of the Theory of Clitics*. New York: Oxford University Press. 317 p.
12. **Andronov Aleksej V.** 2002. *Materialy dlja latyshsko-russkogo slovarja*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
13. **Balkevičius Jonas**. 1998. *Lietuvių kalbos predikaginių konstrukcijų sintaksė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. 147 p.

14. **Beitiņa Maigone.** 1964. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). *Teikuma uzbūve*. Rakstu krājums. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 7.–50. lpp.
15. **Beitiņa Maigone.** 1978. *Distributivno-semantiskā raksturība glagola būt latyšskom literaturnom jazyke (v konstrukcijah būt + I, nebūt + I)*. Avtoreferat. Rīga: Akadēmija nauk Latvjijskoj SSR. 27 str.
16. **Beitiņa Maigone.** 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse: lekciju kurss filoloģijas studentiem*. Liepāja: Liepājas Universitāte. 239 lpp.
17. **Beloshapkova V. A., Bryzgunova E. A., Zemskaja E. A. i dr.** 1989. *Sovremennyj russkij jazyk*. Pod red. V. A. Beloshapkovoj. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Vysshaja shkola. 800 str.
18. **Bērziņa Valerija.** 1943. *Latviešu valodas gramatika*. Vidusskolas kurss. Otrs, labots un papildināts izdevums. Rīga: Latvju Grāmata. 288 lpp.
19. **Blinkena Aina.** 2009. *Latviešu interpunkcija*. Otrais, pārstrādātais izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC. 440 lpp.
20. **Blinkena Aina et al.** 1975. *Latviešu valoda 7.–9. klasei*. / Autoru kolektīvs: A. Blinkena, Dz. Cīrule, K. Cīrulis, I. Freidenfelds, M. Moze. Rīga: Zvaigzne. 333 lpp.
21. **Brinton Laurel J., Traugott Elizabeth C.** 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. **Brown Keith, Miller Jim.** 2013. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 481 p.
23. **Ceplīte Brigita, Ceplītis Laimdots.** 1991. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne. 240 lpp.
24. **Croft William.** 2003. *Typology and Universals*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 341 p.
25. **Crystal David.** 1999. *The Penguin Dictionary of Language*. 2nd ed. Penguin Books. 391 p.
26. **Crystal David.** 2006. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. 5th ed. Blackwell Publishing. 508 p.
27. **Crystal David.** 2010. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 516 p.
28. **Csató E.** 2001. Turkic double verbs in a typological perspective. *Aktionsart and aspectotemporality in non-European languages*. Eds. Ebert K. H., Zúñiga F. Zürich: Universität Zürich. Pp. 175–187.

29. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 6. (3. elektroninis) leidimas. Kompaktinė plokštelė. / Red. Keinys S. (vyr. redaktorius), Bilkis L., Paulauskas J., Vitkauskas V. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006; internetinė versija, 2011. Pieejams: <http://dz.lki.lt>
30. **Endzelīns Jānis**. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība. 1100 lpp.
31. **Fennell Trevor G., Gelsen Henry**. 1980. *A Grammar of Modern Latvian*. Volume I–III. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers. 1370 p.
32. **Fleischman Suzanne**. 1982. *The future in thought and language: diachronic evidence from Romance*. Cambridge Studies in Linguistics, 36. Cambridge: Cambridge University Press.
33. **Freidenfelds Ilmārs et al.** 1962. *Latviešu valodas mācība. Palīglīdzeklis vidusskolu skolotājiem*. / Autoru kolektīvs: I. Freidenfelds, A. Jankevics, J. Kārklīņš, A. Laua, I. Martinsone, E. Soida. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. 383 lpp.
34. **Freimane Inta**. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU. 107 lpp.
35. **Freimane Inta**. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 202 lpp.
36. **Gak Vladimir G.** 2000. *Teoreticheskaja grammatika francuzskogo jazyka*. Moskva: Dobrosvet. 832 str.
37. **Haspelmath Martin**. 2002. *On directionality in language change with particular reference to grammaticalization*. Pieejams: <http://wwwstaff.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>, 24.08.2013. pl. 18.35.
38. **Heine Bernd**. 1993. *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York/Oxford: Oxford University Press. 162 p.
39. **Heine Bernd**. 2003. Grammaticalization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Eds. Joseph B. D., Janda R. D. Blackwell Publishing. Pp. 575–601.
40. **Heine Bernd, Claudi Ulrike, Hünemeyer Friederike**. 1991. *Grammaticalization: a Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
41. **Heine Bernd, Kuteva Tania**. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press. 387 p.
42. **Heine Bernd, Kuteva Tania**. 2007. *The Genesis of Grammar. A Reconstruction*. New York: Oxford University Press. 418 p.
43. **Holst Jan Henrik**. 2001. *Lettische Grammatik*. Hamburg: Buske. 247 S.

44. **Holvoet Axel.** 2001. *Studies in the Latvian Verb.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
45. **Hopper Paul J., Traugott Elizabeth Closs.** 1993. *Grammaticalization.* Cambridge: Cambridge University Press. 256 p.
46. **Hopper Paul J., Traugott Elizabeth Closs.** 2003. *Grammaticalization.* 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. 276 p.
47. **Ivulāne Baiba.** 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 12 (1).* Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 233.–242. lpp.
48. **Ivulāne Baiba.** 2009a. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009. Procesi un personības.* Rīga: Latvijas Universitāte. 139.–144. lpp.
49. **Ivulāne Baiba.** 2009b. Saitiņverbu sintaktiskais lietojums latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 13 (1).* Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 66.–75. lpp.
50. **Ivulāne Baiba.** 2010. Darbības vārds *derēt* modālā lietojumā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē.* Rakstu krājums. Red. Kalnača Andra. Rīga: Latvijas Universitāte. <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/>, 31.–38. lpp. (Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/4_Baiba_Ivulane_raksts.pdf, 20.09.2013. pl. 10.32.)
51. **Ivulāne Baiba.** 2012a. Grammatical functions of verbs in child language. *Ad verba liberorum: Linguistics & Pedagogy & Psychology.* Volume 3, Issue 1. Rīga: RPIVA. Pp. 74–87.
52. **Ivulāne Baiba.** 2012b. Palīgozīmē lietoti darbības vārdi bērnu valodā. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā.* Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 75.–85. lpp.
53. **Ivulāne Baiba, Kalnača Andra.** 2013. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas. *Latviešu valodas gramatika.* Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 462.–470. lpp.
54. **Kalme Vilma, Smiltiece Gunta.** 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija.* Liepāja: LiePA. 293 lpp.
55. **Kalnača Andra.** 1996. *Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā:* disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: LU BVK.

56. **Kalnača Andra.** 2000. Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā. *Baltu filoloģija*. IX. Rīga. 173.–186. lpp.
57. **Kalnača Andra.** 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums. 9. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija. 125.–131. lpp.
58. **Kalnača Andra.** 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 12 (1)*. Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 250.–258. lpp.
59. **Kalnača Andra.** 2012a. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 17.–24. lpp.
60. **Kalnača Andra.** 2012b. Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 25.–31. lpp.
61. **Kalnača Andra.** 2013a. Artura Ozola *analītiskais debitīvs* mūsdienu interpretācijā. *Res Latvienses. II. Arturs Ozols (1912–1964). In honorem*. Red. Kalnača Andra, Lāms Ojārs. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 35.–44. lpp.
62. **Kalnača Andra.** 2013b. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 456.–564. lpp.
63. **Kalnača Andra.** 2013c. Darbības vārda *vajadzēt* modālā semantika. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 17 (1)*. Liepāja: Liepājas Universitāte. 80.–88. lpp.
64. **Kalve Anna.** 2012. *Konceptuālās metaforas fenomēns*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija. 101 lpp.
65. **Kalviša Liene.** 2011. Iespraudumi un evidencialitāte. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 15 (1)*. Liepāja: LiePa. 150.–157. lpp.
66. **Kalviša Liene.** 2012. Darbības vārds *SACĪT* un netiešas informācijas izteikšana. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 86.–93. lpp.
67. **Karulis Konstantīns.** 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I sēj. A–O. Rīga: Avots. 638 lpp.
68. **Kārklīņš Jūlijs.** 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. I daļa*. Otrs papildināts izdevums. Rīga: P. Stučkas LVU redakcijas un izdevniecības daļa. 88 lpp.

69. **Kārkliņš Jūlijs**. 1976. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Mācību līdzeklis sintaksē. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte. 96 lpp.
70. **Kuteva Tania**. 2001. *Auxiliation. An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. New York: Oxford University Press. 213 p.
71. **Labutis Vitas**. 1994. *Lietuvių kalbos sintaksė. II dalis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 128 p.
72. **Lagzdiņa Sarmīte**. 1997. Verbs *nebūt* morfoloģiskajā paradigmā un teikumā. *Savai valodai*. Rīga: LZA Vēstis. 165.–200. lpp.
73. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 8 sēj. / Red. kol. priekšs. Grabis R. Rīga: Zinātne, 1972–1996.
74. *Latviešu valodas vārdnīca: A–Ž*. / Atb. red. Guļevska D. Rīga: Avots, 1987. 883. lpp.
75. **Lauze Linda**. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LPA. 195 lpp.
76. **Lehmann Christian**. 1995 [1982]. *Thoughts on Grammaticalization*. Munich: Lincom Europa.
77. **Lehmann Christian**. 2002. New reflections on grammaticalization and lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization*. Eds. Wischer Ilse, Diewald Gabriele. Amsterdam & Philadelphia: John BenjaminsPublishin Company. Pp. 1–18. (Pieejams: http://christianlehmann.eu/publ/New_reflections_on_grammaticalization_and_lexicalization.pdf, 24.08.2013. pl. 18.43.)
78. *Leipzig Glossing Rules*. 2008. Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. Pieejams: <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>, 27.08.2013. pl. 14.20.
79. *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas (2005) / Red. Naktinienė G. (vyriausioji redaktorė), Paulauskas J., Petrokienė R., Vitkauskas V., Zabarskaitė J. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Pieejams: <http://www.lkz.lt/startas.htm>
80. **Lokmane Ilze**. 2002. Paradigmas jēdziens sintaksē. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 6*. Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija. 168.–174. lpp.
81. **Lokmane Ilze**. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 12 (1)*. Rakstu krājums. Liepāja: Liepājas Universitāte. 259.–268. lpp.
82. **Lokmane Ilze**. 2012a. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes. *Valoda:*

- nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā.* Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 10.–16. lpp.
83. **Lokmane Ilze.** 2012b. Saitiņas primārajā un sekundārajā predikācijā. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā.* Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 32.–38. lpp.
84. **Lokmane Ilze.** 2014. Verbāls sastata izteicējs latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā.* Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 111.–118. lpp.
85. **Lokmane Ilze, Kalnača Andra.** 2014. Modal semantics and morphosyntax of the Latvian DEBITIVE. *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar. Studies in Language Companion Series (SLCS).* Volume 149. Eds. Leiss E. & Abraham W. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. Pp. 167–192.
86. **Luraghi Silvia.** 1998. On the directionality of grammaticalization. *Sprachtypol. Univ. Forsch (STUF)* 51. Pp. 355–365.
87. **Marchese Lynell.** 1986. *Tense/aspect and the development of auxiliaries in Kru languages.* Arlington: The Summer Institute of Linguistics.
88. **Marvans Jirži.** 1967. Par verbu izteiksmes kategoriju mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas apcerējumi.* LVU zinātniskie raksti, LX sēj., 9. A laidiens. Rīga: Zvaigzne. 127.–133. lpp.
89. **Mathiassen Terje.** 1996. *A Short Grammar of Lithuanian.* Columbus: Slavica Publishers, Inc. 256 p.
90. **Mathiassen Terje.** 1997. *A Short Grammar of Latvian.* Columbus: Slavica Publishers, Inc. 236 p.
91. **Matthews Peter Hugoe.** 1981. *Syntax.* Cambridge: Cambridge University Press. 306 p.
92. **Matthews Peter Hugoe.** 1997. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics.* Oxford, New York: Oxford University Press. 410 p.
93. **Meillet Antoine.** 1982 [1912]. L'évolution des formes grammaticales. *Linguistique historique et linguistique générale par A. Meillet.* Paris: Champion, 1982. P. 130–148.
94. **Milenbahs Kārlis.** 1898. *Teikums.* Rīga: Pūcīšu Ģederta apgādība. 104 lpp.
95. **Milenbahs Kārlis, Endzelīns Jānis.** 1907a. *Latviešu valodas mācība.* 14. izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC, 1993. 89.–185. lpp.

96. **Mīlenbahs Kārlis, Endzelīns Jānis.** 1907b. *Latviešu gramatika.* Rīga: K. I. Zihmaņa apgādība. 248 lpp.
97. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca.* / Red. Zuicena I. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2014. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>, 06.12.2009. pl. 14.20
98. **Nītiņa Daina.** 2001. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apraksts).* Mācību līdzeklis. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte. 109 lpp.
99. **Nītiņa Daina.** 2008. Īpašības vārdi jeb adjektīvi. *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli.* Atb. red. Jansone Ilga. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 220.–288. lpp.
100. **Nītiņa Daina.** 2013a. Īpašības vārds (adjektīvs) un adjektīvisks divdabis. *Latviešu valodas gramatika.* Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 370.–412. lpp.
101. **Nītiņa Daina.** 2013b. Divdabis (participis). *Latviešu valodas gramatika.* Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 564.–594. lpp.
102. **Ozols Arturs.** 1963. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi (Par verba *būt* strukturālo nozīmi latviešu valodā). No: Ozols A. *Raksti valodniecībā.* Rīga: Zinātne, 1967. 343.–350. lpp.
103. **Ozols Arturs.** 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda.* Rīga: Zvaigzne. 431 lpp.
104. **Paegle Dzintra.** 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija.* I daļa. Rīga: Zinātne. 240 lpp.
105. **Palionis Jonas.** 1999. *Kalbos mokslo pradmenys.* Antras pataisytas bei papildytas leidimas. Vilnius: Jandrija. 310 p.
106. **Palmer Frank Robert.** 2001. *Mood and Modality.* 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press. 236 p.
107. **Paulauskienė Aldona.** 1994. *Lietuvių kalbos morfoloģija. Paskaitos lituanistams.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 430 p.
108. **Pokrotniece Kornēlija (atb. red.).** 2002. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Lokāmās vārdšķiras.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 560 lpp.
109. **Pustet Regina.** 2003. *Copulas. Universals in the Categorization of the Lexicon.* New York: Oxford University Press. 263 p.
110. **Pūtele Iveta.** 2012. Leksēmas *Mann/man* gramatizēšanās latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā.* Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 115.–120. lpp.

111. **Radford Andrew.** 1997. *Syntax: a minimalist introduction.* Cambridge: Cambridge University Press. 283 p.
112. **Ramonienė Meilutė, Priušauskaitė Joana.** 2003. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika.* Vilnius: Baltos lankos. 256 p.
113. **Roberts Ian.** 2007. *Diachronic Syntax.* New York: Oxford University Press. 508 p.
114. **Rozental' D. E., Golub I. B., Telenkova M. A.** 2003. *Sovremennyj russkij jazyk.* 5-e izd., ispr. Moskva: Ajris-press. 448 str.
115. **Rudzīte Marta.** 1960. *Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas lekciju konspekts.* Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte. 245 lpp.
116. **Sīlis Jānis.** 2006. Metaforisko terminu nākotne zinātnes valodā. *Valodas kvalitāte.* Valsts valodas komisijas raksti. 2. sēj. Red. Veisbergs Andrejs. Rīga: Valsts valodas komisija. 107.–117. lpp.
117. **Skujiņa Valentīna (red.).** 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 623 lpp.
118. **Stassen Leon.** 2001. Nonverbal predication in the Circum-Baltic languages. *The Circum-Baltic Languages: Typology and Contact.* Volume 2. Eds. Dahl Östen, Koptjevskaja-Tamm Marija. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. Pp. 569–590.
119. **Stengrevica Melita.** 1984. Verbs *palikt* mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* Rakstu krājums. 20. laidziens. Rīga: Avots. 107.–116. lpp.
120. **Stērstu Andrejs.** 1879. *Latviešu valodas mācība, sistemātisks kurss.* Pirmā daļa: *Etimoloģija.* Rīga, Tērbata: Šnakenburga spiestava. 70 lpp.
121. **Stērstu Andrejs.** 1880. *Latviešu valodas mācība, sistemātisks kurss.* Otrā un trešā daļa: *Sintaksa un ortogrāfija.* Rīga, Tērbata: Šnakenburga spiestava. 68 lpp.
122. **Trask Robert Lawrence.** 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics.* Edinburgh: Edinburgh University Press. 403 p.
123. **Traugott Elizabeth Closs.** 2001. *Legitimate counterexamples to unidirectionality.* <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>, 24.08.2013. pl. 18.39
124. **Ulvydas Kazys (red.).** 1971. *Lietuvių kalbos gramatika. II tomas. Morfologija.* Vilnius: Mintis. 779 p.
125. **Ulvydas Kazys (red.).** 1976. *Lietuvių kalbos gramatika. III tomas. Sintaksė.* Vilnius: Mokslas. 1014 p.
126. **Urbanoviča Inta.** 2013. Lietvārda lokatīva formu desemantizēšanās lietišķajos

- rakstos. *Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 107.–117. lpp.
127. **Valdmanis Jānis**. 1989. Teikums. No: Ceplītis Laimdots, Rozenbergs Jānis, Valdmanis Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne. 13.–141. lpp.
128. **Valeckienē Adelē**. 1998. *Funkcinē lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. 416 p.
129. **Valkovska Baiba, Lokmane Ilze**. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Red. Nītiņa Daina, Grigorjevs Juris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 774.–800. lpp.
130. **Veidmane Ruta**. 1985. Par divdabju ar izskaņu *-ams (-āms)* semantiku un gramatisko raksturojumu. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne. 148.–153. lpp.
131. **Vogina Līga**. 2012. Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 121.–129. lpp.
132. **Weiss D.** 1993. Dvojnye glagoly v sovremennom russkom jazyke. *Kategorija skazuemogo v slavjanskijh jazykah. Modal'nost' i aktualizacija. Slavistische Beiträge* 305. Ed. Render P. München: Otto Sagner. Pp. 67–97.
133. **Zhirmunskij V. M., Sunik O. P. (red.)**. 1965. *Analiticheskie konstrukcii v jazykah razlichnyh tipov*. Moskva, Leningrad: Nauka. 344 str.
134. **Zilgalve Evelīna**. 2013. Partikulas gramatizēšanās aspektā. *Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 142.–158. lpp.
135. **Zilgalve Evelīna**. 2014. Vārdu pāra *ja — tad* funkcionālā analīze. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā*. Red. Kalnača Andra, Lokmane Ilze. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 160.–176. lpp.
136. **Žulys Vladas**. 2003. Dėl tariamos nulinės jungties. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. Tomas 48. (Acta linguistica lithuanica. Tomus XLVIII.) Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 177–184 p.